

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Paula Pöder

**Islami ja islamiusuliste käsitlemine eestikeelses ajakirjanduses
aastatel 1854–1881**

Magistritöö

Juhendajad: Vladimir Sazonov, PhD

Elo Süld, PhD

Tartu 2021

Sisukord

Sisukord	1
Sissejuhatus	3
1. Terminoloogia	13
1.1 Kuvand, eelarvamus ja stereotüüp	13
1.2 Islami usu alused	14
1.3 Islami uskkonnad	17
1.4 Islamiga seotud mõisted	19
1.5 Islamiusuliste geograafiline paiknemine	21
2. Vene keisririigi sise- ja välispoliitika	22
2.1 Vene keisririigi ekspansioon 1854–1881	22
2.2 Vene keisririigi suhtumine islamisse	26
2.3 Vene keisririik ja Osmani impeerium	29
2.4 Vene keisririik ja Pärsia	32
3. Ülevaade eestikeelsest ajakirjandusest 1854–1881	35
4. Islami käsitlemine eestikeelses ajakirjanduses 1854–1881	44
4.1 Islami uskumused	45
4.2 Islami usutavad	57
4.3 Keelud	60
4.4 Islamivaimulikud	62
4.5 Islami usulahud	62
5. Islamiusuliste rahvaste käsitlemine eestikeelses ajakirjanduses 1854–1881	66
5.1 Türklased	67
5.2 Pärsilased	69
5.3 Kurdid ja afgaanid	71
5.4 Islamiusulised rahvad Vene keisririigi võimu all	72
5.5 Aafrika ja Araabia poolsaar	76

5.6 India ja Kagu-Aasia	78
Kokkuvõte	80
Kasutatud allikad ja kirjandus	82
Ajakirjandus	82
Õpikud, atlased, käsikirjad.....	97
Kasutatud kirjandus	97
Entsüklopeediad ja andmebaasid	107
Summary.....	110
Islam and Muslims in Estonian Journalism during 1854–1881	110
Lisa 1.	113
Lisa 2.	115

Sissejuhatus

Inimesed on ikka suhtunud endast erinevatesse rahvastesse ning kultuuridesse eelarvamusega, kuid samas olnud kantud soovist tundmatust rohkem teada saada. Eestikeelse elanikkonna jaoks oli suurepärane võimalus võõrapärasega tutvumiseks katkematu eestikeelse ajakirjanduse teke 19. sajandi teisel poolel. Üks võõras, kellest kristlikus kultuuriruumis elav eestikeelne elanik lähemat teavet sai, oli islamiusuline ja tema usk. Tegu ei olnud täiesti tundmatuga, sest esimene tõsisem kokkupuude islamiga oli Eestil Liivi sõja ajal. 1570. aastal Tallinna alla kogunenud 40 000 mehega Vene väest olid ligi veerand tatarlased, kellest osad tulid rootslaste poolele üle ja jäid Eestisse elama. Esimene suurem muslimikogukond tekkis Eestisse pärast Põhjasõda Vene keisririigi sõjaväeteenistusest vabanenud ja Eestisse jäänud tatarlastest.¹

Vene keisririigi koosseisu kuulumine oli juba enne 19. sajandi teist poolt tähendanud kokkupuuteid islamimaailmaga, kas või sõjad Osmani impeeriumiga (näiteks 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812, 1828–1829) või Pärsiaga (1722–1723, 1804–1813, 1826–1828). Ent 19. sajandi teise poolde jäi Vene keisririigi lüüasaamine Krimmi sõjas (1853–1856) ning pöördumine Aasia poole, kus Kaukaasias ja Kesk-Aasias toimus keisririigi ekspansioon. Vene keisririigi kokkupuude islamimaailmaga tähendas isiklikku kontakti ka Eesti ala elanikele: Eestist pärit sõdurid osalesid lahingutes, siia toodi sõjavange, eestlasi rändas välja teistesse kubermangudesse. Eestikeelse ajakirjanduse areng tähendas, et teated toimuvatest sündmustest, kirjeldused laatsaretist või lahinguväljast, väljarännanute muljed ja tähelepanekud jõudsid kodumaal lugesjaskonnani. Lugejad hakkasid saama pidevat ülevaadet sündmustest kodu- ja välismaal, mis aitas neil võõrast religiooni ning muslimeid oma maailmapildis raamistikku seada. Mitmekülgne eestikeelne info polnud kunagi varem jõudnud nii kiiresti nii paljudeni. Seega ühest küljest oli võimalusi islamimaailmaga isiklikuks kokkupuuteks ja teisalt kujunes välja ajakirjandus, mis edastas ülevaateid, kommentaare, andis hinnanguid ning pani sündmustele kaasa elama.

Mida tähendab islamimaailm ehk islamiusulised maad? Tegu on määratlusega, mida kasutan, et anda aimu, kus paiknes 19. sajandi teise poole eesti lehelugeja jaoks füüsiliselt islamiusuline maailm. Lähtusin põhimõttest, et islamimaailma moodustavad 19. sajandi teise poole eestikeelsetes kooliõpikutes mainitud riigid ja piirkonnad, mille puhul on välja toodud, et seal elavad islamiusulised inimesed või seal elavad rahvad, kelle kohta toodi eraldi märgiti, et nad

¹ Abiline, Toomas. „Islam ja Tallinn – kontaktid minevikust tänaseni.“ *Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat 2005/2007*. Tallinna Linnamuuseum, 2007, lk 6, 8.

on valdavalt islami usku. Kasutasin piirkonna määratlemiseks 1854. aasta kooliõpikut „Keographwi, ehk õppetud Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest“,² sest hilisemates uuritava perioodi kooliõpikutes jäi piirkond samaks. Üldjoontes pean selle all silmas Kesk-, Lõuna- ja Kagu-Aasia, Lähis-Ida, Põhja-Aafrika ning mõnda Ida-Aafrika piirkonda, kuid täpsem määratlus on toodud esimeses peatükis. Lisa 1 on esitatud 1859. aasta esimese eestikeelse atlase „Maa kaardi-ramat, kus sees 16 Maa Kaarti“³ asjakohased kaardid, mis aitavad piirkondi visualiseerida.

Historiograafia

Eestis on 19. sajandi islamimaailma käsitlenud Olaf-Mihkel Klaassen teoses „Aasia ja Aafrika 16.–19. sajandil ning kontaktid Eestiga“,⁴ kus on esitatud lühiülevaade riikide ajaloost ning ära toodud, mida selle riigi kohta Eestis teati, sealjuures mõnikord lisatud märkusi ajalehtedest. Põhjalikud ülevaated on Tartu Ülikooli rollist Oriendiga⁵ tutvumisel: „Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802–1940)“⁶ ning „Keiserlik Tartu Ülikool (1802–1918) ja Orient: Eesti–Oriendi kultuurisuhete üldisel taustal“.⁷ Oriendi uurijatest on kirjutanud veel Sergei Stadnikov,⁸ Peeter Espak ja Vladimir Sazonov.⁹ Samuti on Oriendi kohta avaldatud allikmaterjali, näiteks Otto Friedrich von Richteri (1791–1816) kirju.¹⁰ Karin Veski (Hiimaa)¹¹ tegeles doktoritöös Aafrika ja aafriklaste käsitluse uurimisega

² Kauzmann, Moritz Georg *et al.* *Keographwi, ehk õppetud Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest*. Koli-ramat. Wiesjaggo. Tartu, 1854.

³ Schultz, Ernst Wilhelm Woldemar *et al.* *Maa kaardi-ramat, kus sees 16 Maa Kaarti*. Tartu, 1859.

⁴ Klaassen, Olaf. *Aasia ja Aafrika 16.–19. sajandil ning kontaktid Eestiga*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.

⁵ Nendes käsitlustes Euroopast ida poole jääv Aasia kuni Vaikse ookeanini.

⁶ Hallik, Martin. *Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802–1940)*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.

⁷ Hallik, Martin ja Olaf-Mihkel Klaassen. *Keiserlik Tartu Ülikool (1802–1918) ja Orient: Eesti–Oriendi kultuurisuhete üldisel taustal*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.

⁸ Näiteks: Stadnikow, Sergei. "Otto Friedrich von Richter und Ägypten." *Altorientalische Forschungen*, vol 18, nr 2, 1991, lk 195–203; Stadnikow, Sergei. „Johannes Burchart – deutsch-baltischer Arzt, Apotheker und Antikensammler.“ *Göttinger Miszellen*, vol 135, 1993, lk 97–100; Stadnikov, Sergei. „Die Wanderungen des deutsch-baltischen Orientreisenden Alexander von Üxküll in Ägypten und Nubien 1822–1823.“ *Göttinger Miszellen*, vol 146, 1995, lk 71–92; Stadnikov, Sergei. „Johannes Burchart – baltisaksa arst, apteeker ja muinsuste koguja.“ *Vikerkaar*, nr 10, lk 36–40.

⁹ Espak, Peeter ja Vladimir Sazonov. „Orientalistikast Tartus ja Eestis üldisemalt.“ *Kirik & Teoloogia*, 26.07.2013. <https://kjt.ee/2013/07/orientalistikast-tartus-ja-eestis-uldiseemalt-2/> Vaadatud 07.05.2021.

¹⁰ Richter, Otto Friedrich von. *Briefe aus dem Morgenland – Otto Friedrich von Richters Forschungsreise in den Jahren 1814–1816 (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa 20.)*, koost. Indrek Jürjo, Sergej Stadnikov. Hamburg: Kovač, 2013; Sazonov, Vladimir. „Indrek Jürjo and Sergej Stadnikov (toim.): Briefe aus dem Morgenland – Otto Friedrich von Richters Forschungsreise in den Jahren 1814 – 1816 (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa 20.) Hamburg: Kovač, 2013.“ *Journal of Ancient History*, vol 4, 2013, lk 159–169.

¹¹ Hiimaa, Karin. Orient – kauge või lähedane. Oskar Kallase reisikiri Lähis-Idast. *Ajalooline Ajakiri*, nr 2, 2000, lk 117–124.

eestikeelses trükisõnas kuni 1917. aastani,¹² mille põhjal on ilmunud teos „Aafrika imago eestikeelses trükisõnas“.¹³ Karin Veski juhendamisel on tehtud bakalaureusetöö araablase kuvandist eestikeelsetes õpikutes sõdadevahelisel perioodil.¹⁴ Koos Anu Raudsepaga on Veski välja andnud e-õppematerjali „Võõra kuvand Eesti ajaloos trükisõna ja meedia näitel“ samanimelise Tartu Ülikoolis olnud aine juurde¹⁵ ning uurinud vaenlase kuvandi loomist 20. sajandil.¹⁶ Võõra temaatikat kirjanduses on käsitlenud Liina Lukas¹⁷ ja ajakirja „Das Inland“ (1836–1863) põhjal Tarvi Talv.¹⁸ Eraldi käsitlust on leidnud Vene-Türgi sõda (1877–1878) meie folkloristikas, millesse jäänud jälge on uurinud Mall Hiimäe¹⁹, Ingrid Rüütel²⁰ ning Kaija Rumm.²¹ Eesti islamikogukonda on uurinud Toomas Abiline, Ringo Ringvee²² ja Ege Lepa²³ ning Ringvee juhendamisel Raine Linnas.²⁴

Oriendi mõistmiseks on panuse andnud paljud 20. sajandi autorid. Kui nimetada mõnda, siis Claude Cahen uuris islami keskaega, Philip Hitti („*History of the Arabs*“, 1937), Albert Hourani („*A History of the Arab Peoples*“, 1991) ja Bernard Lewis („*The Arabs in History*“, 1950) kirjutasid ülevaateteosed islamimaailma ajaloost. Eraldi tooksin 20. sajandi kontekstis välja postkoloniaalsed uuringud, mis tegelevad erinevate lähenemiste kaudu kolonialismi

¹² Hiimäe, Karin. *Aafrika retseptisioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917)*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

¹³ Hiimäe, Karin. *Aafrika imago eestikeelses trükisõnas*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.

¹⁴ Puusild, Grete. *Araablase kuvand eestikeelsetes geograafia- ja ajalooõpikutes sõdadevahelisel perioodil*. Bakalaureusetöö. Tartu, 2016. <http://hdl.handle.net/10062/54115> Vaadatud 08.01.2020.

¹⁵ Raudsepp, Anu ja Karin Veski. *E-kursuse "Võõra kuvand Eesti ajaloos trükisõna ja meedia näitel" materjalid*. Tartu, 2009. <http://hdl.handle.net/10062/14247> Vaadatud 08.01.2020.

¹⁶ Raudsepp, Anu ja Karin Hiimäe. „Vaenlase kuvandi loomine 1920.–1930. aastate NSVL eestikeelses õppekirjanduses“ *Tuna*, 2013, nr 2, lk 84–96; Veski, Karin ja Anu Raudsepp. „Vaenlase ja kangelase kuvand eestikeelsetes originaalõpikutes aastail 1947–1953“ *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*. Tartu, 2015, lk 200–217.

¹⁷ Lukas, Liina. *Võõra kujund baltisaksa kirjanduses*. Magistritöö. Tartu, 1997; Lukas, Liina. „Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses“. *Akadeemia*, nr 11, 1997, lk 2322–2343; Lukas, Liina. „Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses“. *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses: ettekandeid ja artikleid*. Eesti Kirjandusmuuseum, 2000, lk 27–52.

¹⁸ Talv, Tarvi. „Käsitus ajaloolise mõjurina.“ *Vikerkaar*, nr 6, 1992, lk 31–40; Talv, Tarvi. „Käsitus ajaloolise mõjurina. Eestlaste käsitus baltisaksa nädalakirjas „Das Inland“ 1836–1863.“ *Vikerkaar*, nr 11, 1992, lk 59–64; Talv, Tarvi. „Käsitus ajaloolise mõjurina. Eestlaste käsitus baltisaksa nädalakirjas „Das Inland“ 1836–1863.“ *Vikerkaar*, nr 12, 1992, lk 57–62.

¹⁹ Hiimäe, Mall. „Vene-Türgi sõda eesti rahvajuttudes.“ *Sõnajalg jaaniööl*, koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk 101–112; Hiimäe, Mall. „Kas koerakoonlased olid sõjaröövlid?“ *Emakeele Seltsi aastaraamat*, nr 35/42. Tartu, 1998, lk 52–66.

²⁰ Rüütel, Ingrid. Muutudes endaks jääda: valik meenutusi artikleid, uurimusi. Tartu, 2010, lk 480–502.

²¹ Rumm, Kaija. Vene-Türgi sõda: andmete folkloristlik võrdlev analüüs. Magistritöö. Tartu, 2016. <http://hdl.handle.net/10062/52203> Vaadatud 08.01.2021.

²² Abiline, Toomas ja Ringo Ringvee. „Estonia“ *Muslim Tatar minorities in the Baltic Sea Region*, toim. Ingvar Svanberg, David Westerland. Brill, 2016, lk 105–127.

²³ Lepa, Ege. *Eesti islamikogukonna dünaamika pärast taasiseseisvumist*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019.

²⁴ Linnas, Raine. *Islam Eestis*. Diplomitöö. Tartu, 2002.

mõjuga kultuuridele ja ühiskondadele. Postkoloniaalsete uuringute alguseks on ühe teosena peetud Edward Saidi 1978. aasta „Orientalismi“.²⁵

Saidi kohaselt löid lääne inimesed stereotüüpse arusaama oriendist ja idamaalasest, mille abil Euroopa kultuuriruum suutis nii poliitiliselt kui ideoloogiliselt piirkonda hallata. Selleks oli tarvis orienti tundma õppida, sinna sisse tungida ning uurijate, sõdurite ja kohtunike poolt taasluua. Orientalism võimaldas näha islamimaailma muutumatuna ajas ja ruumi, mis lasi defineerida oriendi essentsi: orient oli sensuaalne, despootlik, hälbiva mentaliteediga, ebatäpne, mahajäänud. Oriendi läänele vastandamine andis võimaluse kujutada läänt dünaamilise, arenevana ning oriendi koloniseerimist näidata mahajäetute tsiviliseerimisena. Ehk siis arusaamine oriendist oli lääne projektsioon sellest, kantuna soovist seda hallata.²⁶ Samas jättis Said nii Venemaa kui Saksamaa teisejärgulistena kõrvale, keskendudes Prantsusmaale, Inglismaale ja Ameerika Ühendriikidele. Saidi teos on pälvinud palju kriitikat, näiteks Bernard Lewis on ette heitnud Saidi oriendi piiratust, mis haaras vaid Lähis-Ida alasid, jättes välja laiemalt Osmani impeeriumi ning Pärsia.²⁷ Robert Irwin on Saidi teost nimetanud lausa pahatahtlikuks šarlatanluseks, mille puhul on keeruline eristada ausaid vigu tahtlikest väärtõlgendustest. Irwini rõhutas, et paljudele oriendi uurijatele oma uurimisteema sümpaatne, mitte kantud allutamissoovist.²⁸ Irfan Khawaja on näiteks välja toonud, et Saidi üldistused ei arvesta ajaga, kultuuriga, poliitiliste huvidega, keelte, religiooni ning paljude teiste teguritega, vaid ta vaatleb orientismi alaliselt ühtse fenomenina.²⁹

Saidilt ilmus 1981. aastal „*Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World*“, kus ta tegeleb hilisema ajaperioodiga alates 1970. aastatest. Said tõi välja, et islami avalikkus esinev kuvand on vastuseisus kõigele, mida nähakse normaalse ja läänelikuna. Ta rõhutas, et igasugune kultuuri uurimine oleneb eriti „mitteteaduslikust“ ebatäpsusest ja tõlgendamisest. Tema kohaselt tuleks kultuuri uurimisel jälgida kaht tingimust:

²⁵ Peikar, Piret. „Postkoloniaalsed uuringud.“ 20. sajandi mõttevoolud, toim. Epp Annus. Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 865–869. Siin lk 865–866. Eestis on Saidi teostest kirjutanud näiteks: Raudsik, Peeter. *Orientalismi filosoofia: kriitika*. Bakalaureusetöö. Tartu, 2014. <http://hdl.handle.net/10062/38150> Vaadatud 05.05.2021; Raudsik, Peeter. „Orientalismi kõverpeeglis.“ *Sirp*, 28.03.2013 <https://sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/orientalmismi-koverpeeglis/> Vaadatud 08.05.2021; Väljataga, Märt. „Edward Said, orientalism, postkolonialism.“ *Vikerkaar*, nr 4–5, 2003, lk 167–172.

²⁶ Said, Edward. *Orientalism*. Penguin Books, 2003, lk 3, 92, 95, 205.

²⁷ Lewis, Bernard. *Islam and the West*. Oxford University Press, 1993, lk 107–108.

²⁸ Irwin, Robert. *For Lust of Knowing: The Orientalists and their Enemies*. ePub, ISBN: 978-0-141-90180-0. Penguin Books, 2007, lk 17.

²⁹ Khawaja, Irfan. „Essentialism, Consistency and Islam: A Critique of Edward Said’s Orientalism.“ *Israel Affairs* 13, nr 4, 2007, lk 695.

Saidi „Orientalismi“ arvustused: Varisco, Daniel Martin. *Orientalism and Islam: Oxford Bibliographies Online Research Guide*. Oxford University Press, 2010, lk 30–36.

uurija peab vastutama uuritava kultuuri ja rahvaste ees ning olema nendega sundimatus (ingl *uncoercive*) suhtes.³⁰ Saidi teooriat on edasi arendanud Gayatri Chakravorty Spivak („*Can the Subaltern Speak?*“, 1988) ja Homi K. Bhabha („*The Location of Culture*“, 1994), kes vaatavad koloniseerijaid ning koloniseerituid vastastikusel mõjus, arvestades, et kumbki kultuur pole ühtne ja omavahelisi suhteid mõjutavad mitmed tegurid.³¹

Kui vaadata 19. sajandi teise poole Vene keisririigi suhtumist islamiusulistesse rahvastesse ja orienti laiemalt, siis ei valitsenud intellektuaalide või sõjaväelaste seas sugugi ühtne arusaam. Mõned neist nägid orienti vallutamiseks mõeldud mahajäänud alana, teised suhtusid islamiusuliste rahvastega kokku puutudes nende vastu kaastunde ja austusega. Seega puudub ühtne mudel, kuhu kõik sobituks.³² Vene keisririik oli ka Lääne-Euroopa riikidega võrreldes erineval positsioonil: Venemaa kontekstis ei asunud orient füüsiliselt eemal, vaid sellega sai tutvuda riigi piirialadel.³³ Lisaks asus keisririik ise piirialal Euroopa ja Aasia vahel, olles seeläbi lääne inimesele eksootiliseks *teiseks*.³⁴ Nagu kirjutas Fjodor Dostojevski seoses turkmeenide alistamisega Kesk-Aasias 1880. aastatel: Aasias on venelased eurooplased, aga Euroopas tatarlased.³⁵

Allikad

Magistritöös põhinen aastatel 1854–1881 ilmunud 29 ajalehele-ajakirjale, kuigi neist kuues ei leidnud ma islami või muslimite käsitusi. Nimekiri kasutatud ajalehtedest on esitatud kolmandas peatükis. Järgepideva eestikeelse ajakirjanduse alguseks loetakse *Perno Postimehe* ehk *Näddalilehe* ilmumist 1857. aastal.³⁶ Uurimistöö temaatikast lähtudes alustasin 1854. aastast, mil Krimmi sõja (1853–1856) ajal hakkas ilmuma sõjasündmusi kajastav *Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male* (1854–1857). Valik langes selle kasuks, kuna ajakirja eesmärk oli anda ülevaade Krimmi sõja sündmustest ning seega oli tegu esimese eestikeelse uudisteajakirjaga. Enne selle ilmumist oli viimane väljaanne *Ma-ilm ja mõnda mis seal sees leida on* (1848–1849). Käsitletav periood lõppeb Vene keisri Aleksander II surmaga 1881. aasta

³⁰ Said, Edward. *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World*. ePub, ISBN: 978-1-4090-2113-1. Random House, 2008, lk 200, 418.

³¹ Peikar, P. „Postkoloniaalsed uuringud“, lk 867.

³² Schimmelpennik van der Oye, David. *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*. New Haven: Yale University Press, 2010, lk 8–9.

³³ Motashari, Firouzeh. *On the religious frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*. I. B. Tauris, 2017, lk 39.

³⁴ Schimmelpennik van der Oye, David. *Russian Orientalism*, lk 2.

³⁵ Bassin, Mark. *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*. Cambridge University Press, 1999, lk 263.

³⁶ Kurvits, Roosmari ja Anu Pallas. *Brendekenist Peeglini: Eesti ajakirjanduse biograafiline lühileksikon 1689–1940*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014, lk 55.

märtsis, mille järel alanud venestamisperiood avaldas mõju ka eestikeelsele ajakirjandusele. Aleksander III valitsusajal (1881–1894) tugevnes tsensuur ning järjest enam lisandus teemasid, mida ei tohtinud kajastada.³⁷ Kui Aleksander II ajal oli ajakirjandus endale võtnud õpetaja, organiseerija ja avaliku arvamuse kujundaja rolli, siis Aleksander III ajal sooviti eestikeelset ajakirjandust näha vaid rahvalalgustuslike artiklite ning ülevaadete esitajana.³⁸

Kasutatud allikate hulgas on nii aastakümneid kui ka lühiajaliselt ilmunud väljaandeid. Käsitletud eestikeelne ajakirjandus oli suuresti tõlkekirjandus, saades materjali eeskätt baltisaksa lehtedest. Samas toimetajad tegid valiku, mida eestikeelne elanikkond peaks teadma ning kuidas seda neile võimalikult arusaadavalt edasi anda. Toonase ajakirjanduse allikmaterjal suunasid eestikeelset perioodikat impersonaalsuse suunas,³⁹ kuid perioodikas olid esindatud kohalike, eelkõige koostaja, aga ka kaastööliste seisukohad. Nii avaldati eesti ajalehtedes mitmeid lugejakirju, mille autoritel oli olnud isiklik kokkupuude islami ja islamiusuliste rahvastega. Lisaks baltisaksa mõjule ajakirjanduses tuleb arvestada Vene keisririigi tsensuuriga, mida on küll käsitletud perioodil nimetatud eestikeelse ajakirjanduse suhtes „passiivselt heatahtlikuks“.⁴⁰ Siiski ei leidnud mitmed sisepoliitilised sündmused uuritaval perioodil eestikeelses ajakirjanduses eriti või mitte üldse käsitlemist.

Käsitletud allikate puhul on keeruline hinnata, kui palju erinevate lehtede seisukohad lugejaid mõjutasid. Jüri Uustalu on Läänemaa rahva lugemisvara analüüsis välja toonud, et seal oli vähe *Sakala* tellijaid, mis oli ilmselt tingitud vaimulike ja mõisnike vastuseisust ajalehele. Selle asemel levitati *Ristirahwa pühhapäwa lehte*, mis „levis ühtlaselt üle kihelkonna, kus ta mõju oli siiski üsna küsitav.“⁴¹ Isegi kui kõike kirjutatut ei usutud, siis see ei tähenda, et alateadlikult mingeid eelarvamusi või stereotüüpe neist üle ei võetud, eriti kui materjal oli hästi kättesaadav. Keeruline on ka hinnata lehtede jõudmist lugejateni. Kolmandas peatükis toon välja erinevate lehtede tellimis- ja trükiandmeid, kuid lehti lugesid kindlasti rohkemad inimesed. Näiteks Hanilas ja Karusel olid *Sakala* väheste tellijate hulgas kaks kõrtsmikku, nii et ilmselt oli leht

³⁷ Jannsen, Ea. „Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal (1880.–1890. aastad).“ *Tuna*, nr 2, 2000, lk 48.

³⁸ Aru, Krista. „Eesti ajakirjandus aastatel 1766–1940.“ *Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940: I, A–N*, toim. Endel Annus, Tiina Loogväli. Tallinn, 2002, lk 27.

³⁹ Peegel, Juhan et al. *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)*. Tartu, Tallinn, 1994, lk 97, 331.

⁴⁰ Issakov, Sergei. „Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast Eesti ajakirjanduse suhtes 19. sajandi teisel poolel“. *Läbi kahe sajandi*, koost J. Peegel. Eesti Raamat, 1971, lk 114.

⁴¹ Uustalu, Jüri. *Rahva lugemisvara Hanilas ja Karusel. Analüüsi katse*. Käsikiri. Haapsalu, 1972, lk 5–6. <https://opendata.muis.ee/object/1017376> Vaadatud 26.04.2021.

mõeldud klientidele.⁴² Seepärast ei jätnud ma kõrvale väiksema tellijate või eksemplaride arvuga ajalehti – ilmselt oli piirkondi ja kogukondi, kus just need lehed kujundasid teadmisi.

Lisaks ajalehtede levikule tuleb arvestada toimetajate mõjuga. Uuritaval perioodil oli kõige enamate ajalehtedega seotud Johann Voldemar Jannsen – tema kaasalöömisel ilmus lühemat või pikemat aega kaheksa erinevat väljaannet. Sealjuures oli ta seotud kahe pikemaajaliselt ilmunud ajalehega: *Perno Postimehe ehk Näddalilehhega* (toimetaja 1857–1863) ja *Eesti Postimehe ehk Näddalalehhega: Ma-ja linnarahwale* (toimetaja 1863–1880). Kuna J. V. Jannsen oli oma kirjutistes mitteluterlike rahvaste ja maade suhtes negatiivselt meelestatud⁴³ ning samas seotud paljude väljaannetega, siis tema lähenemine islami ja islamiusuliste kuvandi juures on domineeriv. Ent kuna paralleelselt väga palju järjepidevat eestikeelset ajakirjandust ei ilmunud (uuritava perioodi lõpus hakkas see muutuma), siis oligi loodud kuvand olemasolevate ajalehtede-ajakirjade nägu.

Toimetaja mõju kõrval oli oluline tsensuuri mõju. Tsensuurikorraldust tutvustan lähemalt kolmandas peatükis. Kuna 19. sajandi teisel poolel oli Vene keisririigil islamiusulistega mitmeid konflikte, siis see mõjutas kajastamist: nad olid keisririigi vaenlased, süü konfliktides pidi jääma vastaste õlgadele. Samas kui islamiriikidel või islamiusulistel rahvastel oli konflikt teiste Euroopa riikidega – näiteks Briti impeeriumiga, kellega Vene keisririigil ei olnud suhted 19. sajandil just kiita –, siis teoorias oleks saanud islamiusulisi käsitleda ka teisiti. Kuna konfliktid olid enamasti koloniaalvõimu ja koloniseeritute vahel, siis tundub ebatõenäoline, et tsensuur oleks hästi suhtunud mõne rahva võimuvastasuse soosivast käsitlemisest.

Seega tuleb islami ja islamiusuliste käsitlemise juures arvestada, et tsensuur mõjutas, millest ja kuidas tohtis rääkida ehk siis ajakirjanduses esitatu oli võimu ametlik versioon. Samas tegi toimetaja omakorda valiku, mida tema arvates oli vaja rahval teada, kuidas seda teavet esitada ilma tsensuuriga vastuollu sattumata ning kuidas seda lugejatele tutvustada, nii et nad sellest infost aru saaksid. Selle kõrval avaldas teabe kättesaadavusele mõju kohalike mõisnike ja vaimulike teatud ajalehtede pooldamine ja vastuseis teistele.

Ajalehtede-ajakirjade puhul ei eraldanud ma uudis- ja misjonilehtedes esitatud käsitleusi, sest enamus lehtedest kajastasid vaimulike lugude kõrval ilmalikke uudiseid. Seega sai näiteks Muhammadi eluloost ülevaate nii *Perno Postimehest* kui ka *Missioni lehhe Lissast*. Lehtedele tegid kaastööd nii kiriku- kui kooliõpetajad. Ajakirjanduse puhul keskendusin ainult

⁴² Ibid, lk 4–5.

⁴³ Peegel, J. et al. *Eesti ajakirjanduse teed*, lk 121.

eestikeelsele ning jätsin uurimisest kõrvale baltisaksa ajalehed. Kuigi uudisteks saadi sealt ainet, huvitas mind, milline oli islami ja islamiusuliste käsitus just eestikeelsetes lehtedes.

Ajaleheartiklite puhul märkisin autoriks toimetajad või vastutavad toimetajad, juhul kui loo juures ei olnud autorit eraldi välja toodud. Pealkirjade puhul kasutasin rubriigi pealkirja, juhul kui ei olnud võimalik selgelt täpsemat nupukese pealkirja välja tuua. Seepärast on mõnikord viide suurele rubriigile, nagu „Poliitika ringwaatus“ ning vahel konkreetsele riigile.

Uurimisküsimused

Magistritöö eesmärk on uurida eestikeelse ajakirjanduse põhjal, kuidas käsitleti nii islamit kui islamiusulisi aastatel 1854–1881 ehk mida sellest võõrast teati, arvati ning milline kuvand eestikeelsel lehelugejal võis tekkida. Islamiusuliste all käsitleti erinevaid islamiusulisi rahvaid.

Täpsemalt on siinses uurimistöös vaatluse all küsimused:

- 1) mida eestikeelses ajakirjanduses islami ja islamiusuliste kohta käsitleti?
- 2) miks islamit ja islamiusulisi kajastati?
- 3) milline kuvand ajakirjanduses islami ja muslimite kohta loodi?

Meetodid

Magistritöös kasutasin allikakriitikat, kvalitatiivset sisuanalüüsi ja imagoloogiat. Kuna minu uuritavaks materjaliks oli ajakirjanduses ilmunu, siis tegelesin teksti kriitilise uurimisega. Mind huvitas kontekst, milles tekstid ilmusid (tsensuur, poliitilised sündmused), tekstide loojad (kas autoriks oli toimetaja või kaastöötajad, kas tuvastatav, kes nad olid), tekstide lugejad (eestikeelne lehelugeja – kuidas seletati talle võõrast, näiteks mošeed) ning tekstide sisu (kas mõistmiseks oli tarvis eelteadmisi, kas lood kordusid). Seepärast esitasin tekstide puhul küsimusi: mis samal ajal välis- ja sisepoliitikas toimus? kes on autor? Poliitilistest sündmustest ja ajakirjanduse arengust annan ülevaate teises ja kolmandas peatükis. Kvalitatiivse sisuanalüüsi puhul kasutasin juhtumiülest analüüsi, mille abil sõelusin ajakirjandusest välja islami uskumuste, usutavade ja usklike kohta käivad tekstid. Kombineerisin seda manifestse analüüsiga ehk sellega, milliseid hinnanguid või fakte otseselt välja öeldi:⁴⁴ millised tegelased islami ja islamiusulistega seoses väljatoomist leidsid, milliseid argumente neist kirjutamisel kasutati, millised teemad kajastamist leidsid ning millist sõnavara neist rääkimisel kasutati.

⁴⁴ Kalmus, Veronika *et al.* *Kvalitatiivne sisuanalüüs*. 2015. <https://sisu.ut.ee/samm/kvalitatiivne-sisuanalyyis> Vaadatud 28.04.2021.

Põhilistest kategooriatest (uskumused, usutavad, usklikud) joonistused välja teemad:⁴⁵ uskumused (Jumal, koraan, prohvetid, surmajärgsus), usutavad (usutunnistus, palve, paast, annetamine, palveränd), keelud, vaimulikud, usulahud (sunniidid, šiiidid, vahhabiidid, druusid), islamiusulised rahvad. Lõplike teemade puhul lähtusin sellest, et kajastatud saaks, mida usutakse ja kes usuvad. Töö mahu ja teabe hulga tõttu ei saanud ma kõiki teemasid välja tuua, mistõttu puudutasin mõnd teemat alateemana (näiteks inglid surmajärgsuse alapeatükis, naised prohvetite ja rahvaste juures). Usklite puhul kerkisid tekstidest esile erinevad rahvad. Keskendusin enam käsitletud rahvastele, aga samas jälgisin, et kaetud saaks erinevad piirkonnad (Lähis-Ida, Aafrika, Aasia). Tekstides huvitasid mind väited (näiteks kuhu tehakse palveränd ehk mida teati) ja teemade iseloomustused (omadussõnad ehk kuidas kirjutati).

Islamiusuliste rahvaste puhul iseloomulike hinnangute lahtimõtestamisel oli abi imagoloogiast. Inimestel on harjumus omistada eri ühiskondadele, rassidele või rahvastele kindlaid iseloomujooni. Imagoloogia tegeleb nende kultuuriliste ja rahvuslike stereotüüpide uurimisega, omaduste uurimisega, mille puhul ei saa rääkida faktidest.⁴⁶ Ajaloolise imago ehk kuvandi uurimine pöörab tähelepanu sellele, milline kuvand on, kuidas ja miks see on tekkinud ning mida see räägib kuvandilooja kohta. Imago puhul ei saa rääkida selle „tõesusest“ või „valesusest“, kuna me sellele ei saa sellele „tõde“ omistada. Imago räägib meile rohkem selle loojast, kui selle subjektist.⁴⁷

Magistritöö ülesehitus

Magistritöö koosneb viiest peatükist. Esimene peatükk „Terminoloogia“ paneb paika metodoloogilise lähtekoha ehk annab selgituse imagoloogia ja islamiga seotud põhimõistetele. Teine peatükk „Vene keisririigi sise- ja välispoliitika“ esitab ülevaate käsitletava perioodi 1854–1881 sise- ja välispoliitilisest taustast Vene keisririigis: Vene keisririigi ekspansioonist Kaukaasias ja Kesk-Aasias, keisririigi suhtumisest muslimitesse oma aladel ning suhetest Osmani impeeriumi ja Pärsiaga. See on vajalik mõistmaks, miks islamiusulistest rahvastest ja islamist kirjutati. Kolmas peatükk „Ülevaade eestikeelsest ajakirjandusest 1854–1881“ vaatab

⁴⁵ Kuckartz, Udo. *Qualitative Text Analysis: A Guide to Methods, Practice & Using Software*. Sage, 2014, lk 72–75.

⁴⁶ Leerssen, Joep. „Imagology: History and Method.“ *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*, toim. Beller, Manfred ja Joep Leerssen. Amsterdam /Leiden: Rodopi/Brill, 2007. Ligipääs internetis: <https://imagologica.eu/ethnotypology> Vaadatud 02.05.2021.

⁴⁷ Fält, Olavi K. „Introduction“ *Looking at the Other – Historical Study of Images in Theory and Practice*, koost. Kari Alenius et al. Oulu, Oulu University Press, 2002, lk 9–10.

käsitletud perioodikat, selle avaldamist mõjutanud tsensuuri, teadaolevaid ilmumisandmeid, inimeste lugemisharjumusi ning ajalehtede toimetajaid.

Neljas peatükk „Islami käsitlemine eestikeelses ajakirjanduses 1854–1881“ annab ülevaate lehtedes antud teadmistest islami usutõdede (jumala kontseptsioon, koraan, prohvetid, surmajärgsus), keeldude ja islami usutavade kohta, tutvustab ajalehtedes esinenud islamivaimulikke ja islami uskkondi (sunniiidid, šiiidid, druusid, vahhabiidid). Selles peatükis käsitletakse eelkõige, mida käsitleti ning milline kuvand islami uskumustel ja -tavadel oli. Viies peatükk „Islamiusuliste rahvaste käsitlemine eestikeelses ajakirjanduses 1854–1881“ vaatab, milline oli erinevate islamiusuliste rahvaste (türklased, pärslased, afgaanid, kurdid, Kaukaasia, Kesk-Aasia, Aafrika, Lõuna- ja Kagu-Aasia piirkondade elanikud) kuvand ning miks neist kirjutati.

1. Terminoloogia

1.1 Kuvand, eelarvamus ja stereotüüp

Imago ehk kuvand on avalikkuses kujunenud pilt kellestki või millestki.⁴⁸ Kenneth Ewart Bouldingu kohaselt tekib kuvand meis aja jooksul kõigi kogemuste põhjal, aga osaks sellest on kuvandi enda ajalugu. Iga kord kui saame uut teavet, siis meie kuvand jääb kas muutumatuks, me kohandame seda veidi vastavalt saadud infole või muutub kuvand radikaalselt. Kuvand ei ole seotud ainult üksikisikuga, vaid kogu ühiskonnaga – iga avalikkuses kujunenud pilt on kellestki alguse saanud ning avalikkuses leviv kuvand mõjutab üksikisiku arusaamist. Boulding eristab kuvandite seas ühena afektiivset imagot, sest meie arusaam ümbritsevast on tugevalt emotsioonidest mõjutatud – miski meeldib või ei meeldi meile, me kardame või armastame midagi.⁴⁹ Olavi Kaarlo Fälti kohaselt on kuvandid vastupidavamad kui arvamused või suhtumised. Kuvandi kujunemisel heidetakse detaile kõrvale, nii et tekib lihtustatud reaalsus.⁵⁰ Keelest, igapäevastest harjumustest, mõtteviisidest ja religioonis tulevad kultuurilised erinevused kutsuvad esile nii positiivsed kui negatiivsed kuvandeid või arvamusi. Meie kuvand võõrastest riikidest, rahvastest ja kultuuridest tuleneb valikulistest väärtushinnangutest, mis omakorda tulenevad valikulistest tähelepanekutest.⁵¹ Järjepideva eestikeelse ajakirjanduse tekkimisega hakkasid just sellised pildid rahva seas levima ning kinnistuma.

Kuvandid jagunevad enesekuvandiks (*auto-image*) ja teiste kuvandiks (*hetero-image*).⁵² Nii meie enesekuvand kui teiste kuvand on mõjutatud stereotüüpidest.⁵³ Kuvandi muudab vastupidavaks see, et meil on kalduvus omaks võtta teavet, mis olemasolevat stereotüüpi kinnitab.⁵⁴ Stereotüüp on kinnistunud arusaam, mis tekitab meis eelarvamusi ehk harjumuspäraseks kujunenud arvamusi millegi kohta.⁵⁵ Eelarvamused hakkavad seejärel

⁴⁸ Eesti keele seletav sõnaraamat: <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=imago&F=M> Vaadatud 08.04.2021.

⁴⁹ Boulding, Kenneth E. *The Image: Knowledge in Life and Society*. The University of Michigan Press, 1969, lk 6–8, 51, 64.

⁵⁰ Fält, Olavi K. „Introduction“, lk 8.

⁵¹ Beller, Manfred. „Perception, image, imagology.“ *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*, toim. Beller, Manfred ja Joep Leerssen. Amsterdam /Leiden: Rodopi /Brill, 2007. Ligipääs internetis: <https://imagologica.eu/ethnotypology> Vaadatud 11.04.2021.

⁵² Leerssen, Joep. „Imagology: On using ethnicity to make sense of the world.“ *Ieric@l, Revue d'études ibériques et ibéro-américaines*, nr 10, 2016, lk 16.

⁵³ Chew, William L. III. „'Literature, history and the social sciences?' An historical-imagological approach to Franco-American stereotypes.“ *National Stereotypes in Perspective: Americans in France – Frenchmen in America*, toim. W. L. Chew III. Amsterdam, Rodopi Press, 2001, lk 11–14.

⁵⁴ Fält, Olavi K. „Introduction“, lk 8.

⁵⁵ Eesti keele seletav sõnaraamat: <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=stereot%C3%BC%C3%BCp&F=M>; <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=eelarvamus&F=M> Vaadatud 08.04.2021.

omakorda stereotüüpe kinnitama.⁵⁶ Sealjuures on eelarvamused alusetud, püsivad – vastukäiv teave ei avalda neile mõju⁵⁷ – ning me ei tea täpselt, kust me oma eelarvamused ja stereotüübid õppinud oleme.⁵⁸

Sageli on meie stereotüübid seotud erinevate rahvustega. Minu töös on islamiusuliste käsitus ning neist loodud kuvand seotud eelkõige erinevate konkreetsete islamiusuliste rahvaste stereotüüpidega. Rahvuslikud stereotüübid üritavad määrata rahvuse iseloomu ehk selgitada nende kultuurilisi ja sotsiaalseid omapärasid. Need pole mõeldud reaalsuse kujutamiseks, vaid vastuvõtja mõjutamiseks.⁵⁹ Rahvuslike stereotüüpide päritolu, loomise, levimise, vastuvõtu ja mõju mõistmiseks on oluline mõista nende ajaloolist konteksti.⁶⁰ Joep Leerssen on välja pakkunud etnotüübi mõiste, mis ühendab endas üldistusi ning stereotüüpe selle kohta, kuidas me tuvastame, näeme ja kirjeldame *teisi* meist erinevatena.⁶¹

1.2 Islami usu alused

Islamit on eesti keelde tõlgitud kui andumust Jumalale,⁶² allumist Jumalale⁶³ ja kui valmidust, aktiivset äratundmist ja Jumala käsule allumist.⁶⁴ Muslim on inimene, kes end Jumala (Allah) tahtele allutab.⁶⁵ Islami usu alused on: usk ainujumalasse, usk inglitesse, usk jumalikku ettemääratusse, usk prohvetitesse, usk ilmutatud raamatutesse ning usk ülestõusmisesse ja kohtumõistmisesse. Islamis on Jumalal 99 nime, ta on ülim, igavene, kõikvõimas ning tal puuduvad peresuhted.⁶⁶ Muslimid usuvad ainujumalasse ja prohvet Muhammadi kui tema sõnumitoojasse.⁶⁷ Muhammad polnud ainus Jumala sõnumitooja või prohvet. Sõnumitooja oli eriline ilmutatud raamatu saanud prohvet, teised prohvetid olid saadetud juba olemasolevate raamatute sõnumit kinnistama ja ellu viima. Koraanis nimetatakse paarikümmet sõnumitoojat, hadithites (pärimuste kogu, Muhammadi juhatused ja ütlused) räägitakse 124 000 prohvetist,

⁵⁶ Beller, M. „Perception, image, imagology.“

⁵⁷ Allport, Gordon W. *The Nature of Prejudice*. Doubleday Anchor Books, 1958, lk 8–9.

⁵⁸ Leerssen, Joseph Th. „The rhetoric of National Character: A Programmatic Survey.“ *Poetics Today*, vol 21, nr 2, 2000, lk 286.

⁵⁹ Neumann, Birgit. „Towards a Cultural and Historical Imagology.“ *European Journal of English Studies*, vol 13, nr 3, 2009, lk 277, 280.

⁶⁰ Chew, William L. III. „What’s in a National Stereotype? An Introduction to Imagology at the Threshold of the 21st Century.“ *Language and Intercultural Communication*, vol 6, nr 3–4, 2006, lk 182.

⁶¹ Leerssen, Joep. *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam University Press, 2006, lk 17.

⁶² Hattstein, Markus. „Islam – maailmareligioon ja –kultuur.“ *Islam: Kunst ja arhitektuur*, koost. Markus Hattstein ja Peter Delius. Koolibri, 2010, lk 9.

⁶³ Hattstein, Markus. Islam: usk ja kultuur. Koolibri, 2008, lk 7.

⁶⁴ Waines, David. *Sissejuhatuse islamisse*. Avita, 2003, lk 363.

⁶⁵ Hattstein, M. „Islam – maailmareligioon“, lk 9.

⁶⁶ Riddell, Peter G. „Uskumused.“ *Maailma usundid*, peatoim. Christopher Partridge. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006, lk 372–375.

⁶⁷ Hattstein, M. „Islam – maailmareligioon“, lk 9.

kellest 313 olid sõnumitoojad.⁶⁸ Uusi sõnumitoojaid oli tarvis, sest varasemad Jumala poolt antud sõnumid muutusid aja jooksul. Nii oli Muhammad viimane prohvet, kes sai lõpliku õpetuse.⁶⁹

Islami pühakiri koraan tähendab tõlkes „Jumala sõna“ ning muslimite seisukohalt on Jumal raamatu ainus autor. Koraanis on kirjas Muhammadi kaudu esitatud Jumala kõne.⁷⁰ Kuna Jumala sõnad ilmutati Muhammadile araabia keeles, siis teistes keeltes saab olla koraani mõtet edasi andvaid tõlkeid, kuid need pole Jumala sõnad. Muhammad sai pikema perioodi vältel (u 610–632) ilmutusi, mis tähendati enamasti ajutistele materjalidele – palmilehtedele, saviesemete tükkidele, kaamelite õlgadele,⁷¹ papüüruse-, pärgamendi- ja puidutükkidele, pargitud nahale, valkjatele kividele. Muhammadi surma järel lasi esimene kaliif Abu Bakr (kaliif 632–634) need säilinud fragmendid ning suulise pärimuse kokku koguda ja kirja panna.⁷² Praegune versioon on pärit kolmanda kaliifi Uthmani ajast (kaliif 644–656).⁷³ Koraanis on 114 peatükki ehk suurat, mis on pealkirja saanud oma põhi- või algusteema järgi.⁷⁴ Koraani täiendab sunna ehk Muhammadi tegudel ja ütlustel põhinev tava.⁷⁵

Koraanis on juttu inglitest, kel on mitmeid ülesandeid: nad on Jumala saadikud,⁷⁶ nad kiidavad Jumalat, valvavad põrguvärvaid, saadavad usklikke palvuse ajal. Inglitest suurim on Gabriel, kelle kaudu sai inimkond koraani.⁷⁷ Mainida tuleb ka ingleid Munkirit ja Nakiri, kes kuulavad surnuid hauas üle ning olenevalt vastusest piinavad hauas olijat ja avavad kuni viimse kohtupäevani kaks korda päevas hauast ukse kas taevasse või põrgusse.⁷⁸ Inglise kõrval eksisteerivad tulest loodud džinnid.⁷⁹ Džinnid on arukad, suudavad eristada tõde väärast ja peavad viimsel kohtupäeval oma tegude eest vastust andma.⁸⁰

⁶⁸ Riddell, Peter G. „Pühad tekstid“ *Maailma usundid*, peatoim. Christopher Partridge. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006, lk 368, 371; Riddell, P. G. „Uskumused“, lk 374.

⁶⁹ Nigosian, Solomon A. *Islam: Its History, Teaching and Practices*. Bloomington: Indiana University Press, 2003, lk 65.

⁷⁰ Süld, Elo. „Koraaniuuringud XX ja XXI sajandil: märkused Koraani tekkeloo kohta lääne ja ida islamiteaduses.“ *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, 2009, lk 117.

⁷¹ Nigosian, S. A. *Islam*, lk 66–67.

⁷² Nöldeke, Theodor, Schalli, Friedrich, Bergsträsser, Gotthelf, Pretzl, Otto. *The History of the Qur'an*, toim. Wolfgang H. Behn. BRILL, 2013, lk 224–225.

⁷³ Cook, Michael. *The Koran: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2000, lk 117.

⁷⁴ Hattstein, M. „Islam – maailmareligioon“, lk 9, 16.

⁷⁵ Oxford Islamic Studies Online: <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e2279> Vaadatud 15.04.2021.

⁷⁶ Nigosian, S. A. *Islam*, lk 96–97.

⁷⁷ Riddell, P. G. „Uskumused“, lk 372.

⁷⁸ Lange, Christian. *Paradise and Hell in Islamic Traditions*. Cambridge University Press, 2016, lk 125–126.

⁷⁹ Koraan 15:27.

⁸⁰ El-Zein, Amira. *Islam, Arabs, and the Intelligent World of the Jinn*. Syracuse University Press, 2009, lk 13–14.

Viimse kohtupäeva toimumisaega teab vaid Jumal, siis tõusevad kõik surnust üles ja mõistetakse kohut.⁸¹ Viimsepäevaga on seotud ka Jeesus, kes islami arusaama järgi oli inimene ega surnud ristil. Hadithite kohaselt võidab Jeesus antikristuse ning ilmub viimsel kohtupäeval tunnistajana.⁸² Kohtupäeva juhatavad sisse erinevad katastroofid: maa väriseb, mäed varisevad kokku, taevast rebeneb, pimedus katab päikese, meri tõuseb üle kallaste, tähed kukuvad alla.⁸³ „Need, kes teevad head, on nad siis mehed või naised, ja on lisaks ka usklikud, lähevad paradiisi ja nendele ei tehta ülekohut datlikivi kriipsugi võrra.“⁸⁴

Paradiisi kirjeldused koraanis annavad aimu 7. sajandi Araabia poolsaare elanike igatsustest. Need kirjeldused on fantastilised, kõik sealne on perfektne, oma massiivsuses hoomamatu (4000 uksega paleed või 80 000 teenijat) ning aegki on mõõtmatu (igavik või silmapilk).⁸⁵ Paradiisi on kujutatud aiana: seal voolavad jõed (veega, piimaga, veiniga, meega),⁸⁶ seal on vääriskividest hooned, uhked telgid, paviljonid ja paleed, seal saab nautida luksust.⁸⁷ Paradiisi aedade arv pole täpselt teada. Lisaks räägitakse seitsmest (mõnikord ka kaheksast, traditsioon on ebatäpne) taevast, mida ei saa samastada paradiisiga. Paradiis on õiglase tasu paik, kus inimese elu saavutab eesmärgi. Kui usklikud on haudadest üles tõusnud, õigeks mõistatud ja põrgusilla ületanud, jõuavad nad paradiisiaedadeni. Pärast paradiisiallikatest joomist liiguvad nad paradiisivärvate poole, kus neid ootavad 70 paradiisineitsit ehk huuri. Koraanis on huuride kujutlemine eelkõige sensuaalne, seksuaalsemad kirjeldused esinevad hadithites.⁸⁸

Nendele, kes ei ole järginud õiget usku ja Jumala seadust, saab osaks igavene põrgupiin.⁸⁹ Põrgusse viib seitse väravat, kust jõuab erinevate neetute gruppide juurde.⁹⁰ Islami uskumuse kohaselt on inimese saatus juba enne sündi paika pandud ehk kõik on Jumala poolt määratud.⁹¹

Usupraktika alusteks on: usutunnistus, palvus, almuse andmine, rituaalne paast ning palverännak Mekasse. Avalikult tehtav usutunnistus seisneb lauses: „Ma tunnistan, et pole teisi

⁸¹ Esposito, John L. *What Everyone Needs to Know About Islam: Answers to Frequently Asked Questions*. Oxford University Press, 2011, lk 28–29.

⁸² Burns, Robert A. *Christianity, Islam, and the West*. University Press of America, 2011, lk 33.

⁸³ Koraan 69:13–16; 81:1–14; 82:1–4;

⁸⁴ Koraan 4:124.

⁸⁵ Süld, E. „Ettekujutusi islami paradiisist ja paradiisineitsitest ning nende seos džihaadi ja märterlusega.“ *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, 2012, lk 105, 120.

⁸⁶ Koraan 47:15.

⁸⁷ Lange, C. *Paradise and Hell*, lk 14.

⁸⁸ Süld, E. „Ettekujutusi islami“, lk 106–107. Nende mitteseksuaalsusest koraanis veel: Neuwirth, Angelika. „Paradise as a Quranic Discourse: Late Antique Foundations and Early Quranic Developments.“ *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam* (2 vols.). Brill, 2017, lk 82.

⁸⁹ Riddell, P. G. „Uskumused“, lk 375.

⁹⁰ Koraan 43:74–75; 15:44; Lange, C. *Paradise and Hell*, lk 42.

⁹¹ Nigosian, S. A. *Islam*, lk 95; Koraan 36:38–39.

jumalaid Allahi kõrval ja et Muhammad on Jumala prohvet!“ See lause tunnistab Jumala ainulisust ning Muhammadi tema saadikuna ja tunnistajate juuresolekul lausumine tähendab islami kogudusse arvamist.⁹²

Teine ususammas, palvetamine, toimub viis korda päevas – koidikul, keskpäeval, pärastlõunal, päikeseloojangul ning öö saabumisel – näoga Meka suunas. Palve lugemine toimub araabia keeles, olenemata uskliku emakeelest.⁹³ Kolmandaks sambaks on kohustuslik annetuste andmine. Koraanis ei ole määratud annetuse suurus ja sagedus, ent kõige hinnatum on vaikne annetamine, mis ei alanda annetuse saajat.⁹⁴ Neljanda samba, rituaalse paastu ajal paastukuul ramadaanil hoidub muslim päikesetõusust loojanguni söömisest, joomisest ja seksuaalelust. Paast on kohustuslik kõigile täiskasvanud muslimitele, kelle tervis seda lubab.⁹⁵ Viiendaks sambaks on palverännak Mekasse, mille peaksid vähemalt korra elus sooritama kõik täisealised muslimid, kelle tervislik ja varanduslik seisund seda võimaldab.⁹⁶

1.3 Islami uskkonnad

Muslimid jagunevad paljudeks erinevateks uskkondadeks, kuid siin tutvustan lähemalt neid, kellega eestikeelsed lugejad ajalehtede vahendusel uuritava perioodil kokku puutusid: sunniidid, sunniitlikud vahhabiidid, šiiidid. Lisaks tutvustan sufistlikku usupraktikat. Sufisid eestikeelsetes lehtedes nimeliselt ei mainitud, kuid Vene keisririigil olid nendega reaalsed kokkupuuted ning nad on olulised ajalooliste sündmuste konteksti mõistmisel. Samuti olen siia alla toonud druusid, kes on ametlikult küll omaette religioon, kuid keda 19. sajandi eestikeelses ajakirjanduses tutvustati kui muslimeid.

Suurimaks muslimite uskkonnaks on sunniidid, kellele arvuliselt järgnevad šiiidid. Jagunemine sunniitideks ja šiitideks sai alguse vaidlusest prohvet Muhammadi seadusliku järglase üle. Sunniidid nägid Muhammadi järglasena kaliifi ehk prohveti asendajat, kellel on uslike juhina mõõdukas võim ja kes valitakse kogukonna konsensusega.⁹⁷ Šiitide arvates pidi võim Muhammadi perekonnas pärilikult edasi kanduma ning esimeseks juhiks oleks pidanud saada Muhammadi väimees ja nõbu Ali. Seepärast ei tunnista šiiidid juhina kolme esimest kaliifi Abu

⁹² Hattstein, M. „Islam – maailmareligioon“, lk 20.

⁹³ Esposito, John L. *What Everyone Needs to Know About Islam: Answers to Frequently Asked Questions, from One of the America's Leading Experts*. Cary: Oxford University Press, 2002, lk 24–25.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Küng, Hans. *Islam: Past, Present and Future*. Oxford: Oneworld Publications, 2007, lk 135.

⁹⁶ Hattstein, M. „Islam – maailmareligioon“, lk 21.

⁹⁷ Kerr, David. „Ühtsus ja erinevused islamis.“ *Maailma usundid*, peatoim. Christopher Partridge. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006, lk 363.

Bakrit, Umarit ja Uthmani.⁹⁸ Šiiidid jagunevad omakorda mitmeteks usulahkudeks, kes õpetuslike lahkkelide tõttu üksteisest erinevad, näiteks imamiidid, ismailiidid. Šiiitide jaoks kehastab usulist võimu Jumala poolt määratud eksimatu imaam. Nende uskumuse kohaselt viibib viimane imaam ehk *mahdi* „nähtamatuses“ ning oodatakse tema naasmist.⁹⁹ Nii sunniitide kui šiiitide usu aluseks on koraan ja hadithid, kuid šiiidid peavad lisaks Muhammadi pärimustele oluliseks imaamide pärimust.¹⁰⁰

Šiiitluses on keskseks sündmuseks Muhammadi lapselapse imaam Husaini surm Karbalas 680. aastal võitluses kaliifi vägedega. Šiiidid näevad Husaini märtrina ning muharrami ehk islami esimese kuu uusaasta pidustuste ajal toimub kümnepäevane leinapidu tema mälestuseks, mille käigus taaslavastatakse Husaini surm. Sunniitide jaoks on muharrami kümnes päev seotud loomisega – Jumal lõi siis taeva ja põrgu, mehe ja naise, elu ja surma.¹⁰¹

Sufism on nii sunniitluses kui šiiitluses esinev askeetlik-müstiline liikumine, islami usupraktika.¹⁰² Sufism on süstemaatiline ja hästi struktureeritud tee Jumala tundmiseni inimese sisemise muutumise kaudu.¹⁰³ Selle süstemaatilise tee osadeks on kindlad hingepuhtuse ja jumalatundmise seisundid, mis tuleb enne kõrgemasse seisundisse liikumist saavutada. Inimlikust püüdlusest jääb Jumalale lähenemisel väheks, nii et igal astmel peab Jumal andma omapoolse kinnituse, millega kaasneb ekstaas. Sufidel on lisaks tavalistele jumalateenistustele ka teisi palvevorme, näiteks Jumala nimede lugemine.¹⁰⁴ Sufid peavad võitlust oma nõrkuste ja halbade harjumustega ülimaks džihaadiks, kuid nad on läbi ajaloo olnud aktiivsed ka võitluses uskumatutega.¹⁰⁵ 19. sajandil puutus Vene keisririik võitluses Kaukaasias kokku müridismiga. See oli sufismi traditsioonidel põhinev liikumine, mille eesmärgiks oli muslimite vaimne puhastamine võõruskudest, kutsus üles sõjalisele vastupanule¹⁰⁶ ega tunnistanud ühtki Muhammadist mittepärinevat ilmalikku autoriteeti, mis oli suureks probleemiks keisrivõimule.¹⁰⁷

⁹⁸ Küng, H. *Islam: Past*, lk 186.

⁹⁹ Nigosian, S. A. *Islam*, lk 47–49.

¹⁰⁰ Blanchard, Christopher M. „Islam: Sunnis and Shiites.“ *Focus on Islamic Issues*, toim. Cofie D. Malbouisson. New York: Nova Science Publishers, 2007, lk 13–14.

¹⁰¹ Ibid, lk 126–127; Burns, R. A. *Christianity, Islam*, lk 10–11.

¹⁰² Knysh, Alexander. *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2019, lk 10.

¹⁰³ Shihadeh, Ayman. „Introduction.“ *Sufism and Theology*, toim. Ayman Shihadeh. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007, lk 1.

¹⁰⁴ Kerr, D. „Ühtsus ja erinevused islamis“, lk 367–368.

¹⁰⁵ Küng, Hans. *Islam: Past*, lk 338.

¹⁰⁶ Ware, Robert Bruce ja Enver Kisriev. *Dagestan: Russian Hegemony and Islamic Resistance in the North Caucasus*. Armonk: Taylor & Francis Group, 2009, lk 17–18.

¹⁰⁷ Motashari, Z. *On the religious*, lk 33.

Vahhabism tekkis 18. sajandil Muhammad Ibn 'Abd al-Wahhabi õpetusest ning on ortodoksne sunniitlik õpetus. Al-Wahhabi nõudis tagasipöördumist Muhammadi ja ta kaaslaste kommete jäljendamise juurde, nagu need olid esimeste islami sajandite jooksul õpetlaste poolt talletatud.¹⁰⁸ Kuigi esmalt oli tegu religioosse liikumisega, mille eesmärk oli usu puhastamine islamiga mitteseotud tavadest, on sel ka poliitikas roll, kus religioossed õpetlased on juhtide nõuandjateks ja võimu legitimeerijateks.¹⁰⁹

Druuside käsikirjade kohaselt on nende religioon uuendusliikumine (ar *harakat islah*) või sekt, mis kasvas välja ismailiidi, sunniidi, kristluse ja judismi traditsioonidest.¹¹⁰ Tegemine on siiski iseseisva religiooniga, mida hoitakse väliste inimeste eest saladuses. Nad peavad nii Jeesust kui Muhammadi prohvetiks, kuid ülimalt tõde sisaldab nende jaoks kaliif al-Hakimi õpetust. Nende religioon keelab mitmenaisepidamise, ajutise abielu ning usutakse hinge taassündi.¹¹¹

1.4 Islamiga seotud mõisted

Kaliif – islamikogukonna poliitiline juht, tegu on valitsejatiitliga. Kaliife hakati valima pärast Muhammadi surma ning nelja esimest kaliifi peetakse Jumala poolt „õigesti juhitud“ (ar *Rāshidūn*).¹¹² Kaliifi valitsetav ala on kalifaat ning ajalooliselt on olnud mitmeid kalifaate, vahel ka paralleelselt. Vene-Türgi sõja lõpetanud Küçük Kaynarca rahulepingus (1774) fikseeriti Osmani sultan kaliifina.¹¹³ Kaliifidel ei õnnestunud siiski saavutada üleüldist tunnustamist.¹¹⁴

Imaam – ajalooliselt usulis-poliitiline muslimite kogukonna juht. Sunniitlikus traditsioonis on imaam palvejuht mošees, kuid seda kasutatakse ka aunimetusena vaimulike õpetlaste ja isikute puhul. Kuigi šiiitlikus traditsioonis erinevates uskkondades lahkneb suhtumine imaamide rolli ja järgnevusse, siis peamine arusaam on, et imaam pärib võime koraani eksimatult interpreteerida ning õiguse olla poliitiline juht.¹¹⁵

¹⁰⁸ Waines, D. *Sissejuhatust*, lk 273.

¹⁰⁹ Momen, Moojan. „Wahhābīyah.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 5*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 511–514.

¹¹⁰ Swayd, Samy. *The A to Z of the Druzes*. Scarecrow Press, 2009, lk 30.

¹¹¹ Betts, Robert Brenton, Gray, Matthew. „Druze.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 2*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 98–101.

¹¹² Perry, Glenn E. „Caliph.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 1*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 387–393.

¹¹³ Arnold, T. W. „Khalīfa.“ *E. J. Brill's First Encyclopedia of Islam, 1913–1936, Volume IV*, toim. Houtsma, M. Th. et al. E. J. Brill, 1993, lk 881 – 885.

¹¹⁴ Schenk, Bernadette. „Sönastik.“ *Islam: Kunst ja arhitektuur*, koost. Markus Hattstein ja Peter Delius. Koolibri, 2010, lk 607.

¹¹⁵ Yusuf, Imtiyazr. „Imam.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 2*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 531–532.

Šeik – sufi meister, kellele õpilased pidid täielikult kuuletuma.¹¹⁶ Šeigi võim on tavaliselt päritav ning šeik võib olla ka poliitiline juht.¹¹⁷ Lisaks on šeikideks nimetatud veel religioosseid juhte, koraani õpetlasi, õigusteadlasi ning palvejuhte mošees.¹¹⁸

Mulla – eelkõige on see vaimuliku ja poliitilise autoriteedi tiitel. Pärsia sõna *mullā* tähendab inimest, kel on pädevus õpetada, palvusi ja rituaale läbi viia.¹¹⁹ Laiemalt on mulla religioosse ametniku, vaimuliku, haritlase või teoloogilise haridusega inimese tiitel.¹²⁰ Indias ja Pakistanis tähendab mulla sunni õpetlast.¹²¹

Mufti – islami õigusteadlane, kelle pädevusse jääb seadusliku jõuta arvamussavalduse esitamine mõne seadusesätte kohta (ar *fatwa*).¹²²

Šariaat – islami õigus- ja kombluskord, mis määrab muslimite elu kõigis valdkondades (isiklikust elust riigi ülesehituseni). Seda peetakse jumalikuks seaduseks, mistõttu on selle põhialused muutumatud. See põhineb koraanil ja sunnal ega ole ühtselt kodifitseeritud.¹²³

Džihaad – tõlkes tähendab džihaad pingutust. Lihtsustatult öeldes võib sõltuvalt olukorrast džihaad tähendada sisevõitlust pahedega, ühiskondlikul tasandil võitlust ebaõigluse või rõhumisega, islami kaitmist või selle levitamist sõnas, teos või sõjas.¹²⁴ Tegu on mitmetähendusliku mõistega, mille tähendus kogukondade ja riikide tasandil erineb.¹²⁵ Klassikalise džihaadi kontseptsiooni kohaselt tähendab džihaad islami levitamist, sest Muhammadile osaks saanud õpetus oli mõeldud kogu inimkonnale.¹²⁶

¹¹⁶ Ridgeon, Lloyd. „Shaykh“ *Encyclopedia of islamic civilisation and religion*, toim. Ian Richard Netton. Routledge, 2008, lk 593.

¹¹⁷ Sedgwick, Mark. „Sufi Religious Leaders and Sufi Orders in the Contemporary Middle East“ *Sociology of Islam*, vol 6, nr 2, 2018, lk 7, 11, <https://doi.org/10.1163/22131418-00602007>

¹¹⁸ Shyrook, Andrew J. „Shaykh.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 5*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 132.

¹¹⁹ Campo, Juan Eduardo. „Mawlā.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 3*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 531.

¹²⁰ Dabashi, Hamid. „Mullah.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 4*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 136.

¹²¹ Campo, J. E. „Mawlā.“, lk 532.

¹²² Waines, D. *Sissejuhatus*, lk 359, 366.

¹²³ Schenk, B. „Sõnastik.“, lk 612.

¹²⁴ Esposito, J. L. *What Everyone Needs to Know About Islam: Answers to Frequently Asked Questions*, lk 133–134.

¹²⁵ Söld, E. „Ettekujutusi islami paradiisist“, lk 123.

¹²⁶ Peterson, Üllar. *Džihaadi kontseptsiooni kujunemine Koraanis*. Magistritöö. Tartu, 2005, lk 22–23.

Rahu koda (ar *dar al-islam*) – muslimite valitsuse all olev ala,¹²⁷ kus kehtib šariaat ning muslimite elu on turvaline.¹²⁸

Sõja koda (ar *dar al-halb*) – muslimite valdustest välja jääv ala.¹²⁹ See tähendab, et tegu on islami õiguselast välja jääva piirkonnaga, mis tuleb pöörata islami usku. Niipea, kui valitsejad võtavad islami vastu, on tegu rahu kojaga.¹³⁰

1.5 Islamiusuliste geograafiline paiknemine

Järgnevalt toon välja riigid ja piirkonnad, mille puhul oli 1854. aasta õpikus „Keograhwi, ehk õppetud Ma-ilma surusdest ja Ma-ilma madest“ islami usku mainitud. See aitab mõista, kui lähedal või kaugel 19. sajandi eestlased teadsid muslimeid elavat ning loob meile konteksti islamiusulistest maadest. Piirkonnad, mille juures mainiti 1854. aasta õpikus islamit: Euroopas Osmani impeeriumi Türgi osa, Aasias Osmani impeeriumi alla jäävad Väike-Aasia, endise Mesopotaamia ning Süüria ja Palestiina alad, Araabia poolsaar; Pärsia riigi all Iraan, Afganistan ja Belutšistan; Aafrikas Kirde-Aafrikas Nuubia piirkond, Põhja-Aafrikas Egiptuse, Alžeeria, Tuneesia, Liibüa (Tripolis) ja Maroko alad, India ookeani ääres Mosambiigi, Sansibari ja Somaalia (Ajan) alad, Aafrika keskosas Sahara kõrbe ja Sudaani ala; Aasias Vene keisririigi Siberi osas elavad põliselanikud, kel on enamasti „*Muhameti usk ehk pagana-ebba-usk*“, Kõrgõzstani alad (Kirgiside-maad) ja Kaukaasia, Usbekistani, Türkmenistani, Kasahstani ja Pakistani alale jäänud Waba-Tartarei ehk Turani piirkond, India (Hindustan) ning Kagu-Aasias (Taga-India) Malaisia (Malakka), Malai saarestiku (Sumatra, Jaava, Borneo, Sulawesi ehk Selebes, Väikesed Sunda saared, Maluku saared ehk Molukkid, Filipiinid).¹³¹ Sama loetelu islamiusulistest aladest ja riikidest kordus ka teistes uuritava perioodi geograafiaõpikutes. Lisa 1 on toodud esimeses eestikeelses atlas 1859. aastal¹³² ilmunud asjakohased kaardid.

¹²⁷ Waines, D. *Sissejuhatus*, lk 140.

¹²⁸ Peters, Rudolph. „Dār al-Islām.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 2*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 27.

¹²⁹ Waines, D. *Sissejuhatus*, lk 140.

¹³⁰ Djalili, Mohammad-Reza ja Matthew Gray. „Dār al-Harb.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 2*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 26.

¹³¹ Kauzmann, M. G. *et al. Keograhwi, ehk õppetud*, lk 79 – 83, 86, 91–95, 97–100, 102–103, 105–106, 145.

¹³² Schultz, E. W. W. *et al. Maa kaardi-ramat, kus sees 16 Maa Kaarti*. Tartu, 1859.

2. Vene keisririigi sise- ja välispoliitika

2.1 Vene keisririigi ekspansioon 1854–1881

19. sajandil tungis Vene keisririik lõuna poole Osmani impeeriumi ja Pärsia arvel ning liikus edasi Kaukaasias ja Kesk-Aasias.¹³³ Kaukaasia pakkus ust Lähis-Idasse ning võimalust vajadusel Osmani impeeriumit idast rünnata. Kesk-Aasia andis aga ligipääsu Briti Indiale, Pärsiale ja Afganistanile.¹³⁴ Need vallutused tähendasid arvukat uut muslimitest elanikkonda.

Vene keisririigi mõjuvõimu kehtestamine Põhja-Kaukaasias algas 18. sajandi keskpaigas. Võimu kinnistamine oli keeruline, sest kohalike rahvaste seas puudus tsentraliseeritus ja ühtsus: seal elasid erinevad rahvad, keskne oli külakogukond, valitses traditsiooniline tavaõigus (ar *adat*), puudusid selged juhtfiguurid ning muslimid jagunesid nii sunnideks kui šiiitideks. Kaukaasia sõja alguseks (1817–1864) polnud Vene keisririik suutnud end autoriteedina maksma panna.¹³⁵ Kuigi mõnel rindel saatis Vene vägesid edu, näiteks Gruusia ja Armeenia aladel, siis Dagestani ja Tšetšeenia alal osutati neile ägedat vastupanu.¹³⁶

1816. aastal sai ülesandeks haarata Põhja-Kaukaasias poliitiline ja sõjaline võim kindral Aleksei Jermolov (1777–1861), kelle taktika oli halastamatu.¹³⁷ Vastupanu keisririigile oli seotud sufiliikumisega islamis, mis õhutas rahvast pühale sõjale Vene vägede vastu. Kaukaasiasse oli 18. sajandil jõudnud nakšbandia (ar *Naqshbandiya*) sufiordu. Müridistlik ordu õhutas juba 18. sajandi lõpukümnenditel džihaadi nimel isetule islamile pühendumisele.¹³⁸ 1820ndate lõpus kerkis esile muslimeid ühendada püüdev müridistlik Dagestani imamaat, mis osutas Vene keisririigile 30 aastat vastupanu. 1834. aastast asus vastuhakku juhtima imaam Šamil (1797–1871),¹³⁹ kes proovis Kaukaasia rahvaid ühendada ühtse usu ja šariaadi alla. Kuigi vastupanu osutati, ei õnnestunud Šamilil muslimeid ühendada ning ta vangistati 1859. aastal.¹⁴⁰

¹³³ Longworth, Philip. *Vene impeeriumid: Nende tõus ja langus eelajaloost Putinini*. Tänapäev, 2007, lk 252.

¹³⁴ Forsyth, James. *The Caucasus: A History*. Cambridge University Press, 2013, lk 319.

¹³⁵ Reynold, Michael A. „Muslim Mobilization in Imperial Russia’s Caucasus.“ *Islam and the European Empires*, toim. Motadel, David. Oxford: Oxford University Press, 2014, lk 187, 189, 191, 193–196, 202–203, 210–211.

¹³⁶ Forsyth, James. *The Caucasus: A History*. Cambridge University Press, 2013, lk 272, 277.

¹³⁷ Reynold, Michael A. „Muslim Mobilization in Imperial Russia’s Caucasus.“ *Islam and the European Empires*, toim. Motadel, David. Oxford: Oxford University Press, 2014, lk 187, 189, 191, 193–196, 202–203, 210–211.

¹³⁸ Forsyth, J. *The Caucasus*, lk 279.

¹³⁹ Imaam Šamil oli Põhja-Kaukaasia vastupanuliikumise juht, Dagestani ja Tšetšeenia imaam. Ta sündis avaari peres ja sai vaimuliku hariduse. Ta kuulus nakšbandia sufi ordu Põhja-Kaukaasia haru, oli selle juht (imaam), juhtides Vene vägedele vastupanu. <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/%C5%A1amil1> Vaadatud 06.05.2021.

¹⁴⁰ Reynold, Michael A. „Muslim Mobilization in Imperial Russia’s Caucasus.“ *Islam and the European Empires*, toim. Motadel, David. Oxford: Oxford University Press, 2014, lk 187, 189, 191, 193–196, 202–203, 210–211.

See ei tähendanud veel sõja lõppu Kaukaasias, kus umbes 65 000 tšerkessi sõjameest jätkasid vastupanu osutamist 300 000 pealisele Vene väele. 1864. aastal tšerkessid alistati.¹⁴¹

Kaukaasia sõja järjeks on peetud järgmise Vene-Türgi sõja (1877–1878) ajal, 1877. aastal puhkenud vastupanu Vene võimudele. Ülestõus suruti maha, sama aasta septembriks oli taastatud võim Tšetšeenia ja oktoobriks Dagestani üle.¹⁴² Mässujuhid saadeti sunnitööle või hukati ja mässamises kahtlustatavad küüditati üksi või peredega Sise-Venemaale või Siberisse. Nii asustati ümber terveid külasid. Aleksander III võimuletuleku järel, 1881. aastal lubati küüditatuil oma kodumaale naasta, kuid selleks ajaks olid paljud neist hukkunud. Näiteks Novgorodi kubermangus suri 26,4% küüditatutest mõne kuu jooksul pärast saabumist.¹⁴³

Vallutustele ja ülestõusude mahasurumisele järgnes massiline väljaränne Osmanite riiki. Esimene suurem laine oli seotud Šamili alistumisega. Mõne aastakümnega muutusid Kaukaasia muslimite alad kristlaste elupaikadeks.¹⁴⁴ Tšerkesside väljaränne polnud sugugi vabatahtlik, sest paljud venelased uskusid, et Kaukaasia mägirahvad ei pidanud keisririiki kuuluma.¹⁴⁵ Alguses püüti varjata otsust tšerkessidest lahti saada ning kasutati ettekäändena palverännakut Mekasse, näiteks 1859. aastal reisisid umbes 2500 inimest Türgi, kuid kohapeal korjasid Vene ametnikud neilt passid. Need, kel lubati naasta, asustati enamasti ümber Sise-Venemaale ja Siberisse. 1861. aastal alustas kindral Jevdokimov viimast pealetungi tšerkesside vastu, mis päädis järgnevatel aastatel massilise tšerkesside väljasaatmisega Musta mere rannikul. Walter Richmond on välja pakkunud, et tšerkesside arv võis 1860. aastal olla kuni 1,5 miljonit ja 1864. aastal rändas välja umbes 600 000–750 000 tšerkessi. See tähendab, et kindral Jevdokimovi tegevuse tagajärjel hukkus umbes 600 000 tšerkessi.¹⁴⁶

Samamoodi jätkus väljaränne pärast järgmist Vene-Türgi sõda, millega Vene riigi ala kasvas Karsi ja Batumi oblasti võrra. Vene ja Türgi riik panid 1878. aastal paika kolmeaastase rändeperioodi, mille järel paigalejäänud loeti Vene alamateks.¹⁴⁷ Hinnanguliselt lahkus aastatel 1859–1879 kaks miljonit kaukaaslast, kellest enamus olid tšerkessid. Neist jäid väljarände käigus ellu umbes 1,5 miljonit.¹⁴⁸

¹⁴¹ Forsyth, J. *The Caucasus*, lk 293.

¹⁴² Jersild, A. *Orientalism and Empire*, lk 30–31.

¹⁴³ Gammer, Moshe. *Üksik hunt ja karu*. EKSA, 2019, lk 130, 132.

¹⁴⁴ Knysh, Alexander. *Islam in Historical Perspective*. Routledge, 2017, lk 381.

¹⁴⁵ Jersild, A. *Orientalism and Empire*, lk 25.

¹⁴⁶ Richmond, Walter. *The Circassian Genocide*. Rutgers University Press, 2013, lk 67–68, 76, 85, 91–92.

¹⁴⁷ Jersild, A. *Orientalism and Empire*, lk 31.

¹⁴⁸ Karpat, Kemal H. *Ottoman population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985, lk 69.

Kaukaasia polnud ainus piirkond, kust muslimid välja rändasid – Krimmi poolsaarelt lahkus umbes 200 000 tatarlast. Krimmi sõja ajal jäeti tatarlased suuresti Vene vägede kaitsest ilma, sest põhirõhk oli Sevastopoli kaitsmisel. Samal ajal kannatasid tatarlased nii oma vägede kui vastaste vägivalla käes. Vene keisririigi jaoks olid tatarlased võimalikud kollaborandid, kellest oli tarvis rannikuala puhastada. 1855. aasta maiks oli sõjavägi 7369 inimest ümber asustanud. Tatarlaste olukord ei paranenud sõja järel, kui paljud neist avastasid kodupaika naastes, et nende vara on omastatud.¹⁴⁹ Sõja lõppedes lahkus vastaste poolel umbes 20 000 tatarlast, mida nähti omakorda riigireetmisena. Brian Glyn Williamsi väitel pole aga ühtki tõestust, et tatarlased oleksid Krimmi sõja ajal olnud vastaspoole liitlasteks või osutanud neile sõjaväelist või logistilist abi. Lugusid tatarlaste reeturlikkusest levitasid eelkõige maaga hangeldajad, kes hirmutasid tatarlasi kuulujuttudega kavatsusest kogu tatari elanikkond Siberisse ümber asustada. Lisaks hoogustasid väljarännet tatarlasteni jõudvad lood tserkesside saatusest. Ametnikud nägid väljarände põhjusena religiooni ja Osmani riigi agitatsiooni.¹⁵⁰ Religiooni olulist on rõhutanud ka Hakan Kırımlı, kelle kohaselt oli tatarlaste huvi Osmani impeeriumi vastu põhiliselt religiooniga seotud.¹⁵¹ Hiljem põhjustas väljarännet veel näiteks sõjaväekohustuse kehtestamine 1874. aastal.

Kaukaasia kõrval toimus ekspansioon Kesk-Aasias, kuhu prooviti oma võimu laiendada juba 18. sajandil. Kesk-Aasia khaaniriigid olid vahealaks Vene ja Briti India vahel, kus mõlemad püüdsid oma võimu kehtestada. Krimmi sõjani üritati eelkõige kasvatada oma mõjuvõimu kohalike kasahhi hõimupealike seas¹⁵² ning kindlustada piiriposte. 1853. aastal vallutati Akmetšeti kindlus Sõrdarja jõe ääres.¹⁵³ Vene keisririigi intensiivne laienemine Kesk-Aasias algas pärast Krimmi sõda.¹⁵⁴ Edasitungi põhjuseid oli mitmeid: piiriäärsed röövretked, pärast Krimmi sõja kaotust polnud võimalik häbisse jäämata taganeda, sooviti rajada kindlustusteliin, taheti ligipääsu Kesk-Aasia ja kaugematele India, Hiina ja Pärsia turgudele.¹⁵⁵ Varasemalt on

¹⁴⁹ Kozelsky, Mara. „The Crimean War and the Tatar Exodus.“ *Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered*, toim. Frary, Lucien J. ja Mara Kozelsky. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2014, lk 165, 168–174.

¹⁵⁰ Williams, Brian Glyn. „Hijra and forced migration from nineteenth-century Russia to the Ottoman Empire. A critical analysis of the Great Tatar emigration of 1860–1861.“ *Cahiers du monde Russe. Russie-Empire russe-Union soviétique et États indépendants*, vol 41, nr 1, 2000, lk 88, 90–91, 98, 102–103.

¹⁵¹ Kırımlı, Hakan. *National movements and national identity among the Crimean Tatars (1905 – 1916)*, vol 7. Brill, 1996, lk 150.

¹⁵² Morrison, Alexander. *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*. Cambridge University Press, 2020, lk 79.

¹⁵³ Bushkovitch, Paul. *Lühike Venemaa ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2017, lk 300–301.

¹⁵⁴ Rieber, Alfred J. *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War*. Cambridge University Press, 2014, lk 404–405.

¹⁵⁵ Morrison, A. *The Russian Conquest*, lk 167.

suurt tähtsust omistatud vajadusele piirkonna puuvilla järele,¹⁵⁶ kuna Ameerika kodusõda põhjustas selle puuduse, kuid Alexander Morrisoni kohaselt ei tasu selle tähtsust ülehinnata.¹⁵⁷

Edasitungi ajendiks oli kindlustusteliini rajamine, mis tähendas Kokandi khaanide kindlustuste vallutamist. See viis konfliktini nii Kokandi khaaniriigi kui Buhhaara emiraadiga. Aastatel 1860–1864 vallutati kindlused Kasahhi stepi lõunaserval, misjärel suunduti Kesk-Aasia linnade peale.¹⁵⁸ Hiiva ja Kokandi khaaniriigid ja Buhhaara emiraat olid sõjaliselt nõrgad, räsitud omavahelisest võitlusest ning langesid Vene võimu alla. 1865. aastal vallutati Taškent,¹⁵⁹ 1867 loodi võidetud alale Turkestani kindralkubermang,¹⁶⁰ 1868 vallutati Samarkand ja Buhhaara emiraat kapituleerus, 1873 hõivati Hiiva khaaniriik ja 1876. aastal Kokand.¹⁶¹ 1876. aastaks oli Amudarja jõest itta ja põhja jääv Kesk-Aasia langenud Vene keisririigi alla, vastupanu osutasid veel vaid Teke turkmeenid, kelle vastu aastatel 1870 – 1879 neljal korral Vene väed saadeti. 1881. aasta jaanuaris vallutati kindral Mihhail Skobelevi (1843–1882) juhtimisel Gökdepe kindlus¹⁶² ning aastaks 1885 saavutati võit turkmeenide üle.¹⁶³

Kuni 1860ndate lõpuni vallutuse järel kohalike tsiviilelanike vastu kättemaksu ei järgnenud, kuid see hakkas muutuma. 1873. aastal leidis aset Yomudi tapatalg ning 1881. aastal Gökdepe kindluse vallutamise järel olevat Vene väed väidetavalt tapnud 8000 meest, naist ja last, kuigi kindral Aleksei Kuropatkini kohaselt oli tegelik number väiksem.¹⁶⁴

Kesk-Aasias toimus laienemine ka Hiina arvelt. Vene keisririik kasutas 19. sajandil ära Hiina kaotust Oopiumisõdades (1839–1842, 1856–1860) ning Taipingi ülestõusu (1851–1864), et kaubelda välja kaks soodsat piirilepet – 1858. aastal Aiguni ja 1860. aastal Pekingi –, mis nihutasid Venemaa piiri lõuna poole.¹⁶⁵ 1864. aastal levis Xinjjangi (Džungaaria, Kašgaaria piirkonnas) muslimite Hiina-vastane ülestõus Vene keisririigi Kesk-Aasia alade piiril asuvasse Ili jõe orgu. Venemaale tähendas see tuttava Hiina võimu asendumist islamiga, mille levikut enda võimualadele kardeti.¹⁶⁶ Kuigi Hiina pöördus korduvalt abi saamiseks keisririigi poole

¹⁵⁶ Näiteks: Saray, Mehmet. „The Russian Conquest of Central Asia.“ *Central Asian Survey*, vol 1, nr 2–3, 1982, lk 1–30.

¹⁵⁷ Morrison, Alexander. „Introduction: Killing the Cotton Canard and getting rid of the Great Game: rewriting the Russian conquest of Central Asia, 1814–1895.“ *Central Asian Survey*, vol 33, nr 1, 2014, lk 131–142.

¹⁵⁸ Bushkovitch, Paul. *Lühike Venemaa ajalugu*, lk 301.

¹⁵⁹ Saray, M. „The Russian Conquest of Central Asia“, lk 12–13.

¹⁶⁰ Morrison, A. *The Russian Conquest*, 282.

¹⁶¹ Longworth, P. *Vene impeeriumid*, lk 263.

¹⁶² Forsyth, J. *The Caucasus*, lk 298.

¹⁶³ Morrison, A. *The Russian Conquest*, lk 409.

¹⁶⁴ Ibid, lk 411, 460, 535.

¹⁶⁵ Paine, S. C. M. *Imperial Rivals: China, Russia and Their Disputed Frontier*. M. E. Sharpe, 1996, lk 3.

¹⁶⁶ Morrison, A. *The Russian Conquest*, lk 204.

ning mässulised proovisid Vene võimudega suhteid luua, oli keisririigi põhiliseks huviks mässajate eemale hoidmine enda muslimitest. Siiski lubati Hiinast põgenevatel kalmõkkidel ja dunganitel Vene poole piiritsooni ümber asuda.¹⁶⁷

Segase olukorra tõttu oli kaubandus Hiinaga vähenenud poole võrra, piiril asuvas Ili jõe orus oli iseseisev sultanaat,¹⁶⁸ Kašgaarias oli võimu haaranud endine kokandi kindral Yaqub Beg.¹⁶⁹ Lisaks tunti muret võimaliku sultanaadi ja Yaqub Begi liidu pärast keisririigi vastu ning Inglismaa kasvava mõjuvõimu üle piirkonnas.¹⁷⁰ Selle vältimiseks viis 1871. aastal Turkestani kindralkuberner Konstantin von Kaufmann (1818–1882) Vene väed Ili jõe orgu sisse, kuhu need jäid kümneks aastaks, lahkudes alles pärast Peterburi lepingut.¹⁷¹ Vene keisririigile jäi osa läänepoolsest Ili jõe orust, kuhu võisid elama asuda need, kes eelistasid Hiina võimu alt lahkuda, mida muslimid ka kasutasid.¹⁷²

2.2 Vene keisririigi suhtumine islamisse

20. sajandi alguses elas Vene keisririigis hinnanguliselt 20 miljonit muslimit. 1897. aastal toimunud rahvaloenduses registreeriti peaaegu 14 miljonit muslimit, aga tunnistati, et muslimeid oli mittetäielikult loetud ja pakuti tegelikuks arvuks 20 miljonit.¹⁷³ Muslimid põhjustasid riigile muret, sest erinevalt näiteks juutidest, kelle kõrval ei seisnud võõrast kuningat või armeed, võisid Vene muslimid pöörduda Osmani impeeriumi poole.¹⁷⁴ Vene keisririigis valitses usuline hierarhia, mille kõrgeimal astmel oli õigeusk. Õigeusklike järel olid hierarhias ülejäänud kristlased. Neist madalamale jäid muslimid, juudid ja budistid, kõige madalamal olid paganad.¹⁷⁵

Riigi poliitika muslimite suunal saab suuresti jagada kaheks perioodiks. Pärast Kaasani vallutamist 1552. aastal tekkis riiki arvukas muslimitest tatarlaste kogukond, kellele kuni 18. sajandi teise pooleni suruti peale ristiusku.¹⁷⁶ Kuigi muslimeid astus õigeusku, siis paljud neist

¹⁶⁷ Paine, S. C. M. *Imperial Rivals*, lk 119–120.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Morrison, A. *The Russian Conquest*, lk 204.

¹⁷⁰ Hodong, Kim. *Holy war in China: the Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864 – 1877*. Stanford: Stanford University Press, 2004, lk 140–141.

¹⁷¹ Paine, S. C. M. *Imperial Rivals*, lk 3, 121–124.

¹⁷² Morrison, A. *The Russian Conquest*, lk 212–213.

¹⁷³ Crews, Robert D. *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Harvard University Press, 2009, lk 13.

¹⁷⁴ Ibid, lk 1–2, 4.

¹⁷⁵ Forsyth, J. *The Caucasus*, lk 269.

¹⁷⁶ Kemper, Michael. „Imperial Russia as Dar al-Islam? Nineteenth-Century Debates on Ijtihad and Taqlid among the Volga Tatars.“ *Encounters: An International Journal for the Study of Culture and Society*, vol 6, 2015. Siin lk 2. https://pure.uva.nl/ws/files/2708716/167407_Kemper_Imperial_Russia_as_Dar_al-Islam_2015.pdf Vaadatud 08.05.2021

säilitasid salamisi oma usu ja religioonipoliitika lõdvenemisel naasid oma religiooni juurde. Teine periood algas Katariina II valitsusajaga (1762–1796). Katariina II nägi vajadust muslimeid enam riigi kontrollile allutada ning seeläbi lojaalsemaks muuta. Katariina II lootis Volga tatarlastest riigi käsilasi, nähes neis tsiviliseerivat jõudu vähem arenenud islamiusuliste piirkondadele nii riigis sees kui väljaspool. 1783. aastal võeti vastu usulise tolerantsi seadus, mis takistas õigeusu kiriku sekkumist teiste usutunnistuste asjadesse ning andis kohalikele võimudele otsustusõiguse mošeede ja teiste institutsioonide üle. Samuti lubati uute mošeede ehitamine ning kõrgema usuhariduse omandamine Buhhaaras ja Samarkandis.¹⁷⁷

1788. aastal rajati Ufa muftiaat, Orenburgi Muslimite Vaimne Assamblee, mis pidi korraldama muslimite seas järelvalvet ning väljastama *fatwas*id, mis lisaksid islami seisukohalt poliitikale legitiimsust. Nii muutusid abielu, pärimine ja muu islami seadusega seotu bürokraatlikult reguleerituks.¹⁷⁸ Muslimi kogukonna laienedes rajati muftiaadid veel 1831. aastal Krimmi Bahtšisaraissse ning 1872. aastal Bakuusse. Muftiaatide muftid allusid otse siseministriumile ning kuni 1874. aastani vastutasid ka islami usuhariduse andmise korraldamise eest enamusele keisririigi muslimitest.¹⁷⁹ Usuharidus viidi haridusministeeriumi alla, kuna muftiaadid ei suutnud usuhariduse üle valvata ning võimud kartsid nii sufismi kui vahhabismi levikut.¹⁸⁰ Tundub, et Kaukaasias sufide juhitud pikaleveninud vastupanu muutis võimud ettevaatlikuks iga traditsioonilisest islamist kõrvalekaldumise suhtes.¹⁸¹

Niisiis 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses muutus riigivõim hierarhiasüsteemi loomisega islamile omamoodi patrooniks, pakkudes toetusi mošeede ehitamiseks, koraani ja teiste religioossete tekstide printimiseks. Ufa muftiaat pidas järelvalvet mošeede üle, tehes neisse visitatsioone, arhiveerides kohtuotsuseid, eksamineerides vaimulikke. Samal ajal said islamivaimulikud riigi toetuse, vajadusel ka politsei näol, kelle abil suruda peale „õiget“ islamit. Riik sai aga hääletoru, kes kuulutas keisririigi rahu kojaks. Siiski ei sõltunud muslimi õpetlased ainult riigi toetusest, vaid sama oluline oli läbisaamine neid valiva kogukonnaga, kes võis riigilt

¹⁷⁷ Yemelianova, Galina M. *Russia and Islam: A Historical Survey*. Palgrave, 2002, lk 39, 43–44.

¹⁷⁸ Kemper, M. „Imperial Russia as Dar al-Islam?“, lk 2; Crews, Robert. „Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia.“ *The American Historical Review*, vol 108, nr 1, 2003, lk 56.

¹⁷⁹ Yemelianova, G. M. *Russia and Islam*, lk 55.

¹⁸⁰ Račius, Egdūnas. *Muslims in Eastern Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018, lk 33.

¹⁸¹ Werth, Paul. *The Tsar's Foreign Faiths: Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*. Oxford University Press, 2014, lk 100.

nõuda ka nende tagandamist.¹⁸² Muftide autoriteet hakkas 19. sajandi keskpaigast vähenema, kuna riigivõim kartis nende politiseerumist.¹⁸³

Nii muftid kui kogukond nägid riigivõimu ja politseid abilistena „õige“ islami tagamises. „Õige“ islami väljaselgitamiseks pöördus riik ülikoolide mittemuslimitest õpetlaste poole, kelle puhul oldi kindlad nende riigitruuduses ja eeldati, et nemad suudavad tekstide põhjal islami traditsiooni õigemini tõlgendada. Nende juhtimisel vähenes võimalus šariaadi tõlgendamiseks, sest loodi siduvad kohtupretsedendid ning kõige tähtsamaks tõsteti käputäis hanafiitide õiguskoolkonna tekste. Politsei muutus aga islami kohtuotsuste elluvijaks.¹⁸⁴ Kuigi keisririik astus mitteametlike ja valeõpetuste vastu, ei seisnud ta ilmtingimata „õige“ islami eest. Ametnike tegevus võis olla ka kantud islamifoobiast ning kahtlustest eksija poliitiliste ambitsioonide suhtes.¹⁸⁵

Kui Volga tatarlaste seisukohast oli keisririik rahu koda, siis arvamus selles küsimuses polnud sugugi ühtne. Alles 19. sajandil Vene võimu alla langenud Dagestani usujuhid nägid keisririiki sõjakojana ning ärgitasid elanikke Vene võimu alt Osmani impeeriumisse kolima.¹⁸⁶ Keisririigil oli probleeme ka Lõuna-Kaukaasias šiiitliku usuautoriteedi leidmisega, sest piisav autoriteet oleks olnud vaid Pärsias õppinud õigusteadlasel (ar *mujtahid*), kel oleks õigus allikaid sõltumatult analüüsida (ar *ijtihad*), ent seda ei saadud lubada hirmust muutuda sõltuvaks Pärsia vaimulikest.¹⁸⁷ Keisririigi seisukohast olid sunniidid võimule ustavamad ning tõlgendasid koraani üleskutset poliitilisele juhile allumisest tsaarile allumisema, seni kuni tsaar ei sattunud šariaadiga vastuollu. Šiiitide suhtumise kohaselt võisid muslimid alluda vaid muslimist juhile.¹⁸⁸ Muslimitele ei kehtinud kuni 1874. aastani sõjaväekohustus, ilmselt oli Vene võimudel hästi meeles 1857. aasta sipoide ülestõus Briti Indias. Peamiselt muslimitega asustatud piirkondades Kaukaasias hoiti sõdureid suurematest linnadest eemal ning ainult Vene ohvitseride juhatuse all.¹⁸⁹

Seega olid Volga tatarlaste näol keisririigil lojaalsed vaimulikud, kelle abil prooviti Kaukaasia sõja võitmiseks läheneda kohalikele muslimitele.¹⁹⁰ Nii määrati näiteks 1833. aastal Põhja-

¹⁸² Crews, R. „Empire and“, lk 68–69.

¹⁸³ Werth, P. *The Tsar's*, lk 66.

¹⁸⁴ Crews, R. „Empire and“, lk 71, 77–78.

¹⁸⁵ Werth, P. *The Tsar's*, lk 98–99.

¹⁸⁶ Kemper, M. „Imperial Russia“, lk 14.

¹⁸⁷ Werth, P. *The Tsar's*, lk 67.

¹⁸⁸ Motashari, F. *On the religious*, lk 10.

¹⁸⁹ Ibid, lk 71.

¹⁹⁰ Ibid, lk 86.

Kaukaasias Tbilisi linna Kaasanist pärit mufti Taj al-Din Mustafin, kelle edu oli siiski kasin.¹⁹¹ Kaukaasias oli 19. sajandi esimesel poolel kindral Jermolovi taktika kohaliku eliidi õiguste vähendamine, millega kaasnes nende tähtsuse kahanemine. Tühja koha täitsid sufi juhid, kellest sai vastupanu selgroog. See tõi kaasa Vene võimude sügava usaldamatuse islami usujuhtide, eriti sufide vastu. Kaukaasia sõjast õppinuna hoiduti Kesk-Aasia vallutamisel muslimitega usu baasil vastuollu sattumisest.¹⁹² Näiteks kui kindral Mihhail Tšernjajev (1828–1898) Taškendi vallutas, külastas ta mošeed ja lubas islami ning šariaadi säilimist ning ebamoraalsete kommete, nagu alkoholi joomise väljajuurimist.¹⁹³ Kesk-Aasias oli suhtumine islamisse kantud arusaamast, et muslimid on rahumeelselt valmis usust lahti ütlema, kui sellel puudub riigipoolne toetus¹⁹⁴ ning nad puutuvad kokku Vene keisririigi tsiviliseeriva mõjuga.¹⁹⁵

Kohalike vene ametnike suhtumine islamisse oli Kaukaasia sõja ja Kesk-Aasia vallutamise järel kantud islamifoobiast. Islamit nähti loomuosaselt vene kultuurile vaenulikuna. Heideti ette islami vaenulikkust õigeusu, venelaste toodud tsivilisatsiooni ning riigi huvide vastu, mošeede liigsust ning usujuhtide võimetust riigi häid kavatsusi tavainimestele edasi anda, muslimite võhiklikkust ja „fanatismi“. „Fanatismina“ mõisteti hukka irratsionaalset ja kompromissitut religioossete ideaalide poole püüdlemist.¹⁹⁶ Sealjuures peeti šiiite fanaatilisteks, ebamoraalseteks, suuremateks petjateks ja varasteks kui sunniite.¹⁹⁷

2.3 Vene keisririik ja Osmani impeerium

19. sajandil iseloomustas rahvusvahelisi suhteid pinge ida küsimuse üle. Kokkuvõtvalt ühendas ida küsimus (ingl *Eastern question*) endas kõiki probleeme, mis oli seotud järjest kahaneva Osmani impeeriumiga. Osmani impeeriumi territoriaalsele vähenemisele oli Vene keisririik aidanud kaasa juba 18. sajandist. 19. sajandisse jäid neli Vene-Türgi sõda (1806–1812, 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878), millest ainult Krimmi sõda lõppes Vene keisririigile kaotusega.¹⁹⁸

¹⁹¹ Kemper, Michael. „The Daghestani legal discourse on the Imamate.“ *Central Asian Survey* 21, nr 3 (2002): 265–278. Siin lk 266–267.

¹⁹² Morrison, Alexander. *Russian Rule in Samarkand 1868 – 1910: A Comparison with British India*. Oxford University Press, 2008, lk 52–54.

¹⁹³ Morrison, A. *The Russian Conquest*, lk 251.

¹⁹⁴ Morrison, A. *Russian Rule*, lk 57.

¹⁹⁵ Rieber, A. J. *The Struggle*, lk 413.

¹⁹⁶ Werth, P. *The Tsar's*, lk 41, 142, 144.

¹⁹⁷ Motashari, F. *On the religious*, lk 10.

¹⁹⁸ Baumgart, Winfried. *The Crimean War: 1853–1856*. Bloomsbury Publishing, 2020, lk 3–4.

Krimmi sõja (1853–1856) ajendiks oli kristlaste olukord Osmani riigile kuulunud Jeruusalemmas. 1852.–1853. aastal käis Prantsusmaa toetatud katoliiklaste ja Venemaa toetatud õigeusklike vahel võimuvõitlus Jeruusalemma pühapaikade eestkoste üle.¹⁹⁹ Vene keisririik nõudis Küçük Kaynarca rahulepinguga (1774) saadud kristlaste kaitsmise õiguse tunnustamist Osmani impeeriumis. Türklased lükkasid nõude tagasi ning Venemaa okupeeris Doonau vürstiriigid,²⁰⁰ mis viis sõja kuulutamiseni Osmani riigi poolt oktoobris 1853. Novembris purustasid venelased Sinope merelahingus suure osa Osmanite laevastikust, millele järgnes äge reaktsioon läänes. 1854. aasta märtsis kuulutasid Venemaale sõja ka Suurbritannia ja Prantsusmaa.²⁰¹

Üksi jäänuna, kaotanud Sevastopoli ja seda kaitsnud laevastiku, kartes sõjaarsenali lõppemist ning Austria, Preisimaa, Saksa Liidu ja Rootsi rünnakuid lääne suunal, oli Venemaa sunnitud 1856. aastal rahuläbirääkimistele asuma.²⁰² Sõja lõpetas Pariisi rahuleping (1856), millega Vene keisririik pidi Mustal merel lõpetama laevastiku pidamise, eemaldama mererannikult sõjaväelised kaitsepunktid, loobuma kristlaste kaitseõigusest Osmani impeeriumis²⁰³ ning loovutama umbes kolmandikust Bessaraabiast.²⁰⁴

Krimmi sõja kui usukonflikti osas on uurijatel kahetisi arvamusi. Kuigi ajend oli religioosne, siis Winfried Baumgart on välja toonud, et Nikolai I olid juba 1853. aastal selged plaanid Osmani impeeriumi laialijagamiseks ning religioon oli vaid ettekäändeks.²⁰⁵ Religiooni tähtsust on rõhutanud Jack Fairey, kelle väitel on kujunenud väärarusaam, et Vene keisririigi kaebused sekkumisest õigeusklike asjadesse olid alusetud.²⁰⁶ Oliver Figes rõhutab samamoodi, et 19. sajandi kontekstis kiputakse religiooni olulisust alahindama ning kõik riigid sisenesid sõtta usuga, et Jumal on nende poolel. Igatahes sõja lõppedes kuulutas Vene keisririik oma moraalsel võitu, sest sultan andis 1856. aasta veebruaris välja määruse, mis kehtestas mittemuslimitest

¹⁹⁹ Sweetman, John. *The Crimean War*. Osprey Publishing, 2001, lk 19.

²⁰⁰ Hosking, Geoffrey. *Russia and the Russians: A History*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2001, lk 280–281.

²⁰¹ Baumgart, W. *The Crimean War*, lk 16–17.

²⁰² Ibid, lk 171–173, 210–211.

²⁰³ Hosking, G. *Russia and the Russians*, lk 280–281; Scroeder, Paul W. „International politics, peace, and war, 1815–1914.“ *The nineteenth century: Europe 1789–1914*, toim. Blanning, T. C. W. Oxford University Press, 2000, lk 169.

²⁰⁴ Figes, O. *The Crimean War: A History*. E-raamat. Macmillan Publishers, 2011, lk 581.

²⁰⁵ Baumgart, W. *The Crimean War*, lk 14, 29–31.

²⁰⁶ Fairey, Jack. „Russia’s Quest for the Holy Grail: Relics, Liturgics, and Great-Power Politics in the Ottoman Empire.“ *Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered*, toim. Frary, Lucien J. ja Mara Kozelsky. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2014, lk 131–164.

riigialamatele võrdsed religioossed ja legaalsed õigused, õigused omandile ja võimaluse teenida sõjaväes ning riigiametites.²⁰⁷

Religioosete põhjendustega oli seotud ka viimane 19. sajandisse jääv Vene-Türgi sõda (1877–1878). Sõjani viisid sündmused Balkanil, mis said alguse Hertsegoviinast, kus talupojad tõstsid Osmani maksukogujate ja maaomanike vastu mässu.²⁰⁸ Mäss levis Bosniasse, Montenegrosse ja Bulgaariasse ning kasvas üle religioosseks vastuseisuks. Pärast Krimmi sõda oli Bulgaariasse asunud palju tatarlasi ja tšerkesse, kellest mitmed ei loobunud oma poolnomaadlikust eluviisist ja varastasid kristlaste kariloomi. 1876. aastal viis see viha muslimite vastasele tapatalgule, millele Osmani võim jõhkralt vastas. Uudised sellest jõudsid läände, kus need tekitasid avalikkuses viha türklaste vastu, kõige jõulisemalt reageeriti Venemaal. Krimmi sõja järel püüdis Vene keisririik ametlikult säilitada Euroopas tasakaalu, kuid mitteametlikult toetati Balkanil panslavismi. Ühest küljest oli alates Krimmi sõjast olnud soov türklastele kätte maksta, teisalt nähti Balkani slaavlaste vabastamises Vene ajaloolise rolli täitumist õigeusklike ühendajana. Nii nõudis Vene keisririik Bulgaariale autonoomsust, millest keeldumise korral kuulutati 1877. aasta aprillis Türgile sõda. Vene vägedega liitusid Balkani slaavlased ja vägi liikus Konstantinoopoli suunas, vallutades 1878. aasta alguses Adrianoopoli. See pani Suurbritanniat tooma oma laevastiku Dardanellidesse ning Suurbritannia survele nõustus keisririik vahele sõlmima. Sõja lõpetas märtsis 1878 San Stefano leping, millega Osmani impeerium tunnistas Rumeenia, Serbia ja Montenegro ning Bulgaaria (hõlmas endas ka Makedooniat) iseseisvust ning Vene keisririigile tagastati Bessaraabia lõunaosa.²⁰⁹ Samal aastal kutsuti kokku Berliini kongress, kus Bulgaaria territooriumit vähendati Osmani riigi kasuks. Balkanilt eemale tõrjutud Vene keisririik pööras tähelepanu Aasia poole.²¹⁰ Kuigi Vene keisririigi Kesk-Aasia ekspansiooni puhul palusid Kokand 1865. ja Buhhaara 1867., 1868. ja 1871. aastal Osmani impeeriumilt abi, jäid abipalved vastusetä.²¹¹

Lisaks iseloomustas Vene-Osmani suhteid 19. sajandi teise poole rahvaränne kahe riigi vahel. Aastatel 1856–1863 lahkusid Osmani impeeriumi Krimmist umbes 200 000 tatarlast ja sõjas Vene vägede vastu võidelnud poolakad. Osmani impeeriumist asusid Vene aladele ümber

²⁰⁷ Figes, O. *The Crimean War*, lk 12–13, 583–584.

²⁰⁸ Longworth, P. *Vene impeeriumid*, lk 268.

²⁰⁹ Figes, O. *The Crimean War*, lk 641, 643–648.

²¹⁰ Longworth, P. *Vene impeeriumid*, lk 269.

²¹¹ Kim, H. *Holy War*, lk 149–150.

bulgaarlased, kreeklased, armeenlased. Seoses keisririigi eduka võitlusega Kaukaasias 1850.-1860. aastatel,²¹² asus sealt hinnanguliselt 800 000 elanikku ümber Türgi aladele.²¹³

Kuigi esmalt oli väljaränne Vene võimude poolt soositud, tõi see endaga peagi kaasa majanduslikke probleeme, mistõttu otsustati väljarännet muuta seaduslikult võimalikuks keerukaks: taodelda tuli reisipass, milleks sageli pidi minema kaugele, see oli kallis ning kehtis lühiajaliselt. Seepärast rändasid paljud välja illegaalselt.²¹⁴ Samal ajal Osmani impeerium kutsus ümberasumisele, pakkudes teatud ajaks maksuvaba maakasutust ja sõjaväekohustusest vabastamist.²¹⁵ Vene võimud nõudsid ümberasujate paigutamist piirialadest kaugemale.²¹⁶

Paljud väljarännanud ei loobunud oma Vene alama staatusest, kuna sellega laienesid neile eriõigused ja sageli otsiti legaalse ja majanduslike probleemidega seoses abi Vene konsulaadist. Vene keisririigi ametnike jaoks olid kõik, kes lahkusid ametlikult Vene alama staatusest loobumata, endiselt keisririigi alamad.²¹⁷ See põhjustas kahe riigi vahel pingeid.²¹⁸ Osa väljarännanud ka naasis, eelkõige tegid seda Krimmi tatarlased, kellest umbes 10 000 said aastatel 1861–1863 tagasipöördumiseks Vene passid.²¹⁹ Vene võim kasutas naasnuid propaganda eesmärgil, kuid üritas piirid pigem kinni hoida.²²⁰

2.4 Vene keisririik ja Pärsia

Pärsia ja Venemaa suhteid läbi sajandite iseloomustas huvide konflikt Kaukaasias ning ühine vastane Osmani impeeriumi näol, teisalt valmistas Pärsiale muret keisririigi ekspansioon.²²¹ Huvide konflikt Kaukaasias viis 19. sajandil kahe sõjani (1804–1813, 1826–1828) keisririigi ja Pärsia vahel, mille tulemusena läks suur osa Lõuna-Kaukaasiast Vene võimu alla. Nende

²¹² Ibid, lk 592, 595–596.

²¹³ McCarthy, Justin. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*. Princeton: Darwin Press, 1995, lk 36.

²¹⁴ Meyer, James H. *Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856–1914*. Oxford University Press, lk 23, 25, 29.

²¹⁵ Jersild. A. *Orientalism and Empire*, lk 23.

²¹⁶ Karpat, K. H. *Ottoman population*, lk 69.

²¹⁷ Meyer, J. H. *Turks Across Empires*, lk 31, 34, 36.

²¹⁸ Meyer, J. H. „Immigration, Return and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860–1914.“ *International Journal of Middle East Studies*, vol 39, nr 1, 2007, lk 16.

²¹⁹ Meyer, J. H. *Turks Across Empires*, lk 32.

²²⁰ Jersild. A. *Orientalism and Empire*, lk 27.

²²¹ Atkin, Muriel. „The Early Stages of Russo-Iranian Relations.“ *Russians in Iran: Diplomacy and Power in the Qajar Era and Beyond*, toim. Rudi Matthee ja Elena Andreeva. E-raamat, ISBN: 978-1-78673-336-8. London, New York: I. B. Tauris, 2018, lk 11–23. Siin lk 12, 15.

sõdade järel olid riikidevahelised suhted suuresti rahumeelsed ning Vene keisririik asus oma mõjuvõimu Pärsias kasvatama, võisteldes selle nimel Suurbritanniaga.²²²

Nii Gülistani (1813) kui Turkmantšai rahulepingu tingimused olid keisririigile soodsad. Gülistani rahuga sai Vene keisririik juurde alad Araksi jõest põhjas ja õiguse pidada Kaspia merel sõjalaevu. Pärsias tekitasid rahutingimused suurt pahameelt ning kutsuti üles džihaadile keisririigi vastu. Turkmantšai rahuleping viis Venemaa koosseisu veel Nahhitševani ja Jerevani piirkonnad, taas sai kinnituse õigus Kaspia merel sõjalaevastikku pidada, Pärsialt saadi 20 miljonit rubla kahjutasuna ning eesõigused kauplemisel.²²³ Lisaks said eelmistes konfliktides vangistatud õiguse oma kodumaale naasta. See viis Vene diplomaadi Aleksandr Gribojedovi (1795–1829) mõrvamiseni Pärsias: lahkuda soovis ka endisest vangist šahhi siseringi tõusnud armeenlane, kes õhutas teisigi armeenlasi kodumaale naasma. Mitmed armeenlased leidsid Vene esinduses pelgupaika, mis viis selle ründamiseni ning peaaegu kõik esinduse liikmed tapeti.²²⁴ Uut sõda siiski ei järgnenud. Oluline punkt oli ka Vene võimude lubadus vajadusel Pärsia troonipärijal aidata oma võimu kinnistamisel.²²⁵ See andis aluse Venemaa järjest kasvavale mõjule Pärsias.²²⁶

Võimuvõitlus Suurbritanniaga (ingl *the Great Game*) muutus eriti teravaks 19. sajandi teisel poolel, kui keisririik Kaukaasias ja Kesk-Aasias laienes. Briti impeerium nägi Vene mõjuvõimust eelkõige ohtu Indiale ning nad seisis ägedalt vastu Pärsia ambitsioonidele Herati suhtes, mida Vene võimud toetasid. Inglise-Pärsia (1856–1857) sõja tulemusel pidi Pärsia Heratist lahkuma. 19. sajandil proovis Pärsia keisririigi toetusel korduvalt vallutada Herati linna. Sellele seisis ägedalt vastu inglased, kes nägid Pärsia ja Vene mõjuvõimu ohuna enda võimule Indias. Inglise-Pärsia (1856–1857) sõja tulemusel pidi Pärsia Heratist lahkuma. Pärsia šahh Nasir ad-din (valitsusaeg 1848–1896) lootis võõrvõime ära kasutada riigi moderniseerimisel, kuid see ei õnnestunud.²²⁷

Üheks oluliseks võimaluseks Vene mõjuvõimu kinnistamisel oli Vene ohvitseride poolt organiseeritud ja välja õpetatud Pärsia kasakabrigaadi loomine 1879. aastal. Sajandi alguses saadud kaotused näitasid Pärsia sõjaväe nõrkust ning 19. sajandi jooksul püüti oma armeed

²²² Deutschmann, Moritz. *Iran and Russian imperialism: the ideal anarchists, 1800–1914*. Routledge, 2016, lk 1–3.

²²³ Axworthy, Michael. *A History of Iran: empire of the mind*. Philadelphia: Basic Books, 2016, lk 181–182;

²²⁴ Deutschmann, M. *Iran and Russian*, lk 27.

²²⁵ Motashari, F. *On the religious*, lk 18.

²²⁶ Deutschmann, M. *Iran and Russian*, lk 2.

²²⁷ Andreeva, Elena. *Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism*. Routledge, 2007, lk 6, 16, 20.

kaasajastada. Vene-Türgi sõja ajal hindas keisririik Pärsia armee tugevust, et vajadusel saada abi Osmani impeeriumi vastu, kuid tõdeti armee puudujääke. Oma visiidil Euroopasse 1879. aastal saatsid Pärsia šahhi teel läbi Venemaa kasakad, kes talle muljet avaldasid.²²⁸

Pärsia-Vene suhteid iseloomustasid ka probleemid piirialadega, mis olid seotud kohalike rändkarjakasvatajate harjumusega vabalt ringi liikuda. Täpsem piir sai paika alles 1881. aastal, kui Venemaa võitis Teke türkmene.²²⁹ Kuigi Vene keisririigi ekspansioon Kesk-Aasias tähendas, et Pärsia jäi ilma mõnedest aladest, mida nad olid enda omadeks pidanud, lõppesid sellega türkmeenide rünnakud piirialadel.²³⁰

Suhtumist Pärsiasse iseloomustas oma kultuurilise üleoleku tunnetamine, kuid erinevalt Osmani impeeriumist ei nähtud Pärsias pidevat sõjaohtu. Eriti kuna Pärsiat nähti kui anarhiat: seal puudus bürokraatlik keskvoim ja korralik armee, poliitiline võim oli jagatud erinevate huvigruppide vahel.²³¹ Venemaa nägemuse kohaselt oli Pärsias edasimineku võimalik vaid nende heatahtliku ja arenenud riigi toel ning enda tegevusel nähti tsiviliseerivat rolli.²³²

²²⁸ Rabi, Uzi, Ter-Oganov, Nugzar. „The Russian Military Mission and the Birth of the Persian Cossack Brigade: 1879–1894“. *Iranian Studies*, vol 42, nr 3, 2009, lk 450–452.

²²⁹ Deutschmann, M. *Iran and Russian*, lk 59.

²³⁰ Andreeva, E. *Russia and Iran*, lk 18.

²³¹ Deutschmann, M. *Iran and Russian*, lk 3, 25.

²³² Andreeva, E. *Russia and Iran*, lk 5.

3. Ülevaade eestikeelsest ajakirjandusest 1854–1881

Järjepidev eesti ajakirjandus sai alguse 1857. aastal Johann Voldemar Jannseni poolt välja antud *Perno Postimehe ehk Näddalilehega* (1857–1885). Ajaleht leidis stiili ja sisu tõttu lugejaskonna seas hea vastuvõtu. *Perno Postimehega* samal ajal hakkas Tartus ilmuma baltisaksa kirikuringkondade toel *Tallorahwa postimees* (1857–1859) mis lugejate puudusel paari aasta järel ilmumise lõpetas.²³³ Ajakirjanduse leviku eelduseks oli rahva lugemisoskus. Eestis oskas 18. sajandi lõpul lugeda umbes 60% täiskasvanutest, teistel andmetel Eestimaa kubermangus 40% ja Liivimaa Eesti alal 55%.²³⁴ 1852. aastaks oli Liivimaa Eesti alal 840 kooli, Eestimaal 177 kooli.²³⁵

Uuritaval perioodil ilmus kokku 29 ajalehte-ajakirja:

- 1) *Tallorahwa kulutaja* (1824–1889)
- 2) *Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male* (1854–1857)
- 3) *Jummala kartuse kool, mis Ria linna Waimolikko Seminariruumis wälja antakse* (1856–1867)
- 4) *Tallorahwa postimees* (1857–1859)
- 5) *Perno Postimees ehk Näddalileht* (1857–1885)
- 6) *Missioni-Leht: Jummala rigi wäljalautamisse tööst* (1858–1862)
- 7) *Missioni lehhe Lissa* (1858–1862)
- 8) *Maa Walla Kuulutaja* (1858–1889)
- 9) *Arruldane Missioni Lissa-Leht* (1861–1862)
- 10) *Pagganatte ö ja koit* (1861–1865)
- 11) *Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahwale* (1863–1905)
- 12) *Eesti Postimehhe Juttotubba: Eesti Postimehhe I. lissaleht* (1863–1869)
- 13) *Missionär ehk sõnnumed paganatest: Eesti Postimehhe II. lissaleht* (1863–1869)
- 14) *Löbbus Juttustaja armsaks aeawiteks: Perno Postimehhe lissa-kirri* (1865–1866)
- 15) *Eesti Põllomees kõige eesti põllumeestele* (1868–1889)
- 16) *Eesti Postimehe öhtukõned: Sõnumetooja uus lisa* (1869)
- 17) *Missioni Lehhed Pea leht* (1870–1875)

²³³ Laar, Mart. „Ärkamisaja algus.“ *Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoim. Sulev Vahre. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 234–235.

²³⁴ Peegel, Juhan et al. *Eesti ajakirjanduse teed*, lk 31.

²³⁵ Jansen, Ea, Karjahärm, Toomas. „Kool ja haridus.“ *Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoim. Sulev Vahre. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 284.

- 18) *Missioni Lehhed Lissa leht* (1870–1875)
- 19) *Eesti Postimehe lisaleht* (1871–1879)
- 20) *Ristirahwa Pühhapäewa leht* (1875–1919)
- 21) *Ristirahwa Pühhapäewa Lehhe lissa leht* (1877–1887)
- 22) *Siioni sõnumetooja leht* (1877, 1879, 1881, 1886–1889)
- 23) *Meelejahutaja* (1878–1883, 1885–1887, 1889)
- 24) *Sakala* (1878–1905)
- 25) *Sakala Lisaleht* (1878–1903)
- 26) *Tartu Eesti Seitung* (1879–1882)
- 27) *Tallinna Sõber: üldine aealeht Eesti rahwale maal ja linnades* (1879–1885)
- 28) *Walgus: Majesteedi Aleksandri II Nikolajewitshi XXV aasta juubeli mälestuseks priiannete kapitaaliga asutav Eesti rahva ajaleht* (1880–1906)
- 29) *Walguse lisaleht* (1880–1906).

Neist kuues ei leidnud ma ühtki asjakohast märget islami või muslimite kohta: *Tallorahwa kulutaja*, *Jummala kartuse kool, mis Ria linna Waimolikko Seminariruumis wälja antakse*, *Maa Walla Kuulutaja*, *Arruldane Missioni Lissa-Leht*, *Eesti Põllomees kõige eesti põllumeestele*, *Eesti Postimehe öhtukõned*. *Maa Walla kuulutaja* ja *Tallorahwa kulutaja* olid kuulutuselehed, milles edastati kubermanguvalitsuse ametlikke teateid. *Jummala kartuse kool, mis Ria linna Waimolikko Seminariruumis wälja antakse* ning *Arruldane Missioni Lissa-Leht* tegelesid eelkõige kristlusega. *Eesti Põllomees kõige eesti põllumeestele* käsitles põllumajanduse ja maaharimisega seotud teemasid. *Eesti Postimehe öhtukõned* oli ilukirjanduslik lisa.

Esimesed eestikeelsed ajalehed oli väiksetiraažilised ja ilmusid korra nädalas, kuid jõudsid üpris kiiresti suure lugejaskonnani.²³⁶ 1879. aastast hakkas kaks korda nädalas ilmuma *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*. Kui vaadata lehtede populaarsust, siis esimesel järjepideval lehel *Perno Postimehel* oli 1862. aastal 2262 tellijat. Pärast Jannseni lahkumist vähenes see 1866. aastaks 1300 tellijani, edaspidi langes ajalehe trükiarv 500–600 eksemplari peale.²³⁷ *Eesti Postimehel* oli 1867. aastal 2800 tellijat, kasvades 4000 tellijani 1877. aastal.²³⁸ Seejärel hakkas tellijate arv kahanema, 1880. aastal ilmus keskmiselt 2000 eksemplari numbri kohta.²³⁹ *Sakalal*

²³⁶ Jansen, Ea. „Trükisõna, seltsid ja kodanikuavalikkuse kujunemine.“ *Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoim. Sulev Vahre. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 304.

²³⁷ Peegel, Juhan et al. *Eesti ajakirjanduse teed*, lk 327, 329.

²³⁸ Annus, Endel et al. *Eestielne ajakirjandus 1766 – 1940 I: A–N*, toim. Endel Annus ja Tiina Loogväli. Tallinn, 2002, lk 187.

²³⁹ Paatsi, Vello. *Rännates Gutenbergi galaktikas*. Tartu: Ilmamaa, 2016, lk 208.

oli ilmumisel, 1878. aastal 2229 tellijat ning 1880. aastal juba 4584 tellijat,²⁴⁰ muutudes kõige populaarsemaks ajaleheks. *Ristirahwa pühhapäwa lehe* puhul on 1887. aastal mainitud 3010 tellijat.²⁴¹

Teistest lehtedest oli *Tallorahwa postimehel* esimesel ilmumisaastal 750 tellijat, mis järgmiseks aastaks kahanes 500–640 peale, *Pagganatte öl ja koidul* 1862. aastal 850 tellijat, mis langes 500 tellijani,²⁴² *Eesti Postimehhe juttotubbal* 1866. aastal 1700 tellijat²⁴³ *Missioni lehhe Lissal* 1858. aastal üle 1600 tellija. *Tartu Eesti Seitungil* oli 1879. aastal alla 500 tellija, *Walgusel* 1881. aastal 900 tellijat,²⁴⁴ *Tallinna Sõbral* 1880. aastal 750 tellijat.²⁴⁵ *Meelejahutajat* ilmus 1878.–1879. aastal 2000–2500 eksemplari, aasta hiljem vaid 1000–1200 eksemplari.²⁴⁶

Ajalehtede puhul on 19. sajandil lugejate arvu raske hinnata. Kirjanik Andres Rennit (1860–1936) on meenutanud: „Sellest ajast mäletan, kui onu igal pühapäeval õhtupoolikul kirikust koju tuli ja „Eesti Postimehe“, mis meil hakatusest peale käis [1863], ligi tõi, kuidas siis, iseäranis nimelt sügisel ja talvisel ajal, naabrimehed meile kogunesid. Siis tõsteti selle aja kohta ilus lai valge söögilaud kesk kambrit, pandi küüinal selle peale põlema ning mehed istusid ümberringi ning onu või vahel ka mõni teine lugesid värskest „Postimehest“ kõigile ette. Lehti loeti hakatusest lõpuni suure hoolega ja tähelepanuga sõna-sõnalt läbi ning peeti ka iga tüki kohta läbirääkimisi ja avaldati mõtteid. Suure huviga jälgiti maailma sündmuste käiku. [--] Need iga pühapäeva õhtused koosistumised kujunesid välja otse tuumakateks koolitundideks, niihästi koosistuvatele meestele kui ka minule [--].“²⁴⁷

Keisrivõim püüdis kõigil trükitaval hoolikalt silma peal hoida, nii et ajakirjandus pidi läbima tsensuuri. Sergei Issakov on Nikolai I valitsemisaja (1825–1855) tsensuuripoliitikat iseloomustanud põhimõttega: „igasugune trükisõna on rahvale kahjulik“. Seetõttu venis ka eestikeelse järjepideva ajakirjanduse teke. Aleksander II troonileasumisega (valitsemisaeg 1855–1881) muutus tsensuuripoliitika. Arvatavasti Tsensuuri Peavalitsusel puudus kindel hoiak eestikeelse ajakirjanduse suhtes ja seetõttu said 1856. aastal avaldamisloa kaks

²⁴⁰ Kahu, Meelik. „C. R. Jakobsoni „Sakala“ levikust.“ *Keel ja Kirjandus*, nr 3, 1964, lk 139–140.

²⁴¹ Annus, Endel et al. *Eestielne ajakirjandus 1766 – 1940 II: O–Ü*, toim. Endel Annus ja Tiina Loogväli. Tallinn, 2002, lk 585.

²⁴² Ibid, lk 493, 651.

²⁴³ Annus, Endel et al. *Eestielne ajakirjandus 1766 – 1940 I*, lk 195.

²⁴⁴ Peegel, Juhan et al. *Eesti ajakirjanduse teed*, lk 327–328.

²⁴⁵ Annus, Endel et al. *Eestielne ajakirjandus 1766 – 1940 II*, lk 643.

²⁴⁶ Annus, Endel et al. *Eestielne ajakirjandus 1766 – 1940 I: A–N*, lk 404.

²⁴⁷ Rennit, Andres. *Mu meelen kuldne kodukotus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 29–30.

eestikeelset ajalehte.²⁴⁸ Tsensuuri Peavalitsuse ülesandel loodi 1850. aastal Tartusse tsensori ametikoht.²⁴⁹

1865. aasta tsensuurimäärus kujundas põhjalikumalt välja bürokraatliku trükisõna kontrolli. Konkreetsemalt püüti paika panna load, keelud ning sõnastati juhendeid tsensoritele. Keelamisele läksid kirjutised, kus eksiti õigeusu kiriku õpetuse vastu, õõnestati usaldust võimu ja seaduste vastu, solvati inimesi, propageeriti sotsialismi, kommunismi ning õhutati seisustevahelist vaenu.²⁵⁰ Kogu eesti ajakirjandus kuulus provintsiajakirjanduse kategooriasse ja neile ei laienenud linnaajakirjanduse soodustused, nagu eeltsensuurita ilmumine.²⁵¹

1869. aastast läks eestikeelsete trükiste tsenseerimine Riia tsensuurikomitee kätte, kus keelt mitte tundvat tsensorit abistasid Riia vaimulike seminari eesti keele õppejõud.²⁵² Riiga ümberviimine pikendas ajalehtede ilmumistsükli,²⁵³ sest tsenseerimisele olevat kulunud 2–3 nädalat. Näiteks Tartus paikneva trükikoja omanik Heinrich Laakmann pöördus Trükiasjade Peavalitsuse poole ettepanekuga tuua *Eesti Postimehe* tsenseerimine tagasi Tartusse, saades vastuseks, et lehes olevad peamiselt õpetlikud lood ei vanane ning lugejad ei tohiks üleliia nõudlikud olla.²⁵⁴ Siiski tuli Tsensuuri Peavalitsus ajalehele vastu ja anti luba jooksvaid uudiseid võtta vene- ja saksakeelsetest ajalehtedest, ilma et tsensuur neid eelnevalt üle vaataks. Isegi juhul, kui ilmes, et *Eesti Postimehega* ilmuvad kaks lisalehte (*Eesti Postimehe juttotubba*, *Missionär ehk sõnnumed paganatest*), mis polnud ametlikult kinnitatud, ei keelatud neid ära. Peavalitsuse leebem suhtumine oli põhjendatud baltisaksa vastasusega. Baltisakslased esitasid eestikeelse ajakirjanduse kohta arvukalt kaebekirju, millele peamised süüditused olid: rahvusliku ja seisuliku vaenu õhutamine, luteri kiriku ründamine, kohtu- ja valitsusasutuste ründamine. Lisaks hoiatati, et eesti ajalehtede venesõbralikkus on vaid kattevari. Rohked kaebused raskendasid uute väljaannete jaoks lubade saamist.²⁵⁵

Kui vaadata lehtede ilmumisaegu, siis eristuvad *Perno Postimees* ja *Eesti Postimees*, kui kõige järjepidevamalt ilmunud väljaanded. Uuritava perioodi lõpus lisandusid *Ristirahwa pühhapäwa leht*, *Sakala*, *Walgus* ja *Tallinna Sõber*. Kõige rohkemate ajalehtedega oli seotud J. V. Jannsen. Tema toimetamisel ilmusid mind huvitavatest lehtedest: *Perno Postimees* (1857–1863),

²⁴⁸ Issakov, S. „Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast“, lk 109–110.

²⁴⁹ Aru, K. „Eesti ajakirjandus“, lk 23.

²⁵⁰ Jannsen, Ea. „Tsaristlik tsensuur“, lk 45–46.

²⁵¹ Aru, K. „Eesti ajakirjandus“, lk 24.

²⁵² Jansen, E. „Trükisõna, seltsid“, lk 299.

²⁵³ Paatsi, Vello. *Rännates*, lk 206.

²⁵⁴ Taev, Karl. „Venemaa tsensuuriseadusandluse administratiivsest rakendamisest Baltimaadel 1850–1870.“ *Töid filoloogia alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, vihik 117. Tartu, 1962, lk 15.

²⁵⁵ Issakov, S. „Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast“, lk 112–113, 116–117, 122.

Pagganatte ö ja koit (1861–1863), *Eesti Postimees* (1863–1880) ja *Eesti Postimehhe Juttotubba* (1863–1869),²⁵⁶ *Missionär ehk sõnnumed paganatest* (1863–1868), *Eesti Postimehe lisaleht* (1871–1879). Enne kutseliseks ajakirjanikuks hakkamist oli Jannsen töötanud kooliõpetajana, sarnaselt Ado Grenzsteiniga (1849–1916), kes alates 1881. aastast asus *Eesti Postimeest* toimetama. Kooli- ja kirikuõpetajate seast pärinesid uuritaval perioodil enamus lehetoimetajaid. Kooliõpetaja ametit olid pidanud Carl Robert Jakobson (*Sakala, Sakala Lisaleht*), Johann Diesfeld²⁵⁷ (*Missioni-Leht, Missioni lehhe Lissa*), Michael Lindenberg²⁵⁸ (*Walgus*), Berend Gildenmann²⁵⁹ (*Löbbus Juttustaja armsaks aeawiteks*), Anton Anson,²⁶⁰ Lilli Suburg²⁶¹ ja Jaan Otstavel²⁶² (*Perno Postimees*). Näiteks Aleksander Mohrfeldt²⁶³ (*Meelejahutaja*), Caspar Franz Lorenzsonn²⁶⁴ (*Löbbus Juttustaja armsaks aeawiteks, Perno Postimees*), Carl Eduard Anton Körber²⁶⁵ (*Tallorahwa postimees*), Woldemar Friedrich Kentmann²⁶⁶ (*Ristirahwa Pühhapäewa leht, Ristirahwa Pühhapäewa Lehhe lissa leht*), Anton Hermann Haller²⁶⁷ (*Ristirahwa Pühhapäewa leht*) olid pidanud nii kooliõpetaja kui vaimuliku ametit. Vaimulikuna olid töötanud Adalbert Hugo Willigerode,²⁶⁸ Georg Gustav Theol²⁶⁹ (*Tallorahwa postimees*), ja Eduard Magnus Jakobson (*Siioni sõnumetooja leht*), kes oli ka puulõikekunstnik.²⁷⁰

1857. aasta järjepideva ajakirjanduse tekkele eelneb üks väljaanne – ajakiri *Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male*. See oli eestlasest kroonuametniku Friedrich Nikolai Russowi

²⁵⁶ Selle lehe puhul toimetaja elukõige Lydia Koidula: Pallas, A. „Pilk „Eesti Postimehe““, lk 80.

²⁵⁷ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=308> Vaadatud 26.04.2021.

²⁵⁸ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1789>; http://entsyklopeedia.ee/artikkel/lindenberg_michael1 Vaadatud 26.04.2021.

²⁵⁹ Paatsi, Vello. *Rännates Gutenbergi*, lk 238–248.

²⁶⁰ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=104> Vaadatud 26.04.2021.

²⁶¹ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=3583> Vaadatud 26.04.2021.

²⁶² Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=2684> Vaadatud 26.04.2021.

²⁶³ Kurvist, M ja A. Pallas. *Brendekenist peeglini*, lk 109.

²⁶⁴ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1906> Vaadatud 26.04.2021.

²⁶⁵ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1816> Vaadatud 26.04.2021.

²⁶⁶ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1162> Vaadatud 26.04.2021.

²⁶⁷ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=549> Vaadatud 26.04.2021.

²⁶⁸ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=4222> Vaadatud 26.04.2021.

²⁶⁹ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=3785> Vaadatud 09.05.2021.

²⁷⁰ Kurvist, M ja A. Pallas. *Brendekenist peeglini*, lk 51.

(1828–1906) poolt välja antud Krimmi sõja ülevaade.²⁷¹ Kokku ilmus 12 numbrit, kahe viimase numbri kirjutajaks oli kaupmees Johann Daniel Petenberg (1830–1858). Vaevalt oleks toona eestikeelse ajalehe trükkimiseks luba saadud, küll aga olid lubatud patriootilised trükised.²⁷² Erinevus varasemate väljaannetega seines selles, et õpetuste jagamisel asemel oli kesksel kohal aktuaalse info edastamine – tegu oli esimese uudisteajakirjaga.²⁷³ Ülejäänud töös kasutatud ajakirjandus ilmus perioodil, mil hakati keskenduma rahva elule ja vajadustele. Oluliseks muutus ajakirjanduse informeeriv ja organiseeriv roll. Samal ajal soodustas omavaheline konkurents erinevate arvamuste levikut.²⁷⁴

Eestlaste ajalehtede lugemisharjumust hakkas esimesena järjepidevalt kujundama *Perno Postimees* (1857–1885), mille sisuks olid teave kodu- ja välismaalt, kiriku- ja koolielust, misjonitööst, majapidamisest, põllutööst, tervishoiust, jutustused ja kuulutused. Eestikeelne lehelugeja sai pidevalt ülevaate kaugetest sündmustest ning maadest. Kord nädalas ilmus lisaleht *Lõbbus Juttustaja armsaks aeawiteks*, kaks korda kuus *Pagganatte ö ja koit*.²⁷⁵ *Perno Postimehe* puhul olid Vene keisririigi uudiste puhul allikateks saksa- ja venekeelsed ajalehed. Välisuudiste puhul on viiteid ka inglise- ja prantsuskeelsetele ajalehtedele ning telegraafiagentuuridele. Ilmselt polnud uudised siiski pärit otse neist, vaid vahendatud teistest ajalehtedest: toimetajatele olid kättesaadavad mitmed venekeelsed ajalehed ja Peterburi ning Riia saksakeelsed väljaanded.²⁷⁶

Erinevalt *Perno Postimehest* ei suutnud sellega samaaegset alustanud *Tallorahwa postimees* (1857–1859) endale lugejaskonda kinnitada ning lõpetas kiirelt ilmunise. Lugejate jaoks oli ajalehe stiil aegunud.²⁷⁷ Lühiajaliselt ilmus ka vaimulik väljaanne *Missioni-Leht* (1858–1862) koos *Missioni lehhe Lissaga*, mis oli ilmalik leht. Tegu oli ilmselt pigem kohaliku lehega, sest enamus kodumaistest sõnumitest olid pärit Tallinnast ja Harjumaalt. Mõlema lehe puhul olid sõnumite allikateks kohalikud saksa ajalehed.²⁷⁸

²⁷¹ Aru, K. „Eesti ajakirjandus“, lk 22.

²⁷² Peegel, J. et al. *Eesti ajakirjanduse teed*, lk 87–88.

²⁷³ Peegel, Juhan. *Eesti ajakirjanduse algus*. Tallinn: Valgus, 1966, lk 129.

²⁷⁴ Aru, K. „Eesti ajakirjandus“, lk 50.

²⁷⁵ Peegel, J. et al. *Eesti ajakirjanduse teed*, lk 93, 102.

²⁷⁶ Seppius, Marika, Lauk, Epp. „„Perno Postimehe“ uudiste allikad ja temaatika.“ *Eesti ajakirjanduse ajaloost V*, koost. Epp Lauk. Tartu, 1987, lk 21, 32.

²⁷⁷ Peegel, J. et al. *Eesti ajakirjanduse teed*, lk 107–108.

²⁷⁸ Ibid, lk 111–112; Põldmäe, Rudolf. „„Tallorahwa Postimeest“ sirvides.“ *Eesti ajakirjanduse ajaloost IV*, vast. toim. P. Vihalemm. Tartu Riiklik Ülikool, 1984, lk 19.

Uuritava perioodi kõige populaarsemad lehed olid *Eesti Postimees* (1863–1905) ja *Sakala* (1878–1905). *Sakala* tulekuga hakkas *Eesti Postimehe* populaarsus vähenema.²⁷⁹ 1878. aastal oli *Sakalal* 102 kihelkonnast tellijaid 98 kihelkonnas.²⁸⁰ Mõlema lehega käisid kaasas lisalehed: *Eesti Postimehe* puhul olid neiks kord nädalas ilmuvad *Eesti Postimehe Juttotubba*, *Eesti Postimehe lisaleht* ja kaks korda kuus ilmuva *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*. Sakalaga ilmus korra nädalas *Sakala Lisaleht*. Mõlemas ajalehes ilmusid ülevaated välispoliitilistest sündmustest.²⁸¹ Suurt tähelepanu sai ajalehes Vene-Türgi sõda (1877–1878), mille ajal hakkas *Eesti Postimehes* ilmuma eraldi rubriik „Sõa-zeitung“, *Sakalas* pöörati sõjale tähelepanu nii rubriigis „Poliitika ringwaatus“ kui „Wõeralt maalt“.

Uuritava perioodi lõpul hakkas ilmuma Tartu sillakohtu ametniku Adam Ainti (1843–1898) poolt toimetatud *Tartu Eesti Zeitung* (1879–1882). Selles anti ülevaateid nii kodu- kui välismaal toimuvatest sündmustest. Poliitiliselt oli *Tartu Eesti Zeitung* *Sakala* liitlane ning selle suletuna olemise ajal – 1879. aasta maist aasta lõpuni – oli sisuliselt viimase asendaja. Eesmärgiks oli eestlastele anda uusi teadmisi poliitika, põllutöö ja seaduste tundmise alalt. Mõned numbrid alates 1880. aasta detsembrist jõudis uuritava perioodi jooksul ilmuda „Kalevipoja“ seltsi väljaandmisel ajaleht *Walgus* (1880–1906) koos *Walguse lisalehega*.²⁸² *Walguse* puhul moodustasid enamuse ajalehest sõnumid kodu- ja välismaalt, lisalehes anti ülevaated „Kalevipoja“ Seltsis peetud ettekannetest. Ilmuda jõudis ka ajakiri *Meelejahutaja* (1878–1883, 1885–1887, 1889), kus esitati ilukirjanduslikke lugusid, aga anti ka ülevaateid erinevatest rahvastest ning ajaloost.²⁸³

Eestimaa rüütelkonna toetusel hakkas maamõõtja Wilhelm Friedrich Eichhorn (1827–1896) välja andma ajalehte *Tallinna Sõber* (1879–1885), mis püüdis rõhutada mõisnike hoolitsust rahva eest ning valitsevate olude sobivust. Rahvasuus erilist armastust lehe vastu ei olnud, seda olevat kutsutud *Tallinna Tõpraks*. Eestimaa konsistooriumi väljaandena ilmusid *Ristirahwa Pühhaäewa leht* (1875–1919) ja *Ristirahwa Pühhapäwa Lehhe lissa leht* (1877–1887).²⁸⁴ Poliitilistest sündmustest välis- ja kodumaal anti ülevaade *Ristirahwa Pühhapäewa lehes*, lisaleht keskendus misjonilugudele. Misjoniga olid seotud ka *Missioni Lehhed*, mis jagunes *Pea leheks* ja *Lissa leheks* (1870–1875). Tegu oli Leipzgis trükitud väljaandega, kus kirjutati

²⁷⁹ Pallas, Anu. „Pilk „Eesti Postimehe“ teekonnale.“ *Eesti ajakirjanduse ajaloost V*, koost. Epp Lauk. Tartu, 1987, lk 48.

²⁸⁰ Kahu, M. „C. R. Jakobsoni „Sakala““, lk 143.

²⁸¹ Peezel, J. et al. *Eesti ajakirjanduse teed*, lk 115–116, 121.

²⁸² Ibid, lk 156–158, 196.

²⁸³ Ibid, lk 223.

²⁸⁴ Ibid, lk 167–169.

misjonitööst maailmas, aga ka konkreetsemalt Leipzigi misjonikeskuse tööst. Lehte tellisid Riiast pastorid.²⁸⁵ Vaimuliku sisuga lood oli *Siioni sõnumetooja lehes* (1877, 1879, 1881, 1886–1889).

Uuritava perioodi ajakirjandusele on omane personaalsus, toimetaja tugev mõju avaldatavale. Väljenduslaadilt prooviti olla vahetud: kasutati sina-vormi, manitseti lugejaid, esitati retoorilisi küsimusi, anti hinnanguid, tehti emotsionaalseid vahemärkusi.²⁸⁶ Näiteks Jannseni kirjutis: „*Türklased kirristawad ristirahwa peäle hambaid, agga minna nende peäle ka, ja kui minno teha olleks, siis ma kärritaksin warsi: kassige keige omma naeste-karjaga kussa seda teist Eiropamaalt minema! Teie ollete jo nago Indiama tiigred, werre jännus!*“²⁸⁷ Sündmuste kirjeldamisel jäi mulje, nagu oleks kirjutaja ise neis osaline olnud. Kui ajalehtedes hakkas ilmuma enam päevakajalist teavet, siis liikus toimetaja isik lugejast kaugemale. Samuti mõjutas lugejate kaastöö: mida vähem oli lugejate kaastöid, seda rohkem kajastus toimetaja.²⁸⁸ Jannseni kirjutiste puhul on analüüsitud, et 1858–1859 olid 13 sõnumist 10 kirjutatud toimetaja subjektiivsusele rõhudes, ent 1862. aastal hakkas toimuma nihe neutraalsuse suunas. 1877. aastaks olid 14 sõnumist 11 objektiivselt esitatud.²⁸⁹

Kui vaadata uuritaval perioodil ilmunud ajalehti-ajakirju islami käsitlemise kontekstis, siis islamit tutvustasid nii vaimulikuma kui ka ilmalikuma sisuga lehed. Ajakirjanduses avaldati lisaks kaastöötajate kirjutisi. Esile tõusis uuritava perioodi kõige põhjalikum eestikeelne ülevaade islamist *Sakala Lisalehes* pseudonüümi B. all kirjutanud Tartu Ülikooli usuteaduskonna tudengilt Jaan Bergmannilt (1856–1916),²⁹⁰ kes töötas hiljem abiõpetajana Peterburis ja pastorina Paistu koguduses. Mitmed artiklid ilmusid islamiusuliste rahvastega kokku puutunud autoritelt, näiteks *Ristirahwa pühhapäwa lehes* pseudonüümi A. D. kasutanud vaimulik August Jakob Westrèn-Doll (1838–1912),²⁹¹ kes oli Kaukaasias pastor. Samuti jagas Kaukaasia rahvaste ja eluolu kohta pseudonüümi J. R. R. all teavet Tbilisis õpetajana töötanud Joosep Robert Rezold (1847–1909).²⁹² Väljarännanud eestlaste eluolust ilmus *Perno*

²⁸⁵ Ibid, lk 215.

²⁸⁶ Ibid, lk 330.

²⁸⁷ Jannsen, Johann Voldemar. „Sannumed woöralt maalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 30.07.1858, lk 33.

²⁸⁸ Lumiste, Leho. *Eesti ajakirjanduse ajalugu*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1977, lk 54.

²⁸⁹ Lõhmus, E.-M. „Iseloomustavat J. V. Jannseni ajalehesõnumite stiilis.“ *Fakt, sõna, pilt VI: Artikleid ja uurimusi ajakirjanduse ajaloo, teooria ja praktika alalt*. Tartu, 1971, lk 19, 21.

²⁹⁰ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=208> Vaadatud 22.02.2021.

²⁹¹ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=4315> Vaadatud 22.02.2021.

²⁹² Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=3085> Vaadatud 22.02.2021.

Postimehes Krimmis Simferopolis Saksa koguduse õpetajana tegutseva Karl Keucheli (1830–1894) kirjutas. Lisaks avaldati maailmas ringi rännanud eestlaste reisikirju, näiteks misjonär Hans Tiismanni (1829–1886) kirjutas Aafrikast, noormehaanikuna laeval „Askold“ Kaplinna ja Malai saarestikku külastanud Jüri Jürissoni (1832–1899) või Kesk-Aasias ekspeditsioonil osalenud K. Mielbergi kirjeldused. Kirjanik ja ajakirjanik Jaak Järv (1852–1920)²⁹³ tutvustas pseudonüümi J. J. all *Sakala Lisalehes* koraani.

²⁹³ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1026> Vaadatud 09.05.2021.

4. Islami käsitlemine eestikeelses ajakirjanduses 1854–1881

19. sajandil käsitleti eestikeelses ajakirjanduses islami erinevaid aspekte korduvalt. Esimene põhjalik ülevaade anti 1857. aasta sügisel *Tallorahwa postimehes* dialoogi vormis. Seal tutvustati ka usu nime: „Islam, se on: ön“.²⁹⁴ Islami mõistet kasutatakse ajakirjanduses edaspidigi,²⁹⁵ kuid enamasti lisati juurde täpsustusi: „Muhamedi usk, ehk nenda kui meie rahwas rägiwad: Türgi usk, ehk nende omma nimme järrel: Islam“.²⁹⁶ Islami kui sõna tähenduseks anti ajakirjanduses veel „(jumala) „hooleksandmine““.²⁹⁷ Valitsev suhtumine oli, et nii islam kui seda esindav Türgi riik on kokku kukkumas ja kadumas: „Pango nüüd Muhamedlased ni sure wihhaga ristiussu wasto, kui ial tahtwad, siiski on se iggal ühhel silmaga nähha, et Muhamediusk kesk temma tunnistajate seas laggunemas on, sedda wõib iggal pool, Tükgi- [Türgi-], Arabia- ja Egiptussemaal nähha.“²⁹⁸

Islamist kirjutades kasutati seda kristlaste noomimiseks nende usuleiguse pärast: muslimid palvetavad päevas korduvalt, aga teie; muslimid annavad almust, aga teie; muslimid ei tarbi alkoholi, aga teie. Kristuse õpetusest kaugenemise tõttu nähti islamit ka Jumala karistusena.²⁹⁹ J. Bergmann tõi islamist rääkides esile kristlusega seotud põhjendused, miks Muhammad ristiussuga tuttav olles seda vastu ei võtnud: kristluses puudus ühtsus, erinevad ristiussu seltsid olid omavahel tülis ning kiriku võimuhierarhias kiusati erinevaid seltse taga.³⁰⁰

19. sajandi teise pooles toimusid islamiusuliste maadega mitmed sõjalised konfliktid, millest kirjutati eesti lehtedes. Seetõttu seostati islamit sõjaga: „Muhamedlaste “Islam” ei olle mitte süddame, waid mõega usk. “Wõtta Koran wasto, ussu Muhameti ehk – surre!” Se olli nende kirjaselletus.“³⁰¹ Nii kujutati islamit olemuslikult sõjakana, usklikul aga „kohhus on palja

²⁹⁴ Willigerode, Adalbert Hugo. „Kõnnet woõralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, 13.09.1857, lk 83.

²⁹⁵ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Ahmed Aga ja temma naene.“ *Pagganatte õ ja koit*, 13.02.1863, lk 29–31; Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 05.08.1864, lk 262; Jannsen, Johann Voldemar. „Haige mees.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 16.08.1867, lk 257–259; Jakobson, Carl Robert. „Konstantinoopolist.“ *Sakala*, 16.09.1878, lk 3.

²⁹⁶ Haller, Anton Hermann. „Missioni sõnnumed“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 22.04.1876, lk 130.

²⁹⁷ B. „Muhamed ja tema usk. II.“ *Sakala Lisaleht*, 27.09.1880, lk 2.

²⁹⁸ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Hommiakomaalt.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 22.11.1867, lk 92. Sama suhtumine näiteks: Theol, Georg Gustav. „Türgimaalt.“ *Tallorahwa postimees*, 21.11.1858, lk 163; Jannsen, Johann Voldemar. „Mis Türklased Türgi rigist mõtlewad.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 22.04.1864, lk 36; Jakobson, Eduard Magnus. „Teadaandmised! Indsoni piibli ümberpanemine“ *Siioni sõnumetooja leht*, nr 1, 1877, lk 54; Jannsen, J. V. „Haige mees.“, lk 257–259

²⁹⁹ Näiteks: Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahwast. Türgi riik Koroni al.“ *Missioni-Leht: Jumala rigi wäljalautamisse tööst*, 04.12.1860, lk 186; B. „Muhamed ja tema usk. V.“ *Sakala Lisaleht*, 18.10.1880, lk 2; A. S. „Türgimaalt.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 03.07.1877, lk 212.

³⁰⁰ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 1; B. „Muhamed ja tema usk. IV.“ *Sakala Lisaleht*, 11.10.1880, lk 2.

³⁰¹ Jannsen, J. V. „Hommiakomaalt.“, 22.11.1867, lk 92.

mõegaga omma usku lajali lautada, ja teisi ussulissi sundida wäggise Muhamedi õiget usko wastowõtma.³⁰² J. Bergmann kirjutab, kuidas Muhammad olevat selle ülesande Jumalalt saanud: „Ja selle täheks, et tema kõige ülem ja suurem prohwet on, annud Allah talle mõega kätte, et ta temaga kõik usuwastalised, olgu nad kes tahes, ära wõidaks, ning neid wägiwallal sunniks Allah tahtmise alla heitma, ehk, kui nad oma kangekaelust ei jätaks, nende üle kohut mõistaks.³⁰³

4.1 Islami uskumused

Juba Willegerode esimeses pikemas Muhammadi eluloo käsitluses 1857. aastal tutvustati lugejatele islami usutõdesid: 1) jumala ainulisust; 2) jumalikku ettemääratust; 3) ilmutatud raamatuid; 4) jumala prohveteid; 5) hauatagust elu.³⁰⁴ Hilisemates käsitlustes kirjutati pikemalt inglitest.³⁰⁵ Jumala ainulisus ja ettemääratuse tõin kokku alapealkirja „Jumal“ alla, inglitest räägin surmajärgsuse juures.

4.1.1 Jumal

Islami Jumalast rääkides kasutati ajakirjanduses nii sõna „Alla(a/h)“ kui ka lihtsalt Jumal, enamasti oli „Alla(a/h)“ kasutamise puhul esimesel korral ära toodud, et tegu on araabia keeles Jumalaga.³⁰⁶ Põhjalikumalt kirjutab islami Jumalast J. Bergmann 1880. aastal: „Tema [Jumal] on ainus, muutmata, nägemata, kadumata, igawene maailmade Issand, maa ja taewa looja ja walitseja. Üks ja ainus Jumal on, see on Allah, ja muud jumalat ep ole,“ on seega esimene õpetus ja usu põhi.³⁰⁷ Kõik lootus pidi olema Jumalal, ilma mõlemata tuli kuuletuda ta koraanis seisvatele sõnadele ning muslim pidi kui kartlik ori oma Jumalasse uskuma.³⁰⁸ Bergmann märkis, et islamis olla Jumalal 100 nime ja 99 omadust.³⁰⁹

Üheks etteheiteks leheveergudel islamile oli inimese – Muhammadi – kummardamine Jumala asemel. Juba 1857. aasta käsitluses kirjutati, et Muhammadi olla „nago selget jumalat

³⁰² Gildenmann, Berend. „Türgi rahwas.“ *Löbbus Juttustaja armsaks aeawiteks*, 15.06.1866, lk 178. Sama mõtet: Jannsen, Johann Voldemar. „Jerusalem kunningad.“ *Eesti Postimehhe Juttotubba*, 04.01.1867, lk 3; B. „Muhamed ja tema usk. IV.“, lk 2.

³⁰³ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³⁰⁴ Willigerode, A. H. „Kõnned woõralt maalt.“, lk 85.

³⁰⁵ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2; A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 20.08.1878, lk 268.

³⁰⁶ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Oh, et ma ka tüttarlaps olleksin!“ *Pagganatte ö ja koit*, 12.12.1862, lk 199; A. D. „Kaukasusest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 30.10.1877, lk 346; B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 1.

³⁰⁷ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³⁰⁸ A. D. „Kaukasusest.“, lk 346; B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2.

³⁰⁹ B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2.

kummardama“ hakatud.³¹⁰ Seda etteheidet esitati ka konvertiitide suu kaudu: *“Muhamed olli õppetamatta ja harrimatta innimenne; ta olli nores põlwes kamelitaggaaeaga, waene laps, ei mõistnud luggeda egga kirjutada ja – sedda rummalat meest kummardame meie kui Jummalat ja lodame temmalt taewa õnnistust! Ütle isse, kui sa melega pimme ei tahha olla, kas se õige on?”*³¹¹ Muslimite etteheide kristlusele ainujumala asemel kolme jumala kummardamisest leidis kajastamist J. Bergmanni kirjutises.³¹²

Naeruvääristavalt suhtuti jumalikku ettemääratusse: *„Ja kui tullekahjo tulleb, siis nad ei kustuta, waid ütlewad agga: “Allah karah” se on Ma kele: Jummal on suur. Jummal on kül suur – agga nende moistus on kassin, et nemmad ei sa sest arro, et Jummal ei olle sellega mitte rahhul, kui innimenne kaks kät kokko panneb, seäl kus ta peab neid ligutama. Kui maia põlleb, siis kustuta, agga ärra wahhi mitte kui putomp seäl jures [–]“.*³¹³

Mõistmist ei leidnud mõte, et inimese enda teod ja palvetamine ei mängi saatuse kujundamisel rolli: *„Jummala käes on kül kõik tehha, agga eks ta olle innimesele melewalda, moistust ja pri tahtmist annud!”*³¹⁴ Ettemääratust seostati muslimite valmisolekuga sõdida: *„Mis Allah tahhab ja teeb, peab sündima; sellepärrast lähheb Mahomed wastu pannemata surma, sõtta [–]“.*³¹⁵ Kuigi sõdimist ühendati enam muslimite paradiisi pääsemise lootusega, analüüsis J. Bergmann fatalismi mõju: *„[–] pealegi, kus üks usu õpetus ütleb, et kodus surm omal seatud silmapilgul ning ära määratud tunnil niisamuati kätte jõuab, kui lahingiwäljal ja lahingis niisama kaugele jääb, kui kodus, kui ära määratud aeg weel mitte ep ole otsa saanud. See usuõpetuse seadus ehk fatalismus surmas hirmu Islami usulise südames, tegi ta meele tuimaks kartuse wasta ning tegi ta südame üiwäga südiks ja julgeks [–]“.*³¹⁶

³¹⁰ Willigerode, A. H.. „Könned woöralt maalt.“, lk 85.

³¹¹ Jannsen, Johann Voldemar. „Noor Türklane.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 18.01.1867, lk 8.

³¹² B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³¹³ Körber, Carl Eduard Anton. „5) Turgimaalt.“ *Tallorahwa postimees*, 20.03.1859, lk 90. Sarnane lugu: Haller, Anton Hermann. „Sõnnumed mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 13.02.1875, lk 54.

³¹⁴ A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 268. Suhtumist ettemääratusse veel: Haller, A. H. „Missioni sõnnumed“, lk 130; Jannsen, J. V. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombed.“, lk 360; B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2; B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2. A. D. „Kaukasusest.“, lk 346.

³¹⁵ A. D. „Kaukasusest.“, lk 346.

³¹⁶ B. „Muhamed ja tema usk. III.“ *Sakala Lisaleht*, 11.10.1880, lk 2.

4.1.2 Koraan

Koraani mainiti leheveergudel palju. Enamasti eeldati, et lugejale on tähendus tuttav ehk pärast paari esmamainimist ei hakatud selgitust kirjutama. Koraani tutvustati näiteks kui Muhammadi usuõpetuse raamatut,³¹⁷ mõned korrad tõmmati koraani mainimisel paralleel piibliga.³¹⁸

Koraani ülesehitust käsitleti lähemalt *Ristirahwa pühhapäwa lehes* 1878. aastal: koraan on araabiakeelne, teistesse keeltesse ei tohi seda tõlkida, koosneb 114 peatükist ning on usklitele kiriku-, käsi-, kodu- ja kooliraamatuks.³¹⁹ Eraldi toodi välja mõnede peatükkide pealkirjad: „*lehm*“, „*pitkse mürristamine*“, „*wandumised*“,³²⁰ mida ka otsesõnu veidraks nimetati. Peatükkide nimetamist „*suureks*“ ja „*suraks*“ mainiti uuritava perioodi lõpus *Sakalas* ja *Sakala Lisalehes*.³²¹ *Sakala Lisalehes* ilmus 1880. aastal ka koraani esimese suura tõlge: „*Jumala, armulise halastaja nimel. Kiitus olgu Jumalale, maailmade Issandale, armulisele halastajale, kohtupäewa kuningale. Sind teenime meie, sinult palume meie abi. Juhata meid nende teed, kelle peal sinu wiha mitte ei koorma, kellele sa head oled teinud ja kes mitte ei eksi!*“³²² Koraani suurasid kirjeldati kui tuumakaid, „*täis omma waimu tuld*“ ning „*mollad woi preestid pannewad weel omma waimu ärratamise õhku jure, ja se leikab südamesse, nõnda et imme wadata on.*“³²³ Koraani sisu tutvustas 1881. aasta alguses ilma kommentaarideta Jaak Järv, kirjutades alateemadel palvest, armastusest, ümberkäimisest inimestega, tõsidusest, sõprusest, ülemate kohustest alamate vastu, truudusest, sõbralikust lahkusest, tasandusest ja vaiksusest, andeksandmisest, täiusest, vaenlase armastamisest.³²⁴

Koraani päritolu kohta kirjutati, et selle oli Muhammadile edastanud kas ingel Gabriel, Jumal või ta oli need ise välja mõelnud.³²⁵ Seal leiduva õpetuse ilmaliku päritolu kohta märgiti, et see

³¹⁷ Näiteks: Diesfeld, Johann. „Kopi Nat Nundi wangipõlli.“ *Missioni-Leht*, 06.03.1860, lk 40; Heinrichsen, Johann. „Missioni tö Türgi-maal.“ *Pagganatte ö ja koit*, 25.11.1864, lk 191; Diesfeld, Johann. „Türgi willetsus.“ *Missioni lehhe Lissa*, 12.11.1861, lk 343; A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 267–268; Haller, Anton Hermann. „Kuida Türgimaal inimesi müakse.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 07.10.1876, lk 330–331.

³¹⁸ Jannsen, Johann Voldemar. „Nattuke Türgima missioniasjust.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 18.11.1864, lk 95; Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.“ *Sakala*, 19.08.1878, lk 1.

³¹⁹ A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 267.

³²⁰ Koraan: 2. suura „Lehm“, 3. suura „Imrāni perekond“, 33. suura „Väehulgad“.

³²¹ -i-. „Koolid ja keeled.“ *Sakala*, 07.10.1878, lk 7; Willigerode, A. H.. „Kõnned woõralt maalt.“, lk 83.

³²² B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2. Võrlduseks Haljand Udami tõlkes: „*Armulise, helde Jumala nimel! Kiitus Jumalale, maailmade Isandale, armulisele, heldele, viimse kohtupäewa kuningale. Sind me kummardame ja sind hüüame appi. Juhime meid mööda õiget teed, nende teed, kelle peal on su soosing, mitte nende, kelle peal on su wiha, ja mitte ekslejate.*“ Koraan 1:1–7.

³²³ A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 267.

³²⁴ J. J. „Muhamedlaste elu-õpetused. I.“ *Sakala Lisaleht*, 14.02.1881, lk 1–2; J. J. „Muhamedlaste elu-õpetused. II.“ *Sakala Lisaleht*, 21.02.1881, lk 1.

³²⁵ Näiteks ingel Gabrieli ilmutus või jumala sõnum: „Ristiussu wõidust.“ *Missioni Lehhed Lissa leht*, nr 2, 1874, lk 2; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Ristiussu wõidust.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 20.06.1875, lk 194.

on segu teistest religioonidest: „Arabiarahwa usk, Israelirahwa usk, ristirahwa usk, se on keik Muhamedi uskus ehk Islamis ühhendud, kokkupandud“.³²⁶ Koraani üleskirjutamise kohta anti samuti erinevat teavet. Varasemates käsitlustes koraan kirjutati üles ja pandi kokku juba Muhammadi eluajal,³²⁷ hilisemates sai koraan raamatuks tema surma järel.³²⁸ Koraani kõrval räägiti sunnast, kui juttu tuli islami usugruppide lahknevusest. Sõna „sunna“ kasutati ainult 1857. aastal: „[–] teised pannid Korani ramatule Sunna ramato körwale, ja kirjutasid Sunna ramato sisse keik, mis Muhamedi järgmissed ehk kaliwid Jummalä ilmutamisseks walletasid.“³²⁹ Aasta hiljem märgiti sunniitidest ja šiitidest rääkides: „[–] Sunnitid, se on pärris Türklased, piddawad nelja essimesse Kalihwi kõnned pärrast Muhameti, ka weel pühhaks kirjaks.“³³⁰ Täpsemalt sunna sisust uuritaval perioodil eestikeelses ajakirjanduses rohkem juttu ei olnud.

Islamis on koraani kõrval olulised veel kolm ilmutatud ja tänaseni säilinud raamatut – toora, Taaveti psalmid ja uus testament. Need leidsid uuritaval perioodil islamist rääkides eraldi väljatoomist.³³¹ Eelkõige sai tähelepanu piibel, eriti misjonilugudes, kus muslimid lugesid piiblit, nägid selle õpetuse õigsust ning ütlesid islamist lahti.³³² Koraaniga seoses tõi Jannsen välja misjonär Karl Gottlieb Pfanderi (1803–1865) teose „Tõe kaal“ (ar *Mizan-al-haqq*), ristiusu apoloogia, milles ta püüdis tuua piiblit keeleliselt ja kultuuriliselt muslimist lugejale lähemale.³³³ „Mõnne aasta eest kirjutas missionär Pander üht selletusse ramatut Korani wasto, mis ta „Tõekaal“ nimmetas ja selle sees kalus ta kõik Korani õppetussed Türklaste silma ees

Näiteks ise välja mõelnud: „Türgi rahwas.“, lk 178; „Jerusalemma kuningad.“, lk 3; Haller, A. H. „Missioni sõnnumed“, lk 130.

³²⁶ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³²⁷ Willigerode, A. H. „Kõnned woõralt maalt.“, lk 84; Jannsen, J. V. „Jerusalemma kuningad.“, lk 3;

³²⁸ Härting, R. „Muhameti ellu luggu.“, lk 2; Lorenzsonn, C. F. „Muhamedi elu lugu.“, 21.01.1877, lk 20; B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³²⁹ Willigerode, Adalbert Hugo „Kõnned woõralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, 20.09.1857, lk 90.

³³⁰ Jannsen, J. V. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombad. (Mis Nr. 47 polele jäi).“, lk 369.

³³¹ Jannsen, J. V. „Noor Türklane.“, lk 7; Jannsen, J. V. „Hommikomaalt.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 22.11.1867, lk 91–94; A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 268.

³³² Näiteks: Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahwas.“ *Missioni-Leht: Jummalä rigi wäljalautamisse tööst*, 20.11.1860, lk 176; Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahwas.“ *Missioni-Leht: Jummalä rigi wäljalautamisse tööst*, 22.01.1861, lk 18–19; Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahwas. Teadaandmissed Hommikomaalt.“ *Missioni-Leht: Jummalä rigi wäljalautamisse tööst*, 12.03.1861, lk 76–77; Jannsen, J. V. „Nattuke Türgima missioniasjust.“ 18.11.1864, lk 95–96; Jannsen, Johann Voldemar. „Muhamedi ussulissed Indiamaal.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 01.09.1865, lk 69–72; Jannsen, Johann Voldemar. „Kirjatunnistus.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 24.11.1865, lk 93–96; Jannsen, Johann Voldemar. „Tomas Samien.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 21.12.1866, lk 104; Kentmann, Woldemar Friedrich. „Johannes Tehwanus, esimene werretunnistaja Muhamedi rahwa seast Kaukasias maal.“ *Ristirahwa pühhapäwa lehhe lissa-leht*, 25.06.1878, lk 21–22; Kentmann, Woldemar Friedrich. „Johannes Tehwanus, esimene werretunnistaja Muhamedi rahwa seast Kaukasias maal. (Mis polele jäi).“ *Ristirahwa pühhapäwa lehhe lissa-leht*, 23.07.1878, lk 25–27; Jannsen, Johann Voldemar. „Uus Türgi seadus.“ *Pagganatte ö ja koit*, 02.05.1862, lk 72.

³³³ Bennett, Clinton. „The Legacy of Karl Gottlieb Pfander.“ *International Bulletin of Missionary Research*, vol 20, nr 2, 1996, lk 77.

ärja ja näitas neile, et kui kõik walle, mis Koranis seisab, ärrakustutatakse, et siis wägga wähhe töt üllejääb. Et se ramat Muhamedlaste seas wägga palju kissa ja kärja teggi, on ennesest mõista. [--] Muhamedi targad mehhed heitsid kokko, wallitsesid omma seast kõige targemad wälja, se on, kel kõige terrawamad sulled arwasid ollemad, ja need on siis Panderi "Tõekalo" wasto ommalt poolt suurt selletust walmis kirjutud. Agga ilma jureta puud on hirmus raske haljendama panna, ja wallet weel raskem tõeks tunnistada. Panderil olli pärrast kerge assi, kõige rahwale näidata, et nende targa meeste tunnistussel mingisuggust põhja al ei olnud."³³⁴ Raamatule ja selle järgedele tuli palju vastuseid, mis viis avaliku debatin, milles mõlemad osapooled end võitjaks lugesid.³³⁵

4.1.3 Prohvetid

Islamis tunnustatud prohvetitest mainiti esimeses põhjalikumas, 1857. aasta käsitluses ainsa prohvetina Muhammadi,³³⁶ ent hilisemates artiklites kirjutati Muhammadi kõrval teistestki. *Ristirahwa pühhapäwa lehe* kohaselt oli prohveteid 200 000, nende seas Jeesus, ning apostleid 313.³³⁷ Prohvetitena mainiti eestikeelses perioodikas veel Aadamat, Noad, Aabrahami ja Moosest,³³⁸ kuid eristati, et muslimite arusaamade kohaselt on Muhammad neist ülim³³⁹ ja viimane.³⁴⁰

Kristlikku kultuuriruumi huvitas Jeesuse käsitus. Märkimist leidis, et Jeesus oli islamis austatud prohvet: „*Muhamed õppetab ommas Koranis, et Moses ja Kristus tössised prohwetid on, kelle õppetud temma läbbi täidetud on sanud [--]*“.³⁴¹ Uuritava perioodi lõpus andis J. Bergmann esimese põhjalikuma islami käsitluse Jeesusest: Jeesus kui neitsi Maarja poeg, tõekuulutaja, kellele antud jumalik õpetus sai valeõpetusega asendatud, ta tõsteti jumalaks ning tema kõrval tehti jumalaks Püha Vaim. Bergmann tõi välja, et koraani viies suura needis neid, kes Jeesust prohveti asemel jumalaks nimetavad,³⁴² kuid täpsemalt sealt katkeid ei toonud. Bergmann mainis Jeesust ka seoses Muhammadi taevaskäiguga: „*[--] ometi olla ta [Muhammad] hoopis suurem, kui Kristus, sest korra olla ta waimus tiiwdega hobuse seljas Jeruusalema linna sõitnud ja sealt ülesse seitsmendamani taewani lennanud, "kus kõik wanad*

³³⁴ Jannsen, J. V. „Homnikomaalt.“, 22.11.1867, lk 92.

³³⁵ Bennet, C. „The Legacy“, lk 78.

³³⁶ Willigerode, A. H. „Könned woõralt maalt.“, lk 84.

³³⁷ A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 268.

³³⁸ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2. Mooses: Gildenmann, B. „Türgi rahwas.“, lk 178;

³³⁹ Ibid; A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 268; Jannsen, J. V. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombad.“, lk 360; J. J. „Muhamedlaste elu-õpetused. II.“ *Sakala Lisaleht*, 21.02.1881, lk 1.

³⁴⁰ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³⁴¹ Gildenmann, B. „Türgi rahwas.“, lk 178.

³⁴² B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

prohwetid ja inglis teda kummardanud ja Allah armsamaks prohwetiks kutsunud, Jumal ise aga teda kõikidest, keda ta loonud, ülemaks nimetanud. “³⁴³ Muhammadi taevas käimine – ingel Gabriel äratas Muhammadi unest ja viis ta müütilise olendi Buraqiga taevasse, kus ta käis taeva igal astmel, kohtudes varasemate prohvetite ning Jumalaga, kellega lepiti kokku palvekordade arv³⁴⁴ – leidis temast rääkivates lugudes korduvalt kajastamist: „Ütles, ingel Kabriel ollew imme ellajaga, kelle nimmi Porak, taewast mahhatulnud ning tedda sellesamma ellaja säljä peäl keige seitsme taewasse winud, kus Muhamed keik taewa asja wägga selgeste näinud.“³⁴⁵

Jeesust mainiti veel seoses viimsepäevaga, mil ta kutsuvat kõiki islamisse astuma³⁴⁶ ning olevat kohtumõistja.³⁴⁷ Viimsepäeval pidavat Jeesus äratama hauas lebava Muhammadi ning saama temalt õpetust, et nad mõlemad koos seitsmendasse taevasse pääseksid: „Nende mõllemidega olla luggu, kui kahhe reisiadega, kellest üks (Muhamed) õige tee peal ennast mahhaheitnud, teine (Kristus) agga õiget teed ärrakautanud ja nõnda pole tee peal ärraeksinud. Kui nüüd eksinud reisia maggab, siis ärratab ta tedda ülles, küssib temma käest õiget teed, ja nemmad lähwad kahhekesi õige tee peal eddasi.“³⁴⁸

Kui uuritaval perioodil oli eestikeelses ajakirjanduses nii misjonitöö kui ka poliitilise sündmuste tõttu levinud arusaam, et muslimid vihkavad kristlasi,³⁴⁹ siis seda Muhammadi isikule üle ei kantud. Kui perioodikas kirjutati, et Muhammad vihkab Kristust, siis mõeldi üleüldiselt muslimeid ja kristlasi: „Ja wimaks, kust se tulli, et tännawo kewwade Ostindias Borneo säre peal 5 missionäri naeste lastega ja mitto kümmend muid ristiinnimessi wäggiwaldset surma pidid surema? Kust se tulli? – Ei kuskilt muialt, kui Muhamedi wihhast Kristusse wasto.“³⁵⁰

Ajakirjanduses avaldati lugusid muslimite ja misjonäride vaidluste üle: „Hiljuti küssis üks missionär Muhamedlaste käest: “Kui teie Muhamed ennam on, kui Kristus, kust se siis tulleb, et temma hua sees maggab, Kristus agga üllestõusis ja taewase läks, mis ommetige paljo immelikum ja surem on, kui ärrasurra ja hua sees jäda? kas se meil mitte selget otsust selle

³⁴³ B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2.

³⁴⁴ Vuckovic, Brooke Olsen. *Heavenly Journeys, Earthly Concerns: the Legacy of the Mi'raj in the Formation of Islam*. Taylor & Francis Group, 2004, lk 1–2.

³⁴⁵ Willigerode, A. H.. „Könned woöralt maalt.“, lk 84. Sarnane: Lorenzsonn, C. F. „Muhamedi elu lugu.“, 21.01.1877, lk 21; Härting, R. „Muhammeti ellu lugu.“, lk 2.

³⁴⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Türklased Wini linna all. 5.“ *Eesti Postimehhe Juttotubba*, 03.08.1866, lk 122.

³⁴⁷ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³⁴⁸ Jannsen, Johann Voldemar. „Kristus ja Muhamed.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 12.02.1869, lk 16.

³⁴⁹ Sellest kirjutati täpsemalt järgmises alapeatükis.

³⁵⁰ Jannsen, Johann Voldemar. „Sannumed pagganattest ja missiõni tööst. Muhamedi wihha Kristusse wasto.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 16.09.1859, lk 93.

ülle ei anna, et Kristus ennam on, kui Muhamed?” – “Ei mitte,” wastas üks ninnatark Muhamedlane; sellega on luggu, kui ühhe kalli kiwwiga, mis wette wissatud warsi põhja waus; agga weepull tõusis ülles ja läks metsa.” – Muhamed – kallis kiwwi, Kristus – weepull!! – Ni suurt luggu piddawad Muhamedlased ommast Muhamedist; et agga wägga kerge on, selle peal õiget wastust ja selletust anda, on issegi teada.³⁵¹ Usuvahetamisest rääkides toodi misjonilehtedes välja etteheited Muhammadi suunas, millest põhiline oli: Muhammad ei saanud olla eestkostja, kui ta oli ise patune inimene, erinevalt Jeesusest ei olnud ta end inimkonna eest ohverdanud. „Mis aitab innimesse palwe, paastominne, pesemine [--], kui südda roojaseks jääb? Nende läbbi ei wõi innimenne Jummal ees õigeks sada. [--] Muhamed ei wõinud sedda [eestkostja] olla, sest Koran tannistab [tunnistab], et Muhamed isse mõnni 70–100 korda päwas Jummalat pallunud, omma pattud andeksanda, ja koormakandja ei wõi teise koormat kanda.”³⁵²

Kuna religioon oli kirjasõnas tugevalt seotud Muhammadi isikuga, vajas ta lehelugejale tutvustamist. Kui vaadata, mida Muhammadist kirjutati, siis valdav oli tema kujutamine vähem või rohkem kurikavala petisena. See ühtis ka Lääne-Euroopas juba keskajast saati tooniandva käsitlusega.³⁵³ Nii kirjutati 1857. aasta Tallorahwa postimehes: „walle prohwet olli kawwal ning tark nago maddo”.³⁵⁴ Olles tuttav judaismi-kristlusega, ei lubanud uhkus Muhammadil end kummagi alla painutada, vaid sundis uut religiooni looma: „Ni pea kui Muhamed Mekka kobas omma uut usku olli walmis teinud, tulli temma wälja, sedda keigeessiteks omma abbikasale pakkuma. [--] Ütles omma abbikasale, ingel Kabriel ollew taewast mahhatulnud ning teda aino Jummal apostliks seädnud.”³⁵⁵ Uhkus kättesaadud võimust sundis teda omakorda valedega jätkama: „Sest paisus temma uhke südda ning temma hakkas wallet walle peäle aiama”.³⁵⁶

Mitmetes lehtedes – Tallorahwa postimehes, Perno Postimehes, Eesti Postimehe juttotubbas, Lõbbusas Juttustajas armsaks aeawiteks, Ristirahwa pühhapäwa lehes³⁵⁷ – kohtab sarnast

³⁵¹ Ibid.

³⁵² Jannsen, Johann Voldemar. „Muhamedi ussulissed Indiamaal.“, lk 72.

³⁵³ Tolan, John V. „European accounts of Muhammad’s life.“ *The Cambridge Companion to Muhammad*, toim. Jonathan E. Brockopp. Cambridge University Press 2010, lk 240; Knysh, A. *Islam in Historical Perspective*, lk 355.

³⁵⁴ Willigerode, A. H. „Kõnned woõralt maalt.“, lk 85.

³⁵⁵ Ibid, lk 83.

³⁵⁶ Ibid, lk 84.

³⁵⁷ Willigerode, A. H. „Kõnned woõralt maalt.“, lk 83–86; Jannsen, Johann Voldemar. „Türkklased, nende usk, ello koht ja kombed.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 21.05.1858, lk 359–360; Gildenmann, Berend. „Türgi rahwas.“ *Lõbbus Juttustaja armsaks aeawiteks*, 15.06.1866, lk 177–183; Jannsen, J. V. „Jerusalemma kunningad.“, lk 1–4; Haller, A. H. „Missioni sõnnumed“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 22.04.1876, lk 130–131.

petise käsitlest, mille kohaselt Muhammad otsustas teadlikult uue religiooni luua. Muhammadi puhul rõhutatakse tema tagasihoidlikku päritolu – orb, karavanisaatja – ning tuuakse välja abielu rikka lesega.³⁵⁸ Neis artiklites lastakse jumalikku ilmutust ingel Gabrieli suu kaudu kõlada Muhammadi teadliku valena või ei mainita üldse.³⁵⁹ Muhammadi kui kergeuskliku ja harimata rahva ärakasutaja ilmestamiseks kirjutati 1858. aastal paarist tema väidetavast imeteost: „*Mönni kord, kui ta omma wallet rahwale puhunud, on ta ka pärrast neile toito ma põhjast lasknud wälja kaewada; agga muud midagi, kui mis ta isse enne ma sisselasknud matta. Ühhe tuikesse õppetanud ta omma körwa seest erne terri söma ja sedda ütelnud ta pühha Waimo ollewad, kes temma körwa sisse käia räkimas.*“³⁶⁰

1870. aastatel ilmus Muhammadi kui kurikavala petise kõrvale veel teine käsitus – religiooni uue tekkepõhjuseks muutus tähtsaks Muhammadi haigus,³⁶¹ epilepsia. See asetaski ta eelneva, kavala mehe teadliku valetamise asemel haige ja mõjutatava mehe positsiooni: „[–] ta arwas, ennese unnenäus ingli Kabrieli näinud ollewad, kes temmale olleks suri ilmutusi ilmutanud. Täis hirmu ta tulli wärrisedes ja üsna higistanud koju, ja räkis omma naesele, mis ta olla näinud. Ta arwas isse, ennese kurjest waimudest waewatud ollewad, sest temmal olla lapsest sadik krambid peale käinud.“³⁶²

See oli samuti sarnane Euroopa tendentsiga – Muhammadi nägemused olid märgiks vaimuhaigusest.³⁶³ Seda käsitlest esines vaid kahel korral ning neist hilisem, *Pärnu Postimehes* ilmunu, kordas peaaegu sõna-sõnalt varasemat. Neis näidati ka Muhammadi positiivseid omadusi (tarkust, kõneosavust, lahkust). Kuigi religiooni sünni seostati haigusluuludega, mitte otsese petturlusega, oli lõpphinnanguks Muhammadile ikkagi „petis“: „[–]selge temma ep olnud mitte. Et ta ennast prohwetiks kitis, sest ta pettis iseennast, muist tulli se temma krampidest, muist ka teiste inimeste nõuust. Essiotsa ta isse näitab uskuwad, et Jummal tedda

³⁵⁸ Willigerode, A. H. „Könned woöralt maalt.“, lk 83; Jannsen, J. V. „Jerusalemme kunningad.“, 04.01.1867, lk 3; Jannsen, Johann Voldemar. „Noor Türklane.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 18.01.1867, lk 8; Härting, R. „Muhammeti ellu lugu.“ *Missioni Lehhed Lissa leht*, nr 2, 1875, lk 2; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Muhamedi elu lugu.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 21.01.1877, lk 20; B. „Muhamed ja tema usk. I.“ *Sakala Lisaleht*, 20.09.1880, lk 2.

³⁵⁹ Haller, A. H. „Missioni sõnnumed“, 130; Gildenmann, B. „Türgi rahwas.“, 15.06.1866, lk 178; Jannsen, J. V. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombed.“, 21.05.1858, lk 360; Jannsen, J. V. „Jerusalemme kunningad.“, 04.01.1867, lk 3.

³⁶⁰ Jannsen, Johann Voldermar. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombed. (Mis Nr. 47 polele jäi).“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 28.05.1858, lk 368.

³⁶¹ 19. sajandil tõstsid epilepsiat Muhammadi puhul esile mitmed Euroopa uurijad, kelle teoste põhjal võidi arvamus kujundada: Weil, Gustav. *Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre*. Stuttgart, 1843, lk 42–45; Muir, William. *The Life of Mahomet. Volume I*. London, 1861, lk 20–24.

³⁶² Härting, R. „Muhammeti ellu lugu.“, lk 2; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Muhamedi elu lugu.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 28.01.1877, lk 27–29.

³⁶³ Knysh, A. *Islam in Historical Perspective*, lk 355.

*olleks ärrawallitsenud, ta näitab isse pettetud ollewad; pärast agga peab tedda juba petjaks nimmetama. Ta ajas omma auu ja wägge tagga.*³⁶⁴

Uuritava perioodi lõpul ilmus J. Bergmanni sulest teistsugune käsitus, kuigi temagi märkis epilepsiat: „Ühel öösel, Muhamed ise nimetab teda „Jumala nõuu ilmutamise ööks,“ kui Muhamed koopas parajaste pitka paastumise järele palwet pidas, tuli talle langetõbi peale, mis temaga jo mõnikord ennegi oli sündinud, ja – sellel ajal tulnud Issanda ingel tema juure [--].“³⁶⁵ Bergmann ei nimetanud Muhammadit enam petiseks: „[--]tõsine ja tõeprohwet ep ole ta mitte. Aga petis ep ole ta ka mitte, sest et ta mitte igas tükis meelega ep pole petnud, waid on õpetanud, mis tema meele ja mõistuse ja aru järele õige ja püha oli; selles asjas toetasiwad teda ka tema „nägemised“, mis kui „unenäud“ ehk kui tema muidugi elawa waimu „luulekujutused“ ehk „sonikujud“ temale küll ilmuda wõisiwad. Pealegi oli ta nii üliwäga waimustatud omast õpetusest ja walmis iga silmapilk oma usu eest oma werd walamas, mis ta petjana küll mitte hästi ep oleks wõinud olla ega teha. [--] Tema oli täieste oma kiirgude peremees: äkiline oli ta loomu poolest, aga ta oli ikka kannatlik, auahne oli ta meel, aga ta ei olnud mitte kõrk ega ülbe, waid tegi õigust ja elas keh waste [--]. Nõnda oli ta elukäik üleüldse laitmata.“³⁶⁶

Muhammadi kui „petise“ kuvandi kõrvale tuli 19. sajandi Euroopas levinud käsitus Muhammadist kui korraloojast, suurmehest.³⁶⁷ Selles käsitluses oli Muhammad valgustaja, kes mõtles „kuida oma rahwast wõiks peasta ebajumalate orjusest ning ebausust wõrgust.“³⁶⁸ See ei tähendanud, et ta oleks äkitselt muutunud positiivseks tegelaseks – ta oli endiselt alusepanija religioonile, mis oli ristirahvale nuhtluseks ja mille oma arusaamade põhjal judaismist ja kristlusest kokku kloppis –, aga tema saavutus rahva ühendajana, oma religiooni kehtestajana leidis äramärkimist ning isegi tunnustust: „Muhamed oli see mees, kes korraga prohwetina üles tõusis, uue usu alustas, mis monotheismuse põhja peal seisis, kõik suguharud, seeläbi et ta nad oma usu aruliseks tegi, üheks rahwaks ühendas, temale tee maailma walitsusele lahti tegi ning talle seks tarwilikku jõuudu andis oma usuõpetuse läbi, mis tema wõimust nii kaswatas, et paganad tema jüంగrite ette põlwili langesiwad, ristirahwas oma usku salgasiwad, toorus küll

³⁶⁴ Härting, R. „Muhammeti ellu luggu.“, lk 4.

³⁶⁵ B. „Muhamed ja tema usk. II.“ *Sakala Lisaleht*, 27.09.1880, lk 1.

³⁶⁶ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³⁶⁷ Tolan, John V. „European accounts of Muhammad's life“, lk 245. Knysh, A. *Islam in Historical Perspective*, lk 358.

³⁶⁸ B. „Muhamed ja tema usk. I.“ *Sakala Lisaleht*, 20.09.1880, lk 2.

toorete seas kadus, aga ka ülem haridus otsa lõppis niisamuti kui ristiisu walgus neil mail, mis tema kätte sattusiwad. “³⁶⁹

Seksuaalse liialdaja mulje Muhammadist jättis tema mitmenaisepidamise kajastamine. Arvuliselt mainiti tema üheksat³⁷⁰ või 11 naist,³⁷¹ nimeliselt ainult tema esimest naist Hadidžat ja lemmiknaist Aišat. Mõlema puhul toodi välja nende vanused – Hadidža kui Muhammadist vanem naine ning Aiša kui laps. Lugu Muhammadi lapsendatud poja Zaidi abikaasast Zainabist kinnistas Muhammadi petisekuvandit: „*Mis üllepea temma ilmutusist arwata on, wõib sest möista, et temmale just sedda ilmutadi, mis ta mele pärrast olli. Temmal olli üks kaswatik, Seid nimmi, sellel olli wägga illus naene, ja se olli jälle Muhammeti mele pärrast; korruga ta siis lahkus Seidist ja läks Muhammeti naeseks. Kui agga pagganadki nisugguse teu hakkasid pahhaks nimmetama, siis olli Muhammetil kohhe ilmutus walmis, ja selle järrele olli ta õigust teinud.*“³⁷²

Miks Muhammad ajakirjanduses põhjalikku kajastamist leidis? Eesmäärke oli mitmeid: lugejat oli vaja harida, meelelahutust pakkuda, misjonitöö ja kristliku ülemvõimu vajadust rõhutada ning vaenlast tutvustada. Nii anti näiteks 1867. aastal seoses läheneva kolmekuningapäevaga ülevaade Jeruusalemma valitsejatest.³⁷³ Käsitlemiseks andsid põhjust konkreetsed poliitilised sündmused, näiteks 1857. aastal ilmunud esimene ülevaade oli seotud Indias toimuva sipoide ülestõusuga: „*Könnele mulle weel walle-prohwetis Muhamedist, kelle rahwas nüüd ristirahwale Ostindia maal ni otsato palju waewa ning tülli teeb omma mässamisega.*“³⁷⁴

Teravates poliitilistes oludes ilmus 1877. aastal *Perno Postimehe* artikkel, mis peaaegu sõna-sõnalt ühtis 1875. aasta kirjatükiga. Hilisema versiooni algusesse oli lisatud 1875. aastaga võrreldes käredam noot: „*Kellel ei peaks see tuttaw olema, et Muhamed üks wale prohwet oli, kes wäewõimusega oma usku laiale lautas ja tule ning möegaga rahwast sundis, seda wastowõtma, ja seda õnnetumat rahwast, kes tema usku heitis, nimetakse täna päewani türgi rahwaks, kes ka praegu kõige suurem ristirahwa waenlane, siin maa peal ja kõige hirksamal kombel ristirahwast taga kiusab.*“³⁷⁵ Balkani konfliktis oli Vene keisririigil võetud ristirahva

³⁶⁹ Ibid.

³⁷⁰ Härting, R. „Muhammeti ellu luggu.“, lk 2, 4; Lorenzsonn, C. F. „Muhamedi elu lugust.“, 21.01.1877, lk 20–21; Lorenzsonn, C. F. „Muhamedi elu lugust.“, 28.01.1877, lk 28.

³⁷¹ B. „Muhamed ja tema usk. III.“ *Sakala Lisaleht*, 04.10.1880, lk 2.

³⁷² Härting, R. „Muhammeti ellu luggu.“, lk 2, 4; Lorenzsonn, C. F. „Muhamedi elu lugust.“, 21.01.1877, lk 20–21; Lorenzsonn, C. F. „Muhamedi elu lugust.“, 28.01.1877, lk 28.

³⁷³ Jannsen, J. V. „Jerusalemma kunningad.“, lk 1.

³⁷⁴ Willigerode, A. H.. „Könned woöralt maalt.“, lk 83.

³⁷⁵ Lorenzsonn, C. F. „Muhamedi elu lugust.“ 21.01.1877, lk 19.

kaitsja roll³⁷⁶ ning anti ülevaade vaenlase usule alusepanijast. Vene-Türgi sõjani olid jäänud vaid mõned kuud ning ajakirjandus oli lugejaid Balkani koletutest sündmustest hästi informeerinud: „*Sest ei maksa ennam räkida, kuidas Türklased waenlasid pinawad, päid ja ninnasid ja kässi mahhaleikawad, honid põllema pistawad; sedda kõik kuleme nüüdki ühtepuhku.*“³⁷⁷ Ühest küljest võis Muhammadi haiguse sissetoomine olla mõeldud paralleeli tõmbamiseks Türgi riigi kui haige mehega, aga teisalt võis C. F. Lorenzsonn lihtsalt kasutada viimasena ilmunud põhjalikumat eestikeelset artiklit, mis ei olnud *Missioni Lehhede* vähema populaarsuse juures ilmselt suuremale osale lugejaskonnast tuttav.³⁷⁸

1880. aasta J. Bergmanni põhjalik Muhammadi ja islami käsitus oli kantud juba teisest meeleolust: Vene-Türgi sõda oli Vene keisririigile lõppenud edukalt. Ülevaade anti millestki hääbuvast: „*See oli Islami nõue: nüüd aga näitab tema tegemise aeg mööda läinud, tema tegude arw täis saanud olewat ning tema wiimne tund, nagu arwatakse, pea ligi jõudwat.*“³⁷⁹ Nüüd oli Muhammad korralooja, suurmehe rollis.

Muhammad on eestikeelses ajakirjanduses leidnud mainimist meelelahutuslikes kirjutistes, mis pole seotud religiooni tekkelooga. Ühes loos tutvustati Muhammadi väidetavaid lemmiktoite – lambapead küüslauguga ja kaameliliha sibulaga. „*Et just küüslauk ja sibulad Muhameti moka järele olnud, on ses tükis natuke imelik, et need Homiku maa rahwa muistejuttude järele wana saadana pärandus on. Kui ta taewast maha kukkudes ennast maa peal jälle jalgade peale püsti tõusnud, siis kasunud parema jala all kibeda lõhnaga küüslauku ning pahema all emand sibul mulla seest wälja.*“³⁸⁰ Ehk maalikse pilt saatana saadikust, kelle olemust peaks mõistma isegi tema oma rahvas. Mõned lood olid prohvet Muhammadiga seotud reliikviatest.³⁸¹ Näiteks loos prohveti varastatud habemekarvadest oli põnev toimumispaik haarem – „*Türgi Sultanil on sadda kord ennam naesi, kui ühel kukkel kanno, ja nad ellawad suurde maeade sees mailma silma eest pool wangi kombel warjul ja raiskawad Sultani ning rigi rammo*“ – ning jõhker karistus – „*[--] mis eest warras körwopiddi naeldega ukse külge lüakse [--]*“.³⁸² Niisiis sai ühe looga anda edasi erootilisust, jõhkrust ning reliikviade kujutamisega tõmmata paralleeli katoliiklusega.

³⁷⁶ Longworth, P. *Vene impeeriumid*, lk 268.

³⁷⁷ Haller, Anton Hermann. „Mailma rikidest.“. *Ristirahwa pühapäwa leht*, 21.10.1876, lk 348.

³⁷⁸ Peegel, Juhan et al. *Eesti ajakirjanduse teed*, lk 215.

³⁷⁹ B. „Muhamed ja tema usk. V.“, lk 2.

³⁸⁰ Mohrfeldt, Aleksander. „Naljatilgad.“ *Meelejahutaja*, nr 1, 1880, lk 224.

³⁸¹ Näiteks Muhammadi tuhvel: Jannsen, Johann Voldemar. „Konstantinopolist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 17.05.1872, lk 114.

³⁸² Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 28.11.1862, lk 372.

4.1.4 Surmajärgsus

Surmajärgsuse puhul mainiti peamiselt paradiisi, põrgust andis ülevaate ainult J. Bergmann, kirjeldades põrgu seitset astet ja nende asukaid.³⁸³ Mitmel juhul märgiti, et islami paradiis on seitsmeastmeline,³⁸⁴ kuid ainsana kirjeldas paradiisi seitset taevast J. Bergmann, nimetades neid seitsmeks paradiisiks.³⁸⁵ Matusekommetest kirjutati tatarlaste juures, et ilma kirstuta surnukeha pidi kiiresti maetud saama ning keha olema peaga Meka suunas.³⁸⁶

Islami paradiisi puhul rõhutati selle meelelisust, pilgati kehaliste naudingute rahuldamist: „[–] [Muhammad] malis paradisi önnistust üsna nenda, kuidas se lihha werrele keige ennam mele pärrast on. Seäl lubbas ta omma usklikkuile palju illusaid naesi, illusad maiad, kallid rided, palju teenrid. (Immeks on panna, et ta ka head tubbakat ja kanget kohwi polle nimmetanud, mis Türklased ni armastawad.)“³⁸⁷ Paradiisi kontekstis toodi välja seal ootavad naised, kelle arv oli perioodikas 72 ja 70 000.³⁸⁸

Surmajärgsust käsitleti eriti sõjaliste konfliktide ajal, mil vastaspoolt näidati metsiku sõdalasena, keda kannustab üksnes lootus pääseda paradiisi: „Kui nüüd Muhameedlased sõas ja lahingis omast kohast surmakartmata wahwaste sõdiwad, [–] siis ei sunni neid seks mitte isamaa armastus, hää toit ega rohke palk, waid see mõte, mis usuhullustuseks saab, et nemad oma usu ja Muhamedi järgmiku eest oma usu waenlaste wastu sõdiwad ja lahingis langedes sedamaid Muhameedi paradiisi lähwad, mis nii lihalikult koranis wälja on maalitud ja ette kujustatud, kui liha ja weri seda iial wõiwad soowida.“³⁸⁹ Paradiisi pääsemise lootusest kantud usuhullustusega põhjendati sõjaliselt nõrga Türgi riigi vastupanuvõimet.³⁹⁰ Siiski ei piirdunud islami usu waenlaste tapmisega kaasneva paradiisitasu kajastamine ainult sõjaperioodiga, vaid see oli läbivaks teemaks. Juba 1857. aastal kirjutas A. H. Willigerode Muhammadi ütlemas:

³⁸³ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³⁸⁴ Willigerode, A. H. „Kõnned woõralt maalt.“, lk 84; Jannsen, J. V. „Kristus ja Muhamed.“, lk 16; Härting, R. „Muhammeti ellu luggu.“, lk 2; Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi hospitalid ja kuidas säääl haigid tohterdatakse.“. *Eesti Postimehe lisaleht*, 07.12.1877, lk 307–308. Siin lk 308; Lorenzsonn, C. F. „Muhamedi elu lugust.“, 21.01.1877, lk 21; Jakobson, Carl Robert. „Wladiimir I.“ *Sakala Lisaleht*, 29.04.1878, lk 2; B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2; B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2;

³⁸⁵ B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2.

³⁸⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Kaukaasia matused.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 25.09.1874, lk 230.

³⁸⁷ Jannsen, J. V. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombed.“, lk 360. Sarnane suhtumine: Jannsen, J. V. „Paawst ja Sultan.“, lk 259; B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2; Willigerode, A. H. „Kõnned woõralt maalt.“, 13.09.1857, lk 85.

³⁸⁸ 72 naist: Jannsen, Johann Voldemar. „Mõni pilt isamaa sündinud asjost. IV: Wana Eestlaste merewägi ja meresõda. (Mis minewa kord poolele jäi.)“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 21.04.1871, lk 95; B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2. 70 000 naist: Jakobson, C. R. „Wladiimir I.“, lk 2.

³⁸⁹ Jannsen, J. V. „Paawst ja Sultan.“, lk 259.

³⁹⁰ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Türklaste prohwet-i sõalipp ja kassa.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 18.05.1877, lk 123.

„Önsad need, kes mahhalödud, nemmad on taewa saanud, kus keik rõõmu, mis maa peäl iggatsend, täielt ning rohkeste kätte sawad [--].“³⁹¹ Usu eest võitlemist näidati islami ülema kohusena ka hilisemates Muhammadi elulugudes ning uudistes.³⁹²

Surmajärgsusega seoses mainiti korra ingleid Munkarit ja Nakirit, kes inimese usutunnistust kontrollivad ning mittemuslimeid surma järel viimsepäevani piinavad, misjärel toimub kohtumõistmine: „Jummala sadik tulleb. Innimeste otsa peale teeb ta märgid „usklik“ ehk „uskmatta“. Siis tulleb prohwet Jesus ja astub Damaskusse torni otsa ning kutsub keik innimessi Muhamedi usko heitma. Siis peawad keik innimessed ülle põrgohaua ühhest sillast ülle minnema, mis laiem ei olle, kui juukse karw. Usklikud sawad keik ülle, agga uskmattad langewad alla põrgo hauda.“³⁹³

Kõige enam mainiti ingel Gabrielit, kes esines Muhammadi eluloos. Põhjalikumalt tutvustas inglite kontseptsiooni islamis Bergmann: „Jumal ep ole aga mitte üks [-] nähtawat maailma [-] loonud, waid tema on ka nägemata maailma loonud, see on inglid, enesele sulasiks ning inimestele saatjaks ning kaitsjaks. Muist neist on oma kohust täitnud ning on headeks ingliteks jäänud, muist aga on Jumala tahtmise wasta teinud ning temast ära taganenud ning kurjadeks ingliteks saanud. Nende pää on saadan, nende asupaik põrguhaud.“³⁹⁴

4.2 Islami usutavad

Ka islami usutavasid – usutunnistust, palvetamist, annetamist, paastu ja palverännakut – tutvustati uuritaval perioodil enamasti katkendlikult, mainides neid näiteks uudislugudes. Nii lõpetas Vesuuvist kirjutades C. Körber artikli muslimite palvetamisest rääkides: „Se on kül immelik Turgirahwa jures, et nad iggapääw 5 korda palwet tewad wässimatta, keige üllem ja keige allam, ja neil ep olle ommeti selget ristiusco, waid on ühhe wäärusso wangis: ja need ristiinnimessed, kes omma ristimisse päwast sadik peaksid täis wabbandusse Jummala laste põlwes ellama ja ollema, [--] wie päwaga mitte üks ainus kord palwet ei te, ei su egga südamega [--].“³⁹⁵

³⁹¹ Willigerode, A. H. „Könned woõralt maalt.“, lk 85.

³⁹² Näiteks: Jannsen, J. V. „Jerusalemma kunningad.“, lk 3; B. „Muhamed ja tema usk. IV.“, lk 2; Lorenzsonn, C. F. „Ristiusu wõidust.“, lk 194; Kentmann, Woldemar Friedrich. „Mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 15.05.1877, lk 157; Kentmann, Woldemar Friedrich. „Mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 05.06.1877, lk 182; Jannsen, J. V. „Türklaste prohwet-i sõalipp ja kassa.“, lk 123; Jannsen, J. V. „Paawst ja Sultan.“, lk 259; Jannsen, J. V. „Türgi hospitalid ja kuidas sääl haigid tohterdatakse.“, lk 308.

³⁹³ Jannsen, J. V. „Türklased Wini linna all. 5.“, lk 122.

³⁹⁴ B. „Muhamed ja tema usk. II.“, lk 2.

³⁹⁵ Körber, Carl Eduard Anton. „9. Italia maalt.“ *Tallorahwa postimees*, 06.11.1859, lk 360.

Mitmel juhul kirjutatigi usutavadest noomituseks kristlastele või näidati negatiivses valguses, käsitledes nende järgimist vaid välise teesklusena: „*Palwed teggema on mehhed aggarad küil: wiis korda päwas; agga keik mokka otsast ja tühhi temp. Andwad ka waestele andid ja paastuwad paljo; agga keik kui tenistust, mis Jummal holega peab üllespannema.*“³⁹⁶ 1880. aastal ei andnud J. Bergmann enam nii otsesõnu hinnangut, kuid suhtumine oli sarnane: „*Kõige ülemad wagaduse tunnistajad on palwe, paast, armuand [--]. Aga ülemat iseenese tundmist, iseenese ärasalgamist, alandust ei tunne Islami osaline mitte, waid uhkus ja suurustus ning iseennastäis-olemine on see waim ja püüd, mida ta tehes ja tegemises kaswatab ning kosutab, nii et tema tunnistajad pea armu unustasiwad [--].*“³⁹⁷

Islami usutunnistus kirjutati kahel korral araabia keele transliteratsioonina: „*La Illa illa Allah we Muhammed Rebul Allah*!*” * „*Ep ole Jumalat kuid Allah ning Muhamed on Allah'i prohwet.*“³⁹⁸ Palvetamisest kirjutati, et see pidi toimuma viis korda päevas Meka suunas,³⁹⁹ millele eelnes enda vee või liivaga pesemine.⁴⁰⁰ Põhjalikumalt kirjeldas palvetamist A. J. Westrèn-Doll: „*Koraani (se on Mahometi ussu ramatu) kässu ja möedu järke kummardab Mahomed ja teeb waiksesti palwet. Egga seal kegi teisega ei lobbise, egga ümber ei wata, waid silmad Mekka linna poole pöördud loeb ta kas põlwele maas ehk kõige kerrega, pead warwaste pole allandades ommal wisil, waimus Allahit tenides, kui ka meite teades mitte tões.*“⁴⁰¹

Mošeed kirjeldas lähemalt samuti Westrèn-Doll Kaukaasia kontekstis: „*Iggas Tsherkessi auulis on üks ehk ennam moskeesi. Moskee on Mahometi palwe-maja, puust ehk kiwwist ehhitud, laud ehk raud kattusega, maddala tõlbi torniga ehk tornita. Ennamiste polle aknaid nähha, luugid ees kinni, üks uks otsas, temma ülle suur ulluallune. Kui nende pühhapääw ehk rede, siis tullewad palwelised siin kokku, pannewad seie ommad kingad, sest puhta jallaga astub iggamees pühha kotta. Puhtust armastab Mahometi usk, ja mis usk nõuab, sedda Mahometlane püab piddada ehk teha. Hommiku, päwa tõusul jaa õhtu jälle päwa werul pesseb ta pead, kässi, jalgu. On ta palwe-majas, egga ta senna mahha ei sülje; se on pühha paik ja Allahi*

³⁹⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombed. (Lõppetuse mis Nr. 48 polele jäi.)“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 18.06.1858, lk 391. Sama mõte: A. D. „Kaukasusest.“, lk 346–347; Willigerode, A. H. „Kõnned ommalt ja woõralt maalt.“, lk 360.

³⁹⁷ B. „Muhamed ja tema usk. IV.“, lk 2. Sarnane suhtumine: A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 267. Etteheide, et araabiakeelsed palved õpitakse pähe, ilma et midagi aru saaks: -i-. „Koolid ja keeled.“, lk 7.

³⁹⁸ B. „Muhamed ja tema usk. I.“, lk 1; A. D. „Kaukasusest.“, lk 346.

³⁹⁹ Jannsen, J. V. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombed. (Lõppetuse mis Nr. 48 polele jäi.)“, lk 391; Körber, C. E. A. „9. Italia maalt.“ 06.11.1859, lk 360; B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2.

⁴⁰⁰ Jannsen, Johann Voldemar. „Ahwrika liwamerri ehk Sahara kõrb.“ *Eesti Postimehhe Juttotubba*, 04.11.1864, lk 179; A. D. „Kaukasusest.“, lk 346.

⁴⁰¹ A. D. „Kaukasusest.“, lk 346.

kodda.⁴⁰² Mošeede juures olid enamasti täpsustused, nagu Muhamedi usu tempel,⁴⁰³ Muhamedi palvekoda,⁴⁰⁴ Türgi kirik.⁴⁰⁵ Seega ei eeldatud, et lehelugeja selle sõna tähendusega tuttav on. Minaretti mainiti vaid ühel korral, kui kindal Eduard Totleben (1818–1884) selle Vene-Türgi sõja mälestuseks ehitada lasi, kuid minareti otstarvet ei kajastatud.⁴⁰⁶

Almuse andmisele oli juba eelpool toodud kriitika kõrval, et tegu oli üksnes näilise sammuga, ilmselt raske midagi ette heita. Noomituseks kristlastele seda leheveergudel siiski kasutati: „Üks missionär kirjutab Kuldrannast kodduse sõbradele ja küsib lõppetuses nenda: “Kuida on nüüd Eüropamaal missioniandidega luggu? Judid ja Muhamedi ussulissed andwad kümnest waestele sest, mis neil sisse tulleb. Kas ristirahwas ka omma 10. kartohwli wakka ehk 10 rubl. waestele andwad?”⁴⁰⁷ J. Bergmann mainis selle arvestamist aastasest sissetulekust.⁴⁰⁸ Propagandistlikumas võtmes märgiti Meka palverändurite poolt vastavalt võimalustele tehtud annetusi Vene-Türgi sõja ajal, mil vastaspool kasutavat seda sõja finantseerimiseks.⁴⁰⁹ Selle uudisega ei kaasnenud hukkamõistu Vene keisririigi muslimitest alamate suunal, vaid rõhuasetus oli ususõjal, Türgi riigi peatsel kokkukukkumisel ning just kui viimasest õlekõrrest haaramisel.

Palverännak Mekasse esines ajakirjanduses mitmel korral seoses haiguspuhangutega. 19. sajandil oli Euroopas probleemiks hadžil ehk Meka palverännakul osalejatega kaasas käivad haigused, näiteks 1865. aasta kooleraepideemia mõjutas nii Euroopat kui jõudis Ameerika Ühendriikide läänerannikule.⁴¹⁰ 1865. aastal märgiti ka *Eesti Postimehes* Mekas levivat koolerat.⁴¹¹ Seoses haigustega piiras Vene keisririik palverännakut: 1874. aastal teatati *Eesti Postimehes*, et keisririigi muslimitest alamatele on palverännak Mekasse keelatud, vältimaks „Arabia katku“ jõudmist Venemaale.⁴¹²

⁴⁰² Ibid.

⁴⁰³ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Mõnesugused sõnumed.“ *Eesti Postimehe lisaleht ehk Jututuba*, 08.01.1875, lk 12.

⁴⁰⁴ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Jerusalem. II.“ *Eesti Postimehe Juttotubba*, 14.12.1866, lk 199.

⁴⁰⁵ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Egiptussemaalt.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 18.08.1865, lk 67.

⁴⁰⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Kodumaalt. Sewastopoolist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 24.01.1879, lk 14. Tegu on Kedainiai minaretiga Leedus.

⁴⁰⁷ Jannsen, J. V. „Kümnes.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 18.11.1864, lk 96.

⁴⁰⁸ B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2.

⁴⁰⁹ Jannsen, Johann Voldemar. „Jerusalem, kuidas ta praego on. (Lõppetuse, mis Nr. 26 polele jäi.)“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 08.01.1858, lk 217; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 10.06.1877, lk 192; Jannsen, J. V. „Türklaste prohveti-sõalipp ja kassa“, lk 123.

⁴¹⁰ Ryad, Umar. *The Hajj and Europe in the Age of Empire*. Brill, 2017, lk 5–6.

⁴¹¹ Jannsen, Johann Voldemar. „Arabiamaaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 28.07.1865, lk 261.

⁴¹² Jannsen, Johann Voldemar. „Peeterburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 18.12.1874, lk 304. Aasta hiljem soovitati Mekasse mitte maad mööda minna: Lorenzsonn, Caspar Franz. „Turkestanist.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 23.05.1875, lk 166.

Kui vaadata palverännaku sihtpaika, siis eestikeelne lehelugeja sai perioodikast teada, et Meka on islamiusuliste kõige püham linn,⁴¹³ kus tõsiusklik peaks oma eluajal palverännakul käima.⁴¹⁴ Samas puudus täpne arusaam, kuhu Mekas palveränd tehti. J. V. Jannseni kirjutistest jääb mulje, et Mekasse mindi Muhammadi hauale,⁴¹⁵ kuigi *Eesti Postimehes* kirjutati ka õigesti, et haud asub Mediinas.⁴¹⁶ Kaaba pühamust oldi teadlikud ning märgiti selle külastamise kohustust,⁴¹⁷ mõnel korral leidis kajastamist pühamu ehitamine Aabrahami ja Ismaili poolt,⁴¹⁸ kuid eelkõige kirjutati Kaabast Muhammadi eluloo ülevaadetes, kus räägiti pühapaiga rollist islamieelses ühiskonnas.⁴¹⁹ Palverännaku rituaale ja käiku lähemalt ei tutvustatud, kuigi *Eesti Postimehes* mainiti, et palverändurid jäävat Mekasse kuuks ajaks.⁴²⁰ Ära märgiti Mekas käinute eriline tiitel: „*Igga Türklast, kes Mekka linnas [--] Muhamedi haua-kirrikus on palwed teinud, hütakse Haadsi [--]*“.⁴²¹

Türgi riigi kokkukukkumisele sai vihjata ka paastumisega seoses: „*Suur paastukuu Ramasan on seal pealehakand ja kõik rahwas, pealegi soldatid saawad manitsetud seda hoolega pidada; nende teeb walitsus paastumist ka selleläbi hõlpsamaks, et lubatud palgaraha ikka maksmata jääb.*“⁴²² Paastumise tavadest kirjutati lähemalt *Ristirahwa pühhapäwa lehes* – päeval söömise keeld oli teada, aga vee joomise kohta anti vastandlikku teavet.⁴²³ Ramadaanist kirjutades süüdistati vaesemaid muslimeid ka selles, et „*nad sagedaste sel ajal kurja tö peale usinamad on, kui muul ajal. Ihhu toidus ja jahutus on keeldud, sellepärast nad hakkawad kurjast tegudest jahutust nõudma.*“⁴²⁴

4.3 Keelud

Mitmel korral leidis äramärkimist muslimite alkoholi keeld. Alkoholi keeldu kasutati taas kristlaste noomimiseks: „*Körtsis ei käi kegi, ei wõigi käia; sest nisuggusid majasi neil ei olle kuskil pool, ni kui ristirahwal igga linna ulitsa nurga peal ja saggest maante äres, mis läbbi*

⁴¹³ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 04.07.1862, lk 205.

⁴¹⁴ Näiteks: B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2.

⁴¹⁵ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Odessast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 11.06.1869, lk 88; Jannsen, J. V. „Türklaste prohwti-sõalipp ja kassa.“, lk 123; Jannsen, J. V. „Peeterburgist.“, 18.12.1874, lk 304.

⁴¹⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Kaukasusest.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 15.09.1871, lk 216.

⁴¹⁷ Näiteks: B. „Muhamed ja tema usk. III.“, lk 2.

⁴¹⁸ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Sannumed paganattest.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 21.08.1857, lk 65.

⁴¹⁹ Näiteks: Härting, R. „Muhammeti ellu lugu.“, lk 1.

⁴²⁰ Jannsen, J. V. „Türklaste prohwti-sõalipp ja kassa.“, lk 123.

⁴²¹ Jannsen, Johann Voldemar. „Jerusalem, kuidas ta praego on. (Lõppetuse, mis Nr. 26 polele jäi).“, lk 217.

⁴²² Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Türgi maalt.“ *Tallinna Sõber*, 01.09.1879, lk 3.

⁴²³ A. D. „Kaukasusest.“, lk 347; Kentmann, Woldemar Friedrich. „Siria maalt.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 24.09.1878, lk 308.

⁴²⁴ Kentmann, W. F. „Siria maalt.“, lk 308.

meite waest rahwast saab lusti ja lakkumisele kiusatud, ihhu ja hinge poolt rikkutud. Mahometi kerre ehk ihhu on selle pärrast tuggewam; lojukse himmud ja kombes, mis wina läbbi ärkawad, on temmast emal ja temma meel ja mõistus on ikka selge ja mehine.“⁴²⁵ Samamoodi etteheide Pärsia šahhi külaskäigul: „*Kas ei peaks meie siin ommad silmad mahha löma ja hääbenema; Persiamees peab kõwwaste usso seädust ja ei jo kanget joma aega; kas meie ka sedda teme? Oh parrako!!!*“⁴²⁶

Alkoholikeeldu esitati ka muslimite kahepalgelisuse näitena: kuigi nad pidid sellest hoiduma, jõid nad ikka⁴²⁷ või vähemalt võis neid selles kahtlustada.⁴²⁸ Samuti leidis alkoholikeeld mainimist loos Vladimir I, kes sobiva religiooni otsingutel olevat kohtunud Bulgaaria muslimitega, kuid alkoholikeelust ja ümberlõikamisest kuuldes otsustanud islamist loobuda.⁴²⁹ Korra mainiti alkoholijoomise kõrval kaardimängu keeldu⁴³⁰ ja korra sealiha keelatus.⁴³¹

Esile tõsteti islami pildikeeldu: „*Kujusi ehk piltisi nemmad ei kummarda kuskil, kes sedda teeb, on nende arru järke, wõraste jummalate tenija, elluga temma Eüropas, Asias ehk Ahwrikas. Mahomed ütleb, neil olla õige usk, naad tenida üht Jummalat waimus.*“⁴³² Pildikeeldu kasutati mitmel juhul ristiusu kritiseermiseks. Misjonilehes viidati sellega seoses korra õigeusule,⁴³³ kuid enamasti kritiseeriti katoliiklust. „*Nemmad [muslimid] tunnistawad wägga õiete, et sesinnane ainus Jummal mitte pildi egga kujode läbbi ei wõi kummardud sada. Ni mitmed Muhamedlased, kes tõt taggaotsiwad, ei wõi nad hommikomaal ommeti mitte ristiusko heita, senni kui nad muud ei olle näinud, kui katolikude pildikumardamist ja kõlbatumat ello.*“⁴³⁴

⁴²⁵ A. D. „Kaukasusest.“, lk 347.

⁴²⁶ Lorenzsonn, Caspar Franz. „Peterburgist.“ *Perno Postimees*, 07.06.1873, lk 181–183. Siin lk 182.

⁴²⁷ Näiteks: Willigerode, Adalbert Hugo. „Kõnned wõoralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, 22.11.1857, lk 163; Jannsen, Johann Voldemar. „Mõnesugused sõnumed. Türklaste õllejook.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 01.10.1875, lk 240.

⁴²⁸ Jannsen, Johann Voldemar. „Egiptussemaalt.“ *Perno Postimees*, 04.09.1857, lk 79; Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Türgimaalt.“ *Tallinna Sõber*, 01.02.1880, lk 3–4.

⁴²⁹ Jannsen, Johann Voldemar. „Kuidas ristiusk Wenemaale sai.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 21.04.1871, lk 95–96; Jakobson, Carl Robert. „Wladiimir I.“ *Sakala Lisaleht*, 29.04.1878, lk 1–4.

⁴³⁰ A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 268.

⁴³¹ B. „Muhamed ja tema usk. III“, lk 2.

⁴³² A. D. „Kaukasusest.“, lk 346.

⁴³³ Jannsen, Johann Voldemar. „Kirjatunnistus.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 24.11.1865, lk 94.

⁴³⁴ Jannsen, Johann Voldemar. „Hommikomaalt.“, lk 93. Sama suhtumist veel: Jannsen, Johann Voldemar. „Nattuke Türgimaalt.“ *Pagganatte ö ja koit*, 31.07.1863, lk 126–127; Jannsen, Johann Voldemar. „Sioni kirik. Missionär Nikolaison.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 29.04.1859, lk 335; A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 267;

4.4 Islamivaimulikud

Islamivaimulikest kirjutamisel kasutati segamini erinevaid mõisteid – kirjutati imaamidest, mulladest, dervišitest, šeikidest, *maraboutidest* ja *softadest*. Võõrapäraste mõistete lahtiseletamisel kasutati erinevaid vasteid: imaam („(i)iman“) – preester, õpetaja; mulla („molla(h)“, „mulla(h)“) – preester, raamatulugeja; derviš („derwish“) – preester, munk; šeik („shei(i)k“) – usuvanem, paavst; *marabout* („marabut“) – vaimulik ülem; *softa* („sohwta“) – preestri ameti õppiija, tudeng, munkpreester. Enamasti kasutati termineid mulla, derviš, šeik, imaam segamini, *maraboutid* esinesid ainult ühes Aafrika kirjelduses. *Softade* (medrese ehk religioosse õppeasutuse õpilastest)⁴³⁵ puhul polnud tegu islamivaimulikega, aga mainin neid siiski, kuna 19. sajandi eestikeelses ajakirjanduses oli neile ka munkpreestri tähendus omistatud.

Vaimulikest räägiti nii üldistes lugudes kui ka konkreetsetes uudistes. Neid kajastati positiivsete tegelastena lugudes, kus nad ütlesid islamist lahti ning hakkasid kristlasteks⁴³⁶ või olid sellele väga lähedal.⁴³⁷ Neist kirjutati neutraalselt islamiusuliste rahvaste eluolu ülevaadetes, näiteks riitusi läbi viimas.⁴³⁸ Neid mainiti ka uudislugudes ning sõjasündmuste ajal, mil nad õhutasid teisi muslimeid kristlasi tapma,⁴³⁹ võtsid ise veretöö ette⁴⁴⁰ või tegelesid petmisega.⁴⁴¹ *Softadest* kirjutati seoses Türgi sultani Murad V võimuletulekuga 1876. aastal⁴⁴² ning katsega Murad V 1878. aastal Ali Suavi poolt vabastada,⁴⁴³ samuti vahetult enne Vene-Türgi sõja algust.⁴⁴⁴

4.5 Islami usulahud

4.5.1 Šiiidid ja sunniidid

Enamasti konkreetsete rahvaste puhul sunniitlust või šiiitlust ei mainitud, aga mõnede rahvaste puhul toodi seda siiski välja. Näiteks *Perno Postimehes* kirjutati 1858. aastal: „Siitid ellawad ennami Persiamaal ja peawad üksi Koranit pühhaks ramatuks; Sunnitid, se on pärris

⁴³⁵ Szyliowics, Joseph S. „Students and Politics in Turkey“ *Middle Eastern Studies*, vol 6, nr 2, 1970, lk 150.

⁴³⁶ Näiteks: Diesfeld, J. „Türgi ehk Muhamedi rahvast.“, 20.11.1860, lk 176.

⁴³⁷ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Wannaks jänud usk.“ *Pagganatte ö ja koit*, 14.08.1863, lk 135–136; Jannsen, J. V. „Nattuke Türgimaalt.“, lk 126–127.

⁴³⁸ A. D. „Kaukasusest.“, lk 346–347; Jannsen, J. V. „Kaukaasia matused.“, lk 230; Jannsen, Johann Voldemar. „Araablased.“ *Eesti Postimehe Juttutubba*, 19.03.1869, lk 45–48.

⁴³⁹ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 19.05.1876, lk 119.

⁴⁴⁰ Näiteks: Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma riikidest.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, 27.04.1880, lk 134.

⁴⁴¹ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Amuletid.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 30.08.1878, lk 217.

⁴⁴² Haller, Anton Hermann. „Mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, 03.06.1876, lk 183–184.

⁴⁴³ Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.“ *Sakala*, 03.06.1878, lk 1.

⁴⁴⁴ Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma riikidest.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, 27.03.1877, lk 101.

Türklased [--].⁴⁴⁵ J. V. Jannsen tõi *Eesti Postimehes* välja, et türklaste ja pärslaste usualused tulevad Muhammadist või koraanist, mida erinevalt tõlgendatakse ja see on „*juba wannast ajast nende wahhel pahhandust ja lahhutust teinud*“,⁴⁴⁶ mistõttu nad teineteist ketseriteks peavad.⁴⁴⁷ Samas põhjalikumat ülevaadet nende usulistest erinevustest ei antud ega räägitud usulahkudest nende sees. Kõige pikemalt selgitas šiitide uskumusi J. V. Jannsen 1866. aastal, mil ta andis ülevaate muharrami pidustustest Indias: „*Shiitid ütlevad: „Ali olleks kohhe Muhamedi järrele piddand wallitsema sama, Abu-Bekr, Omar ja Otman on wahhele tunginud;“ Sunnetid kostwad: „Meil on õigus, sest meie auustame keik nelli Kaliwid, kui õiged wallitsejad Muhamedi järrele.*““ Seal kirjutati märtritest ning šiitide austusest Ali ning tema poegade Hasani ja Husaini mälestuse vastu. Lisaks räägiti Husaini surmast Karbala lahingus, mille daatumist oli küll 680. aastast saanud 860. Muharrami ajal Husaini surma tähistamisele heideti ette, et leinapeo asemel käituvad inimesed, nagu oleksid lustipeol ning teevad igasugu „*pärdiklikke*“ tempusid. Pidustused leidsid kajastamist seoses misjonitööga, mida muharrami tähistamine takistas ja mis kohalikud kristluse suhtes ükskõikseks muutis.⁴⁴⁸

4.5.2 Vahhabiidid

Vahhabiite eristavatest uskumustest ei kirjutatud uuritava perioodil eestikeelses ajakirjanduses, kuid neid tutvustati lehelugejale: „*Ennam kui 100 aasta eest tousis [--] üks mees üllesse, nimmega Wehhab, koggus palju rahwast ennese alla, põlgas monda tükki Muhamedi õppetusest ärra ja õppetas omma modi, mis ka palju parrem ei olnud. Agga et tal 120 tuhat ratsawägge olli, ei sanud Türklased kaua aega Wehhabitidest jaggo. Ommeti on neid Egiptusse abbiga jubba ärrawoidetud ja kautud. Nende peaülem woeti wangi ja tappeti Konstantinopolis ärra ja nende üllemapreestril murti ellusast hambad suust välja ja pärrast lasti tedda püssirohhuga tuulde.*“⁴⁴⁹ Siin on juttu Osmani ja Saudide vahelisest sõjast (1811–1818), mil Egiptuse asevalitseja Muhammad Ali poeg Ibrahim Pasha vallutas Diriyahi emiraadi. Siia jõudnud uudistes pandi küll mitu isikut kokku: ühel usujuhil tõmmati hambad välja, teist tulistati kahuriga.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ Jannsen, J. V. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombed. (Mis Nr. 47 polele jäi).“, lk 369.

⁴⁴⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Peterburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 26.04.1872, lk 97.

⁴⁴⁷ Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 22.08.1873, lk 198.

⁴⁴⁸ Jannsen, Johann Voldemar. „Muhamedi ussuliste Moharami-piddud Indiamaal.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 19.01.1866, lk 5–7.

⁴⁴⁹ Jannsen, Johann Voldemar. „Sannumed pagganatest.“ *Perno Postimees ehk Näddalaleht*, 21.08.1857, lk 65.

⁴⁵⁰ Winder, Richard Bayly. *Saudi Arabia in the Nineteenth Century*. Palgrave Macmillan, 1965, lk 20.

4.5.3 Druusid

Kuigi druusid end islamiusulistena ei määratle,⁴⁵¹ siis 19. sajandi keskpaiga eestikeelses ajakirjanduses kirjutati neist kui muslimitest aga ka kui iseseisvast religioonist. Poliitiliste sündmuste tõttu toodi neid 1860. aastal korduvalt välja. Toona leidsid aset verised kokkupõrked druuside ja kristlastest maroniitide vahel, mille käigus hukkus umbes 23 000 inimest. Kui kokkupõrgete algusajaks loetakse mai lõppu,⁴⁵² siis *Perno Postimehes* mainiti seda esimest korda 29. juunil 1860. Artiklis kirjutati, et druusid on islamiusulised ning nad toodi türklastest eraldi nimeliselt välja.⁴⁵³ Väga selget eristust druuside ja türklaste vahel konflikti kajastamisel ei olnud, kuigi *Missioni-Lehes* kirjutati kuu aega hiljem türklaste suu läbi, et „*Trusid ep ollagi mitte Türkideks arwata, kedda issegi eht Türgid mitte ei armasta*“.⁴⁵⁴ Samas Jannseni kirjutas ühes kohas, et druuside religioon on türklaste omast täiesti erinev, teises jälle, et türklased keeldusid oma usuvendade pihta laskmast.⁴⁵⁵

Põhjalikum ülevaade druusidest ilmus *Perno Postimehes*: „*Drusid said omma usko ühhest endisest Egiptusse kaliwist, nimmega Hakim, kes ennast esmalt ueks prohwetiks, pärrast poleks Jummalaks nimmetas, agga muud ei olnud, kui üks pool hullo rahwa nülgia, kes issegi ei teadnud, mis teggi ehk tahtis. Üks temma jüngrist, nimmega Derusi [--] hakkas Libanoni mäggedel omma õppetust kulutama ja kes tedda uskusid, nimmetasid endid Drusid, ja sedda nimme kandwad nende järreltullejad weel praego.*“ Niisiis tutvustati lühidalt kaht usu seisukohast olulist isikut: al-Hakim bi amr-Allahi (985–1021) ning ad-Darazi. Kui varem oli Jannsen druuse islamiusulisteks nimetanud, siis nüüd tõdeti, et need religioonid on küll lähedased, ent täiesti erinevad. Druuse nimetas ta „pool hulloks rahwaks“ ning al-Hakimi selle „rahwa nülgiaks, kes issegi ei teadnud, mis teggi ehk tahtis.“⁴⁵⁶

Eestikeelses ajakirjanduses läks druusidest rääkivates uudistes põhirõhk sõjakoleduste ning kristlaste kannatuste kajastamisele, aga Jannsen käsitles ka uskumusi. Lehelugeja sai teada, et druuside peavad oma teenistust salaja, usuvad hinge ümbersündi ja ainult nende targad tohivad

⁴⁵¹ Nisan, Mordechai. "The Druze in Israel: Questions of identity, citizenship, and patriotism." *The Middle East Journal*, 2010, vol 64, nr 4, lk 578.

⁴⁵² Fawaz, Leila Tarazi. *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*. University of California Press, 1994, lk 49, 226.

⁴⁵³ Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 29.06.1860, lk 198.

⁴⁵⁴ Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahwast. Ristirahwa tagakiusamisest Kanaani maal.“ *Missioni-Leht*, 31.07.1860, lk 118.

⁴⁵⁵ Jannsen, Johann Voldemar. „Drusid, Maronitid ja nende tülli. (Mis Nr. 37 polele jäi.)“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 28.09.1860, lk 300.

⁴⁵⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Drusid, Maronitid ja nende tülli.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 21.09.1860, lk 291–292.

pühakirja lugeda, kogunevad neljapäeviti ning kannavad valget turbanit.⁴⁵⁷ Nii kirjutati 1860. aastal *Perno Postimehes* ja *Missioni-Lehes* druusidest korduvalt, kuid selle ja järgneva aasta kevadega druuside kajastus eesti ajalehtedes lõppes.

Lisaks värvikatele kirjeldustele kristlaste tapmisest druuside poolt („60. mungast, kes seal ellasid tappeti 16 kloostrisse ärra, muist põgenesid ja peitsid endid mägede peale kobaste sisse omma waenlaste eest; agga surem ossa nendest leidsid Sidoni linna wärrawatte tagga, kus ristiinimeste werri maad kasis, teiste martridega omma surma.“⁴⁵⁸), mõisteti hukka türklased, kes teadlikult konflikti õhutasid: küll läksid türgi sõdurid appi kristlasi tapma,⁴⁵⁹ küll korjasid nad ainult kristlastelt relvad ära ning vaatasid, kuidas nende tapmist pealt⁴⁶⁰ või varustasid druuse.⁴⁶¹ Samas toodi positiivse kangelasena välja muslimist usujuhtit Abdelkadeeri (1808–1883), kes „2000 ristiinnimest teiste Türklaste wihha eest omma maiasse warjule wötnud ja nenda neid surmast päästnud.“⁴⁶²

⁴⁵⁷ Ibid.

⁴⁵⁸ Diesfeld, J. „Türgi ehk Muhamedi rahwast. Ristirahwa tagakiusamisest Kanaani maal.“, lk 118.

⁴⁵⁹ Ibid.

⁴⁶⁰ Jannsen, J. V. „Drusid, Maronitid ja nende tülli. (Mis Nr. 37 polele jäi.)“, lk 299.

⁴⁶¹ Diesfeld, Johann. „Muhamedi ehk Türgi rahwast.“ *Missioni-Leht*, 14.08.1860, lk 125–126.

⁴⁶² Jannsen, Johann Voldemar. „Siriamaal.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 03.08.1860, lk 238.

5. Islamiusuliste rahvaste käsitlemine eestikeelses ajakirjanduses 1854–1881

Islamiusulised rahvaste etnotüüp eestikeelses ajakirjanduses oli uuritaval perioodil „metslane“: „*Türklased ei olegi õiete inimesed ja kristlasi ei pea nemad inimesiks. Türklaste meelest on nemad ise üksi inimesed, olgu nii harimata ja metslased kui tahes [--]*“;⁴⁶³ Kaukaasias tšerkesside kohta „*nemmad on metsalised*“;⁴⁶⁴ turkmeenide kohta „*harrimatta poolmetsalised*“;⁴⁶⁵ Kesk-Aasias „*metslased Mohameedlased*“;⁴⁶⁶ „*metsalisi Afghanistaanlasi*“;⁴⁶⁷ Türgi tšerkesside „*metsaline loomus*“;⁴⁶⁸ Sumatra saare „*metslane rahwas*“;⁴⁶⁹ Hiivas „*pärris metsinnimesed*“.⁴⁷⁰ Samas tuleb märkida, et islamiusuliseist kui „metslasest“ kirjutati eelkõige sõjaliste konfliktide korral, sealjuures ei olnud vastaspooleks ilmtingimata Vene keisririik. „Metslaseks“ tituleerimisega kaasnes nende tüüpiline röövlite, orjakaubandusega tegelejate ja kristlaste vihkajatena märgistamine. Kuna islamit nähti olemuslikult sõjakana, siis see iseloomustas ka muslimit: „*Tõe polest on agga Muhamedi jünger allati wang ja orri: esmalt omma himmude, teiseks hirmo ja kartusse wang; sest temmal pudub rahho süddames*“.⁴⁷¹

Poliitiliste olude kõrval joonistus uuritaval perioodil välja autori kokkupuute tähtsus. Juhul kui loo autor oli kirjeldatava rahvaga kokku puutunud, oli käsitus neutraalne või isegi positiivne.⁴⁷² Seda esines ka tõlkelugude edasiandmisel.⁴⁷³ Nii et kuigi esile tõusis „metslase“ kuvand, ei olnud käsitus täiesti ühene, nagu kirjutas 1881. aastal J. Järv: „*[--] Hommikumaa rahwaste loomust kauniste tundma õppida ja ühtlasi ka näha, et sealsed inimesed mitte otse kiskujad*

⁴⁶³ Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi parlamend ja põhisäädus!“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 08.12.1876, lk 295. Sama suhtumine näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Odessast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 07.07.1876, lk 161; Jannsen, Johann Voldemar. „Tartust.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 28.07.1876, lk 181; Jannsen, Johann Voldemar. „Krekamaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 27.03.1868, lk 103; Jannsen, Johann Voldemar. „Missugused inimesed elawad nüüd Egiptusemaal?“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 29.12.1871, lk 309.

⁴⁶⁴ Theol, Georg Gustav. „Türgi maalt.“ *Tallorahwa postimees*, 07.02.1858, lk 254–255.

⁴⁶⁵ Jannsen, Johann Voldemar. „Persiamaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 13.06.1862, lk 183.

⁴⁶⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Khiiwa sõda ja mispärest see tullemas on.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 04.04.1873, lk 80; Jannsen, Johann Voldemar. „Peeterburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 06.06.1873, lk 132. (Seal nimetatakse laiemalt Aasia elanikke poolmetslasteks)

⁴⁶⁷ Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.“ *Sakala*, 23.08.1880, lk 1.

⁴⁶⁸ Jakobson, Carl Robert. „Türgi tšerkessid.“ *Sakala Lisaleht*, 29.04.1878, lk 4.

⁴⁶⁹ Jannsen, Johann Voldemar. „Hollandimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 18.04.1873, lk 93.

⁴⁷⁰ Lorenzsonn, Caspar Franz. „Wenne sõad kesk Asiamaad. I.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 16.08.1873, lk 261. Sama suhtumist: Jannsen, Johann Voldemar. „Khiiwa maa ja rahwas. I.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 20.06.1873, lk 148.

⁴⁷¹ Jannsen, J. V. „Muhamedi ussulised Indiamaal.“, lk 70.

⁴⁷² Näiteks: J. R. R. „Kaukaasia kirjad. I.“, lk 199; J. R. R. „Kaukaasia kirjad. II.“ *Eesti Postimehe lisaleht ehk Jututuba*, 16.08.1878, lk 205.

⁴⁷³ Näiteks *Rigasche Zeitungist* pärinev lugu: Jannsen, J. V. „Kaukaasia matused.“, lk 230.

*hundid ega karud ei ole, nagu mõned neid paiguti meile ikka armastawad ette maalida. Igal rahwal on omad head ja wead. Kui aga mõne juures wead wäga suured on, siis ei ole see nõnda weel mitte otse rahwa süü ega rahwa loomus, waid palju enam aegade ja uskude eneste süü: nemad on suuri wigasi rahwastele külge kaswatanud ja külge põletanud, see on tõesti tõsi.*⁴⁷⁴

5.1 Türklased

Kõige enam leidsid ajalehtedes käsitlemist türklased, kes olid islamiusulise võrdkujuks – „Islam (Türgi usk)“,⁴⁷⁵ – kuigi Jannsen märkis ka korra, et „[–] Muhameedlased ja Türklased on mõlemad inimesed, aga mitte ühesugused, weel wähem üheusulised.“⁴⁷⁶ Järjepideva ajakirjanduse algusest kujundas suhtumist Jannsen, kelle jaoks türklastel head omadused tundusid puuduvat. Kui vaadata Jannseni-eelset perioodikat, siis F. N. Russowi Krimmi sõja aegses Tallinna koddaniko ramatus omma sõbbradele male mainiti korra türklasi kui ristirahva vihkajaid,⁴⁷⁷ aga pigem joonistusi nad välja ullikestena, keda inglased ja prantslased ära kasutasid⁴⁷⁸ ning Vene keisririik päästis.⁴⁷⁹

Järjepidevas ajakirjanduses joonistub türklastele välja negatiivne kuvand: laisad, rumalad,⁴⁸⁰ orjapidajad,⁴⁸¹ valelikud,⁴⁸² kahepalgelised⁴⁸³ ja röövliid.⁴⁸⁴ Türklasi kujutatakse kogu ristirahva vaenlastena: „Kristlased ei ole Türklastele mitte inimesed, waid aga niisugused looma nende silmas, keda iga Muhameedlane otsegu õigusega põlgada, wihkada, sõimada, wõhuda, piinada, riisuda ja tappa sell ajal ja wiisil wõiv, mill ehk kuidagi ise tahab. Iga asjatundja teab, et meie sellega mitte Türklaste kohta liiga ei ütle.“⁴⁸⁵ Türklaste erinevust kristlasest rõhutas nende seksuaalsuse käsitlemine, mille puhul toodi välja seksuaalsest normaalsusest kõrvalekaldumist:

⁴⁷⁴ J. J. „Muhamedlaste elu-õpetused. II.“, lk 1.

⁴⁷⁵ Jannsen, J. V. „Türgimaalt.“, 05.08.1864, lk 262.

⁴⁷⁶ Jannsen, J. V. „Türgi parlamend ja põhisisäädus!“, lk 295.

⁴⁷⁷ Russow, Friedrich Nikolai. Tallinna koddaniko ramat omma sõbbradele male, 1854, nr 2, lk 8.

⁴⁷⁸ Ibid, lk 13.

⁴⁷⁹ Russow, Friedrich Nikolai. Tallinna koddaniko ramat omma sõbbradele male, 1855, nr 8, lk 67; Russow, Friedrich Nikolai. Tallinna koddaniko ramat omma sõbbradele male, 1854, nr 5, lk 38.

⁴⁸⁰ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ Perno Postimees ehk Näddalileht, 13.11.1857, lk 159; Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ Eesti Postimees ehk Näddalileht, 23.07.1875, lk 177; Jannsen, J. V. „Missugused inimesed elawad nüüd Egiptusemaal?“, lk 309; -i-. „Koolid ja keeled.“, lk 7.

⁴⁸¹ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Pärisorja seisus maailmas.“ Eesti Postimehe lisaleht, 28.07.1871, lk 178; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Nattuke Türgimaa asjust.“ Perno Postimees ehk Näddalileht, 29.03.1873, lk 103–105.

⁴⁸² Näiteks: Jakobson, Carl Robert. „Kuidagi Türgi riigiga praegu lugu on.“ Sakala, 19.01.1880, lk 1.

⁴⁸³ Jannsen, J. V. „Missugused inimesed elawad nüüd Egiptusemaal?“, lk 309.

⁴⁸⁴ Näiteks: Aint, Adam. „Türgi maalt.“ Tartu Eesti Seitung, 29.12.1879, lk 3; Aint, Adam. „Türgi maalt.“ Tartu Eesti Seitung, 05.01.1880, lk 3.

⁴⁸⁵ Jannsen, Johann Voldemar. „Pahad Türgi tülid wõiwad weel pahemaks minna.“ Eesti Postimees ehk Näddalileht, 04.08.1876, lk 185. Sama suhtumine näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi tänno ristirahwa abi eest.“ Perno Postimees ehk Näddalileht, 30.07.1858, lk 34–35; Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ Perno Postimees, 05.09.1862, lk 278–279; B. „Türklastest.“ Ristirahwa pühhapäwa leht, 02.07.1878, lk 211–213.

mitmenaisepidamine aga ka laste ärakasutamine.⁴⁸⁶ Kirjutati haaremitest, kus elasid sajad või tuhanded naised,⁴⁸⁷ haaremi puhul märgiti sinna vangistamist.⁴⁸⁸ Jannsen võrdles olukorda mitmel juhul kuke ja kanakarjaga.⁴⁸⁹ Kajastati abielu⁴⁹⁰ – „*polle abbiellopölwe, waid üksi häbbiello põlli*“⁴⁹¹ – ja naiste kaetust.⁴⁹²

1866. aasta Berend Gildenmanni pikemas türklaste eluolu kirjeldavad loos kirjeldati neid üpris sõbralikult, tõdedes, et türklane on hea südamega ning nende seas leidub õpetatud mehi, kuigi suurem osa rahvast elavat veel pimeduses ja usuhullustuses. Gildenmann kirjeldas türklaste kombeid neutraalselt, hinnaguid andmata.⁴⁹³ Ja kuigi Ado Grenzstein⁴⁹⁴ küsis „*Mikspärast on Türklane harimata ja kasimata, mõistmata ja mõtlemata, rumal ja toores, alatu ja auutu, põlgtud ja pilgatud inimene, nagu iga Eürooplane teab?*“, jõudis ta järeldusele, et korraliku hariduse andmine võib türklase „*segasusest, laiskusest, põõrasusest*“⁴⁹⁵ päästa. Neutraalsete⁴⁹⁶ või positiivsete tegelastena kujutati türklasi konvertiitidena või kui nad olid usuvahetusele väga lähedal.⁴⁹⁷

Vene-Türgi sõja (1877–1878) ajal ja eel oli türklaste kuvand ajakirjanduses mõistagi eriti halb. Jannsen nimetas neid lausa koerakoonlasteks, müütilisteks inimesi söövateks olenditeks:⁴⁹⁸ „*Türklasi koerakoonlasiks nimetada võib küll kalk ja kõwa kuulda olla, on meil enestel ka sedasama, aga oma meeletuma werejänu ja tegude läbi salgawad nemad oma inimese olemist ja mõistliku meelt täieste ära ja heidawad awalikult kiskja ja murdja metselajate kirja.*“⁴⁹⁹ Kirjeldati türklaste hirmutegusid: „*Meie surnud, haawatud ja wangi sattunud meestega teewad*

⁴⁸⁶ Theol, Georg Gustav. „Könned wooralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, 06.06.1858, lk 390–391.

⁴⁸⁷ Näiteks: Körber, Carl Eduard Anton. „(6) Türgi maalt.“ *Tallorahwa postimees*, 03.04.1859, lk 107; Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 20.11.1868, lk 375; A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 268.

⁴⁸⁸ A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“, lk 268.

⁴⁸⁹ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 20.09.1878, lk 232; Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 19.03.1858, lk 295.

⁴⁹⁰ Näiteks; Lorenzsonn, C. F. „Nattuke Türgimaa asjust.“, lk 104–105; Gildenmann, Berend. „Türgi rahwas.“, lk 179.

⁴⁹¹ Körber, C. E. A. 6) „Türgi maalt.“, lk 107.

⁴⁹² Näiteks: Gildenmann, Berend. „Türgi rahwas.“, lk 179; Körber, Carl Eduard Anton. „54. Türgi maalt, Konstantinopoli linnast.“ *Tallorahwa postimees*, 11.12.1859, lk 393–394.

⁴⁹³ Gildenmann, Berend. „Türgi rahwas.“, lk 177–183.

⁴⁹⁴ Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=484> Vaadatud 03.05.2021.

⁴⁹⁵ -i-. „Koolid ja keeled.“, lk 7.

⁴⁹⁶ Näiteks: Diesfeld, J. „Türgi ehk Muhamedi rahvast.“, 20.11.1860, lk 176.

⁴⁹⁷ Näiteks: Jannsen, J. V. „Noor Türklane.“, lk 7–8.

⁴⁹⁸ Eisen, Matthias Johann. *Eesti mütoloogia*. Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukauplus, 1919, lk 234–238.

⁴⁹⁹ Jannsen, Johann Voldemar. „Pahad Türgi tülid wõiwad weel pahemaks minna.“ lk 185. Näiteks veel koerakoonlasteks kutsutud: Jannsen, Johann Voldemar. „Prantsusmaa“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 07.07.1876, lk 161; Jannsen, Johann Voldemar. „Bulgaarlase wiletsus.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 07.12.1877, lk 307.

*nad imet, nad piinawad neid hirmus, löikawad neil liikmed ihu küljest ära, ega halasta nende õnnetumate peale [--].*⁵⁰⁰ Sõja ajal jagunes türklaste käsitus kaheks: 1) võitlushimulised usuhullud türklased, kes piinasid kristlasi⁵⁰¹ (olles inimlikkusest nii kaugel, et ei tundnud surmajärgsetele naudingutele mõeldes haavatuna isegi mitte valu)⁵⁰² 2) sõjavangidena Vene keisririiki, sealhulgas Eesti- ja Liivimaale jõudnud türklased. Sõjavangidest rääkivates lugudes tõsteti neid esile: Smolenski kubermangus olla Türgi sõjavangid vabatahtlikult tulekahju kustutanud;⁵⁰³ Riias olevat sõjavangid hoolsalt tööd teinud ja neil „*hää tahtmine ka mitte puududa*“.⁵⁰⁴ Sõjavangidele tunti kaasa – Pärnus paiknenud sõjavangide kohta kirjutati „*waene wintsutatud soldat! wõi tema nüüd suuremat süüdlane on, et sõda hakkas ja nii hirmsaks läks! Teda ei maksa selle pärast ialgi põlata*“⁵⁰⁵ – ning Tartus vangis olnud Osman Pasha käis kohalikel külas.⁵⁰⁶

Tundub, et kokkupuude muidu nii vihatud vaenlasega pani neid inimestena nägema. Ent samas oli seal „tsiviliseeritud“ ja „tsiviliseerimata“ maailma kokkupõrge, kus Vene keisririigi alamad pidid seisma „metslastest“ kõrgemal: „*Hiljuti tuli üks kassakas tagasi, kes Türklaste juures wangis olnud. Kui Türklased teda kinni saanud siis mässinud teda ja ta seltsimehi õlgedesse ja panid neid siis põlema; neli meest surid selle piinaga, agga teda peastis üks Türgi kindral soldatite käest; teda wiisi siis Türgi maale, aga seal oli temal raske põli, sest riiet ei antud wangidele ühtegi ja toiduseks mitte muud kui pisut leiba. Kui siin Türgi wangid meele tuletame, kes meie maal wangis olid, siis wõime rõõmustada, et naad ristirahwa seas auusaste ja inimlikul kombel ülespeetud saiwad.*“⁵⁰⁷

5.2 Pärsilased

Pärsiaga olid Vene keisririigil jäänud reaalselt sõjalised konfliktid 19. sajandi algusesse (1804–1813, 1826–1828). Ilmselt seepärast ei esinenud nad selliste ristirahvast vihkavate vaenlastena kui türklased: „*Ime küll, Pärsia shah on Muhameedlane, nagu türgi sulton, Inglismaa kuningana ja Austria keiser kristlased ja eneste meelest kes teab kui hääd kristlased, aga Pärsia*

⁵⁰⁰ Lorenzsonn, Caspar Franz. „Uemad sõnumed.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 15.07.1877, lk 233.

⁵⁰¹ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi ja Serbiamaalt“ *Eesti Postimees ehk Näddalileht*, 28.07.1876, lk 181; Jannsen, Johann Voldemar. „Armeenlaste elukord Türgi walitsuse al.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 24.08.1877, lk 215; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 07.10.1877, lk 333–334.

⁵⁰² Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi hospitalid ja kuidas sääl haigid tohterdatakse.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 07.12.1877, lk 308.

⁵⁰³ Kentmann, Woldemar Friedrich. „Ommalt maalt.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, 16.10.1877, lk 334.

⁵⁰⁴ Jannsen, Johann Voldemar. „Riiast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalileht*, 04.01.1878, lk 3.

⁵⁰⁵ Jakobson, Carl Robert. „Pärnu linnast.“ *Sakala*, 01.04.1878, lk 2.

⁵⁰⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Tartust.“ *Eesti Postimees ehk Näddalileht*, 01.03.1878, lk 54.

⁵⁰⁷ Kentmann, Woldemar Friedrich. „Omalt maalt.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, 28.12.1880, lk 414.

*shah on praegu palju parem ja truim Wenemaa sõber, kui Inglased ja Austrialased kokku.*⁵⁰⁸ Vastandades pärsulasi katoliiklastele tõdes Jannsen: „*Persiamaal ei olle ka keik mehhed mitte jahhopead.*“⁵⁰⁹ Samas ei tähendanud see, et pärslastel oleks olnud üheselt positiivne käsitlus: näljahäda ajal kirjutati laste müümisest,⁵¹⁰ orjakauplemisest,⁵¹¹ kirjeldati piinamisi⁵¹² ja pärsulasi ründamas konvertiite.⁵¹³

Hoolimata sõjategevuse puudumisest oli ka pärslane „metslane“, keda Vene keisririik püüdis tsiviliseerida. Pärslastest kirjutamisel tõusis esile šahh Nasir ad-Din (1848–1896), kes külastas aastatel 1873 ja 1878 Euroopat. Esimese visiidi kohta märgiti: „*[--] siin [Venemaal] on ta kõige esmalt näinud, kui suur wahe elukombede ja waimuharimise poolest Eüroopa ja Aasiamaa wahel on.*“⁵¹⁴ Šahhi kirjeldus rõhus tema võõrapärasusele: „*Nassr-Eddin, keskmine mees, musta näo ja sõstra silmadega oli kalli kiwidega otsegu ülekülwatud ja iga kuuenööp suurest rubiini kiwist. Tema madala kübara pääl, mis niisama temadi kiwidega ehitatud, [--] kõwer mõek puusa pääl ja selle tup niisama kulla ja kalli kiwidega ehitatud. Tema käik ei olnud mitte soalikult sirge ja põnewil, waid enam lõge ja pehme, nagu hommikumaa wiis on.*“⁵¹⁵ Sealjuures erinevalt eestikeelses lehes kajastatust näiteks Vene pildiajakirjas *Vsemirnaiia Illustratsiia* ei kujutatud šahhi eksootilises riietuses ning sealne rõhuasetus oli tema soovil Euroopast õppida.⁵¹⁶ Esile tõsteti šahhi alkoholist loobumist,⁵¹⁷ ent tema külastust saatis eestikeelses ajakirjanduses lugu metsikusest: šahhi naised olid kas armukadedusest või ahnusest pahandanud, kuna šahh soovis Moskva metropoliidile või silma jäänud tantsijatele kingituse teha, mispärast olla šahh lubanud nad tappa.⁵¹⁸ Tegelikult saadeti naised Moskvast tagasi, kuna

⁵⁰⁸ Jannsen, Johann Voldemar. „Austriamaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 28.06.1878, lk 157.

⁵⁰⁹ Jannsen, Johann Voldemar. „Surno hauad.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 13.05.1859, lk 350.

⁵¹⁰ Jannsen, Johann Voldemar. „Uuemad sõnnumed.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 19.05.1871, lk 117.

⁵¹¹ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Inglismaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 15.08.1873, lk 191.

⁵¹² Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Persiamaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 09.05.1862, lk 140–141. Siin lk 140; Diesfeld, Johann. „Persiamaalt.“ *Missioni lehhe Lissa*, 13.05.1862, lk 143–144; Jannsen, Johann Voldemar. „Kuida Pärsia Shah kohut mõistab.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 03.03.1876, lk 56; Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma rikidest.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, 03.08.1880, lk 244; Jannsen, Johann Voldemar. „Persiamaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 06.10.1871, lk 236.

⁵¹³ Kentmann, W. F. „Johannes Tehwanus, esimene werretunnistaja Muhamedi rahwa seast Kaukasias maal.“, 25.06.1878, lk 21–22.

⁵¹⁴ Jannsen, J. V. „Peeterburgist.“, 06.06.1873, lk 132.

⁵¹⁵ Jannsen, Johann Voldemar. „Pärsia kuningas Peeterburgist.“ *Eesti Postimehe lisaleht ehk Juttutuba*, 06.06.1873, lk 136.

⁵¹⁶ Deutschmann, Moritz. „„All Rulers are Brothers“: Russian Relations with the Iranian Monarchy in the Nineteenth Century.“ *Iranian Studies*, vol 46, nr 3, 2013, lk 397.

⁵¹⁷ Lorenzsonn, C. F. „Peterburgist.“, lk 182.

⁵¹⁸ Jannsen, Johann Voldemar. „Peeterburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 30.05.1873, lk 126; Jannsen, Johann Voldemar. „Kroonlinnast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 13.06.1873, lk 138.

kaetuna tekitasid nad vastuvõtjates ebamugavust,⁵¹⁹ aga lugejad said naiste saatuse kohta omad järeldused teha.

Sellele, et kokkupuude Euroopaga loodetud mõju ei avaldanud, viidati mõned aastad hiljem Pärsia šahhi ebaõiglasest kohtumõistmisest kirjutades: „Siin nääme jälle, kui palju Pärsia „würstide würst“ seeläbi on õppinud ja paremaks saanud, et paar aastat tagasi Eüroopa maal ühest päälinnast teise käis ja kõik haritud rahwa elukombed äranägi.“⁵²⁰ Šahhi teisest külastusest Euroopasse 1878. aastal küll kirjutati eestikeelsetes lehtedes, ent vähem. Enam ei antnud põhjalikke ülevaateid tema reisist, vaid enne reisi spekulceriti, kui palju ta seekord naisi kaasa võtab⁵²¹ ning oldi pettunud eelmise visiidi vähesest mõjust: „Ta sõitis kord juba Eüroopa läbi [--] kui ta kodu läks, walitses ta siinamaale niisamuti n'agu ennegi. Aga aeg lõpetab ja parandab kõik asjad.“⁵²² Kuigi *Eesti Postimehes* mainiti korduvalt, kui suure Vene keisririigi sõbraga on tegu,⁵²³ ei osutatud tema visiidile enam suuremat tähelepanu.

5.3 Kurdid ja afgaanid

Türgist ja Pärsiast kirjutamisel toodi eraldi välja kurdid. Rohkem kirjutati neist Vene-Türgi sõja ajal, mil neid kirjeldati negatiivselt: sõjakad, õelad, halastamatud,⁵²⁴ röövli⁵²⁵ ja „niisama õelad kristlaste waenlased, kui kõik muud Muhameedlased“.⁵²⁶ Samas nende röövellikku eluviisi oli juba enne Vene-Türgi sõda eestikeelses ajakirjanduses käsitletud.⁵²⁷ Uuritava perioodi lõpus leidsid nad kajastust uudislugudes seoses šeik Ubaidullah (1831–1883) juhitud kurdide ülestõusuga (1880–1881). „Naad on wäga sõdalikud, hoopis harimata ja ammust ajast oma rööwli tegude läbi kuulsad olnud.“⁵²⁸ Ülestõusu puhul märgiti, et kurdid on sunniidid ja pärslased šiiidid, mistõttu „mõlemad wihkawad üksteist rohkem, kui wõera-usulisi“⁵²⁹ ning

⁵¹⁹ Keddie, Nikki ja Mehrdad Amanat. „Iran Under the Later Qājārs, 1848–1922“. *The Cambridge History of Iran. Volume 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic*, toim. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. Cambridge University Press, 2009, lk 188.

⁵²⁰ Jannsen, J. V. „Kuida Pärsia shah kohut mõistab.“, lk 56.

⁵²¹ Anson, Anton, Otstavel, Jaan. „Pärsia maalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 28.04.1878, lk 138.

⁵²² Anson, Anton, Otstavel, Jaan. „Moskwast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 26.05.1878, lk 169.

⁵²³ Jannsen, J. V. „Austriamaalt.“ 28.06.1878, lk 157; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Inglis maa“. *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 25.08.1878, lk 277.

⁵²⁴ Näiteks: Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma riikidest.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, 02.11.1880, lk 348–349.

⁵²⁵ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Tallinnast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalileht*, 15.06.1877, lk 148.

⁵²⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Kes on Kurdlast?“ *Eesti Postimehe lisaleht ehk Jututuba*, 31.08.1877, lk 222. Siin on kurdide juures eraldi välja toodud jeziidid.

⁵²⁷ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Kurdi rahwas.“ *Pagganatte ö ja koit*, 14.08.1863, lk 136; Jannsen, Johann Voldemar. „Türgima.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 21.08.1857, lk 64.

⁵²⁸ Kentmann, W. F. „Maailma riikidest.“ 02.11.1880, lk 349.

⁵²⁹ Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Persiast.“ *Tallinna Sõber*, 24.10.1880, lk 3.

konflikti religiooset tausta rõhutas Ubaidullah, kes „*Kurdlaste poolest pühaks peetud*.”⁵³⁰ Usulised erinevused eraldi kajastust ei leidnud. Ülestõusust rääkivates uudistes kajastati kurdide hävitustööd võrdlemisi kuival, detailsemate kirjeldusteta.⁵³¹ Vene keisririigile võeti selles konfliktis rahutooja ning kaitsja roll: „*See on ka suure Wene keisri-riigi püham kohustus rõhutada rahwaile õnne saata [--]*”.⁵³² Nii valmistati lugejaid ette sõtta minekuks,⁵³³ sest sunniitliku riigi teke oleks ohustanud nii Vene ülemvõimu stabiilsust Kaukaasias kui ka šiiitlikku Pärsiat.⁵³⁴

Põhjalikum ülevaade Afganistanist ja selle elanikest anti eestikeelses ajakirjanduses seoses Inglise-Afganistani sõjaga (1878–1880). Afgaanid olid samuti „metslased”: harimatud, mitmenaisepidajad, sõjakad ning ebaus (amuletid, nõidused) küüsis.⁵³⁵ Ülejäänud teave afgaanide kohta tuli uudistest, kus tähelepanu läks inglaste, venelaste ja afgaanide omavahelistele suhetele, kuid seal oli ülekohtu tegijaks inglased ning afgaanidele pöörati vähem tähelepanu.⁵³⁶

5.4 Islamiusulised rahvad Vene keisririigi võimu all

Vene keisririigi laienemine Kaukaasias ja Kesk-Aasias tähendas kokkupuudet sealsete islamiusuliste rahvastega. J. R. Rezoldi Kaukaasia kirjust ilmneb, et Kaukaasia rahvaste vahel vahet ei tehtud, vaid sageli kasutati tšerkessi üldnimetusena.⁵³⁷ Tšerkessidest kirjutati eelkõige seoses sõjaliste konfliktidega (Kaukaasia ning Vene-Türgi sõda) ja väljarändamisega. Tšerkessid kuvand oli metsiku röövli oma, kes tegelesid riisumisega nii Vene keisririigi⁵³⁸ kui Türgi sultani võimu all.⁵³⁹ Nende „metsikust” rõhutas korduvalt esitatud lugu, kuidas nad lapsi-

⁵³⁰ Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Persiast.” *Tallinna Sõber*, 14.11.1880, lk 3.

⁵³¹ Ibid; Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Persiast.” *Tallinna Sõber*, 10.10.1880, lk 3.

⁵³² Lindenberg, Michael. „Uemad sõnumed.” *Walrus*, 12.12.1880, lk 3. Vt ka: Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.” *Sakala*, 06.12.1880, lk 2; Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Peterburgist.” *Tallinna Sõber*, 21.11.1880, lk 1; Jakobson, Carl Robert. „Sõnumed sõaplotsilt.” *Sakala*, 07.02.1881, lk 1; Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma riikidest.” *Ristirahwa pühapäewa leht*, 30.11.1880, lk 381.

⁵³³ Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.” *Sakala*, 06.12.1880, lk 2.

⁵³⁴ Ateş, Sabri. „In the Name of the Caliph and the Nation: The Sheikh Ubeidullah Rebellion of 1880–81.” *Iranian Studies*, vol 47, nr 5, 2014, lk 748.

⁵³⁵ Jannsen, Johann Voldemar. „Afganistan ja Afghaanlased.” *Eesti Postimehe lisaleht ehk Jututuba*, 18.10.1878, lk 259.

⁵³⁶ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Poliitika ringwaatus.” *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 27.09.1878, lk 237–238; Jannsen, Johann Voldemar. „Poliitika ringwaatus.” *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 04.10.1878, lk 243–244.

⁵³⁷ J. R. R. „Kaukaasia kirjad. I.” *Eesti Postimehe lisaleht ehk Jututuba*, 09.08.1878, lk 199.

⁵³⁸ Näiteks: Theol, G. G. „Türgi maalt.” 07.02.1858, lk 254; Jannsen, Johann Voldemar. „Kaukasiast.” *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 12.03.1858, lk 285.

⁵³⁹ Näiteks: Jannsen, J. V. „[Mis Kaukasussema annab.]”, lk 340.

naisi orjaks müüvad⁵⁴⁰ (illustratsioon Türgi tšerkessidest lisa 2). Teistsuguse pildi esitasid Kaukaasia rahvastest A. J. Westrèn-Dolli ning J. R. Rezoldi kirjad. Westrèn-Doll kasutas tšerkesse kristlaste noomimiseks: nemad käituvad pühakojas hästi, palvetavad, hoiduvad alkoholist.⁵⁴¹ J. R. Rezold romantiseeris tšerkesse: nad olid uhked, vabad ja rüütellikud, kuid ebausk takistas neil kristliku valitsuse aktsepteerimist.⁵⁴²

Eraldi tõusis Kaukaasias esile imaam Šamil (1797–1871), vastupanuliikumise sufist juht. Eestikeelne lehelugeja sai teada, et Šamil oli ilmalik ja vaimulik juht, Muhammadiga võrdväärselt austatud,⁵⁴³ kuid sufism ei leidnud uuritavalt perioodil kordagi mainimist. Võidukalt lõppenud Kaukaasia sõja järel muutus Šamil Vene keisririigis metsikust vaenlasest eksootiliseks meelelahutuseks,⁵⁴⁴ kelle elu ja tegemised leidsid rohkelt kajastust. Ta oli Vene keisririigi tsiviliseeriva jõu edulugu: välja joonistus valeusu küüsis, mitmenaisepidajast metslane, kes oli valmis oma eesmärkide saavutamiseks isegi oma ema piitsutama, kuid keisrile alistumise järel tutvus maapealse paradiisiga.⁵⁴⁵ Jannsen pidas lausa vajalikuks meelde tuletada: „*Temma [Šamili] süddame heldust waeste wasto, kidetakse wagga sureks, mis jubba liaks olla. Sedda teeb temma keik sellepärrast, et se nenda temma Koranis on kästud.*“ Kuigi loodeti, et ta pöördub kristluse poole, siis selle mittetoimumisel sobis ta kristlaste manitsemiseks usupraktikas hoolsam olema.⁵⁴⁶ Huvi Šamili vastu kestis pikalt pärast Kaukaasa sõda – nii jõudis lehelugejateni uudis tema palverännakust Mekasse⁵⁴⁷ kui ka tema perekonna ümberasumisest Türki.⁵⁴⁸

⁵⁴⁰ Näiteks: Jannsen, J. V. „Kaukasiast.“ 12.03.1858, lk 285; Jannsen, Johann Voldemar. „Kaukasiast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 01.10.1858, lk 108. Ka Vene-Türgi sõja ajal: Haller, Anton Hermann. „Kuida Türgimaal inimessi müakse.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 07.10.1876, lk 330–331.

⁵⁴¹ A. D. „Kaukasusest.“, lk 346–347; A. D. „Kaukasiast. 2. Mahometi tö.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 08.01.1878, lk 10–11; A. D. „Kaukasiast. 3. Mahometi meel.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 05.03.1878, lk 74–76.

⁵⁴² J. R. R. „Kaukaasia kirjad. I.“, lk 199; J. R. R. „Kaukaasia kirjad. II.“, lk 205.

⁵⁴³ Jannsen, Johann Voldemar. „Mönni sanna Samili ellust.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 21.10.1859, lk 130–132; Jannsen, Johann Voldemar. „Mönni sanna Samili ellust. (Lõppetuse).“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 04.11.1859, lk 145–148.

⁵⁴⁴ Layton, Susan. „Nineteenth-Century Russian Mythologies of Caucasian Savagery.“ *Russia's Orient: Imperial Borderlands and People's, 1700–1917*, toim. Daniel R. Bowter, Edward J. Lazzerini. Indiana University Press, 2001, lk 94.

⁵⁴⁵ Jannsen, J. V. „Mönni sanna Samili ellust.“, lk 130–132; Jannsen, Johann Voldemar. „Mönni sanna Samili ellust. (Mis Nr. 17 polele jäi).“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 28.10.1859, lk 141–143; Körber, Carl Eduard Anton. „2.“ *Tallorahwa postimees*, 06.11.1859, lk 353–354. Šamili eluloo ülevaated veel: Jannsen, J. V. „Mönni sanna Samili ellust. (Lõppetuse).“, lk 145–148; Körber, Carl Eduard Anton. „14.“ *Tallorahwa postimees*, 20.11.1859, lk 374–375; Körber, Carl Eduard Anton. „16.“ *Tallorahwa postimees*, 27.11.1859, lk 378–379.

⁵⁴⁶ Jannsen, Johann Voldemar. „Kalugast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 18.05.1860, lk 146.

⁵⁴⁷ Jannsen, Johann Voldemar. „Odessast.“, 11.06.1869, lk 88.

⁵⁴⁸ Lorenzsonn, Caspar Franz. „Odessast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 20.01.1872, lk 23.

Keisririigil ei õnnestunud tšerkesse „tsiviliseerida“ – isegi Šamili poeg Gazi Mahommet võitles Vene-Türgi sõjas Türgi poolel.⁵⁴⁹ Lehes avaldati loodetust, et ta on seal oma usuvendi rahulikkusele manitsemas.⁵⁵⁰ Vene-Türgi sõja ajal toimus Kaukaasias mäss, milles nähti süüd keisririigist välja rännanud „poolmetslastest“ tšerkessidel⁵⁵¹ või türklastel.⁵⁵² Selle kõrval toodi välja, et Vene keisririigi muslimid kogusid Orenburgis annetusi haavatud sõjameestele.⁵⁵³ Mainiti ka, et mässajaid tšerkesse on Pihkva kubermangu ümberasustatud.⁵⁵⁴

Nii tšerkesside kui ka tatarlaste väljarännet 1860ndatel eestikeelses ajakirjanduses märgiti. Tšerkesside väljarännu põhjuseks toodi: 1) muslimite soovimatus kristlaste võimu all elada⁵⁵⁵ 2) Vene keisririigi alamatena polnud võimalik enam röövida.⁵⁵⁶ Välja toodi, kuidas tšerkessid röövimisega Türgis jätkasid.⁵⁵⁷ Tatarlaste puhul toodi väljarändamise põhjuseks: 1) tahtmatust tööd teha⁵⁵⁸ 2) lootus Türgis parema elu järele.⁵⁵⁹ Metsiku röövli kuvandit tatarlastest esines Vene-Türgi sõja ajal,⁵⁶⁰ samuti kurtsid eestlastest väljarändajad tatarlastest hobusevaraste üle,⁵⁶¹ kuid samas osutasid tatarlased neile ka abi.⁵⁶² Sakalas kirjutati juba Vene-Türgi sõja järel, et tatarlased täidavad oma usuõpetust ja elavad ausalt, kuigi kipuvad keelust hoolimata viina jooma.⁵⁶³ *Postimehe lisalehes* anti neutraalselt ülevaade tatarlaste matusekommetest.⁵⁶⁴

Kesk-Aasia vallutuste käsitlemisel oli läbivaks Vene keisririigi tsiviliseeriv roll ning „metslasest röövel“ vastasena: „[–] wõime julgeste öölda, et meie suur ja armoline Keisre Herra ja suur Majestät mitte au ahnuse egga kasso pärrast sedda södda selle maa ja rahwa wasto ei olle pidanud, waid temma tahtmine on olnud, sedda waest rahwast temma raudse ikke alt lahti peasta ja neid risumise, rōwimise ja mu kurja pealt taggasi hoida ning sest rahwast,

⁵⁴⁹ Jersild, Austin. *Orientalism and Empire*, lk 29.

⁵⁵⁰ Lorenzsonn, Caspar Franz. „Kaukasusest.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 11.02.1877, lk 49.

⁵⁵¹ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Orenburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalileht*, 05.10.1877, lk 249.

⁵⁵² Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Sõa-zeitung.“ *Eesti Postimees ehk Näddalileht*, 17.08.1877, lk 204.

⁵⁵³ Jannsen, J. V. „Orenburgist.“, lk 249.

⁵⁵⁴ Jannsen, Johann Voldemar. „Pihkwast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalileht*, 24.10.1879, lk 171.

⁵⁵⁵ Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 30.03.1860, lk 102.

⁵⁵⁶ Lorenzsonn, Caspar Franz. „[Sisse- ja väljarändajad.]“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 11.11.1864, lk 374; Jannsen, Johann Voldemar. „[Mis Kaukasussema annab.]“ *Eesti Postimees ehk Näddalileht*, 06.10.1865, lk 340.

⁵⁵⁷ Jannsen, J. V. „[Mis Kaukasussema annab.]“, lk 340.

⁵⁵⁸ Jannsen, Johann Voldemar. „Odessast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 18.05.1860, lk 147; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Simbirski kubermangust kirjutatakse.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 27.03.1868, lk 101.

⁵⁵⁹ Diesfeld, Johann. „– Tatrate woor.“ *Missioni lehhe Lissa*, 09.07.1861, lk 199. Türgi riik petab ja meelitab neid sinna: Haller, Anton Hermann. „Ommalt maalt.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 21.08.1875, lk 272.

⁵⁶⁰ Kentmann, Woldemar Friedrich. „Ommalt maalt.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 09.01.1877, lk 15.

⁵⁶¹ E. G. „Eesti rahwa ellokohhad Samara kreisis.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 21.08.1875, lk 270–271; Lorenzsonn, Caspar Franz. „– Hobbuste wargustest.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 02.12.1871, lk 390.

⁵⁶² Keuchel. „Riast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 27.02.1863, lk 68–69.

⁵⁶³ Jakobson, Carl Robert. „Räsaanist.“ *Sakala*, 16.09.1878, lk 3.

⁵⁶⁴ Jannsen, Johann Voldemar. „Kaukaasia matused.“, lk 230.

*kui ial wõimalik, üht õppetud rahwast tehha.*⁵⁶⁵ Rõhutati ka majanduslikku vajadust stabiilsuse järele: „*Wene walitsuse pääasi kesk Aasiamaal kaugemale tungida, sündis sellepärast, et sääl metslaste Mohameedlaste hulgas korralikumat eluwiisi asutada Wene kaubale kasuliku turusi leida.*“⁵⁶⁶

Põhjalikumalt käsitleti Hiiva khaaniriigi kuuluvaid rahvaid ja türkmeene, veidi ka kirgiise, buhhaaralasi, kokandlasi. Hiiva khaaniriigi puhul toodi välja sinna kuuluvad rahvad – usbekid, tadžikid, karakalpakid, pärslased, tatarlased, araablased –,⁵⁶⁷ kuid enamasti räägiti üldiselt hiivalastest. Kesk-Aasia „metslastest“ muslimid⁵⁶⁸ olid taas röövlid,⁵⁶⁹ kellele tuli „*paremat waimuharimist ja inimlikumaid elukombeid*“⁵⁷⁰ viia. Turkestani elanikke nimetati lausa inimsööjateks,⁵⁷¹ kuigi see oli ainukordne ja mõeldud eestlaste väljarändamise ärahoidmiseks. Muslimiteks olemist nende rahvaste puhul mainiti, ent keeruline on öelda, kui suurt mõju religioonil neile nähti. Näiteks türkmeenidest kirjutati: „*Türkmeenlased tunnistawad ennast Mohammedi usuliseks; Preestreid on nendel aga wähe ja ka nende wõimus rahwa üle ei ulata kaugele, sest seal elab igamees tallitsemata oma tahtmist mööda.*“⁵⁷²

Kesk-Aasia puhul tuvustati Kašgaarias võimu haaranud endist kokandi kindralit Yaqub Begi (1820–1877): „*Ta olli üks wägga kawwal mees ja sure tarkusega olli ta omma wallitsuse ajal Kasgari rigi pired hästi laiaks ajanud. Ta olli ka üks wägga walli mees; temma arwates ei olnud ühhe innimese pea mitte kallim, kui teisel wahhest üks kapsa pea on. Sepärrast laskis ta neid tuhandete kaupa otsast rajuda, kui ta wahhest leids, et rahwas temma ikket agga nurristes kandis ja wastaseks loi. Hirm ja kartus sulgus siis jälle kõikide suud kinni.*“⁵⁷³

⁵⁶⁵ Lorenzsonn, Caspar Franz. „Wenne sõad kesk Asiamaad. IV.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 06.09.1873, lk 286.

⁵⁶⁶ Jannsen, J. V. „Khiiwa sõda ja mispärast see tullemas on.“, lk 80.

⁵⁶⁷ Jannsen, Johann Voldemar. „Khiiwa maa ja rahwas. II.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 04.07.1873, lk 158; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Khiwamaast ja rahwast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 24.05.1873, lk 161–163.

⁵⁶⁸ Lorenzsonn, C. F. „Wenne sõad kesk Asiamaad. I.“, lk 261–263.

⁵⁶⁹ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Peterburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 28.03.1873, lk 75; Jannsen, J. V. „Khiiwa maa ja rahwas. II.“, lk 158; P. M. „Wiljandi maakonnast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 22.09.1871, lk 222; Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.“ *Sakala*, 05.01.1880, lk 1; Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Kuida asjad maailmas seisawad?“ *Tallinna Sõber*, 25.01.1880, lk 1–2.

⁵⁷⁰ Jannsen, Johann Voldemar. „Peeterburgist.“, 06.06.1873, lk 132; Jannsen, J. V. „Khiiwa maa ja rahwas. I.“, lk 148.

⁵⁷¹ Jannsen, Johann Voldemar. „Tallinnast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 05.03.1869, lk 38.

⁵⁷² Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Teke-Türkmeenlased.“ *Tallinna Sõber*, 23.01.1881, lk 3. Sama arvamus kirgiiside kohta: Mielberg, K. „Üks õhtu Kirgiislaste külas.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 17.10.1879, lk 167.

⁵⁷³ Kentmann, Woldemar Friedrich. „Mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, 06.08.1878, lk 253. Vt: Lorenzsonn, Caspar Franz. „Jakob Bek.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 12.09.1874, lk 291; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Jakob Bek.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 19.09.1874, lk 297; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Peterburgist.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 16.08.1873, lk 264–265.

Kesk-Aasia eluolust said eestlased lähemalt lugeda kaasmaalase K. Mielbergi reisikirjast *Eesti Postimehes*. Mielbergi kirjutised kinnistasid Vene keisririigi kui tsiviliseerija kuvandit – tema oma kaaslastega oli tsiviliseeritud ühiskonna esindaja, kelle nööpe näiteks kirgiisitarid proovisid kuue küljest ära närida. Talle tegid nalja ehmatuse korral enda kaitseks suurasid lugevad kirgiisid⁵⁷⁴ ja ramadaani puhul tõi välja, et inimesed söövad nii palju, et ei jaks enam liigutada.⁵⁷⁵ Mielberg suhtus Kesk-Aasia rahvastesse kerge üleolekuga, aga sõbralikult, jagades kiidusõnu oma kohalikele reisisaatjatele. Ainsana olid Mielbergi kirjutistes selgelt negatiivsed türkmeenid, kelle rünnakuid ta kartis: „*Temal oli kõwer mõek puusas, kõrge Khiiwa ehk Turkmeeni nahkmüts pääs ja „halat“ ehk hommikumaa rahwa pitk kuub selgas. Imelini oli mehe silmanägu, küll mitte väga ilus. Lõua otsast ripendas õhuke habe maha, süsimustad, uhked ja tige-kawalad silmad pääs, mis temal kurja ja metsalise näo andsiwad.*“⁵⁷⁶

Eestikeelses ajakirjanduses kirjutati türkmeenidest palju seoses Gökdepe vallutamisega (1880–1881). Ühest küljest olid türkmeenid „metslased“: röövlid, orjapidajad.⁵⁷⁷ Samas tõsteti neist kirjutamisel esile vaprust⁵⁷⁸ ja ausust,⁵⁷⁹ mida esines siis, kui venelased olid saavutanud võidu.

5.5 Aafrika ja Araabia poolsaar

Aafrika rahvaste kirjelduste puhul oli sageli keeruline eristada, millised hinnangud käisid islami ja millised teiste religioonide kohta ning sedagi, milliseid rahvaid islamiusulisteks peeti.⁵⁸⁰ Esile tõusis misjonitöö kajastamine: „[–] Muhamedlastel on ikka veel kadde silm Eüroplaste peale, kes nende kuulsat ebbausso nimme kaubaamemist ja pärisorjade wälja weddamist sia nattuuke rikkuma on tulnud. Sepärraast püüdwad nemmad igga wisi ristiusso missionitööd teutada ja wöeriti asju temmast kõnnelda.“⁵⁸¹ Esitati ka lugusid, mis lehelugejale kinnitasid, et

⁵⁷⁴ Mielberg, K. „Üks õhtu Kirgiislaste külas.“, lk 166–167.

⁵⁷⁵ Mielberg, K. „Eestlase teekond Amu-Darja jõest, läbi Kisil-Kumi kõrbe, Syr-Darja jõeni“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 24.01.1879, lk 14.

⁵⁷⁶ Mielberg, K. „Eestlase teekond Amu-Darja jõest, läbi Kisil-Kumi kõrbe, Syr-Darja jõeni. III.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 14.02.1879, lk 25–27. Siin lk 26. Mielbergi reisikiri ilmus Eesti Postimehes 24.01.–21.02.1879, 23.05.1879.

⁵⁷⁷ Näiteks: Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Teke-Turkmeenlased.“, lk 3; Kentmann, Woldemar Friedrich. „Sõda Aasiamaal.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, 01.03.1881, lk 69; Jakobson, Carl Robert. „Sõnumed sõaplotsilt.“ *Sakala*, 24.01.1881, lk 1–2.

⁵⁷⁸ Grenzstein, Ado. „Wenemaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 14.01.1881, lk 6–7. Siin lk 7.

⁵⁷⁹ Grenzstein, Ado. „Wenemaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 21.01.1881, lk 10–11. Siin lk 10; Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Omalt maalt.“ *Tallinna Sõber*, 13.02.1881, lk 2.

⁵⁸⁰ Näiteks gallad paganad: Jannsen, Johann Voldemar. „Hommiko-Ahwrika rannast.“ *Missionär ehk sõnnumed paganatest*, 25.09.1868, lk 73–76. Gallad muslimid: ⁵⁸⁰ Lorenzsonn, Caspar Franz. „Ida Ahwrikamaast ja rahwast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 21.03.1875, lk 89–91.

⁵⁸¹ Tiismann, Hans. „Tiismanni kiri Hommiko Ahwrikamaalt.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, 13.03.1868, lk 23.

islam on kadumas või pole eriti tugev. Neis lugudes näiteks muslimid hoiatasid misjonäri, aitasid misjonitöö tegemisel või kinnitati muslimite kohta, et ega nad tõsiusksed olegi.⁵⁸²

Aafrika ja Araabia poolsaare puhul kirjutati erinevatest rahvastest, näiteks marokolastest, somaallastest, alžeerlastest, galladest, tuneeslastest, mombasalastest, berberitest. Jüri Jürisson kirjeldas Kaplinna malaisid: „*Muhamedlased Malaied olla seal ka tullus rahwas; iseäranis armastada ja oskada nemmad hobustega ümberkäia. [--] iseäranis on nende nored neiud kaunis lõbusad nähha; mönned näitsid igga piddi nago wenne matskad ollewad.*“⁵⁸³ Samuti kirjutati araablased, kellest vahel räägiti konkreetse rahvusega seoses aga ka üldnimetusena. Araablased puhul leidis märkimist ajutine abielu.⁵⁸⁴ Aafrikas kirjutas Jannsen naiste olukorrast, tuues välja, et muslimid enne pulmi naist ei näe, beduiinide puhul tõstis esile meeste lugupidamist naiste vastu.⁵⁸⁵

Käsitlemist leidsid rahvad kas misjonitöö kontekstis, sõjaliste konfliktide tõttu või haridusliku meelelahutusena. Aafrikas ja Araabia poolsaarel joonistus samuti rahvastel etnotüübina välja „metslane“,⁵⁸⁶ nad olid röövlid ja orjapidajad, näiteks: „*Neid [Gallad] kardetakse väga, sest et nad väga suured rööwijad; lähäb wast säääl rändas mõni laew hukka, siis on nemad väga nobedad madrusid esmalt puhtaks risumas ja pärast müwad nad neid päris orjaks.*“⁵⁸⁷ See polnud siiski vaid muslimite kuvand, samamoodi käsitleti paganaid.⁵⁸⁸

Ajalehtedes leidsid äratoomist vaimulikud *maraboutid*.⁵⁸⁹ Jannsen märkis nende kohta: „*Kedda selle nimme al auustakse, need peawad ka wagga ello ellama, sögi ja jogi jures kassinad ollema, waestele head teggema, peale selle weel õppetuse ja mõistuse polest teistest ülle käima.*“ Kuigi ka *maraboutid* olid valmis kristlastega sõdima, olid nad haritumad, tegelesid

⁵⁸² Diesfeld, Johann. „Juda ja Muhamedi rahvast.“ *Missioni-Leht: Jummal rigi wäljalautamisse tööst*, 20.03.1860, lk 46–48; Jannsen, J. V. „Muud missioni sõnnumed. Beduini rahwas.“, lk 183–184; Jannsen, J. V. „Oh, et ma ka tüttarlaps olleksin!“, lk 198–200.

⁵⁸³ Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. VI.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 25.10.1867, lk 338.

⁵⁸⁴ Lorenzsonn, C. F. „Nattuke Türgimaa asjust.“, lk 105.

⁵⁸⁵ Jannsen, Johann Voldemar. „Naeste põli Ahwrikamaal.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 07.05.1875, lk 114.

⁵⁸⁶ Näiteks marokolased, alžeerlased, gallad, wellatad: Jannsen, Johann Voldemar. „Hispaniamaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 04.11.1859, lk 149–150; Jannsen, Johann Voldemar. „Abessiniamaast ja rahvast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 21.04.1875, lk 369; Jannsen, Johann Voldemar. „Muhamedi ikke Neegride kaelas.“ *Pagganatte ö ja koit*, 14.03.1862, lk 46–48.

⁵⁸⁷ Lorenzsonn, C. F. „Ida Ahwrikamaast ja rahvast.“, lk 90. Erinevatest rahvastest: Jannsen, J. V. „Hommiko-Ahwrika rannast.“, lk 75; Jannsen, Johann Voldemar. „Kanaanimaal.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 11.11.1859, lk 156–157; Jannsen, J. V. „Araablased.“ 19.03.1869, lk 45–48.

⁵⁸⁸ Näiteks: Lorenzsonn, C. F. „Ida Ahwrikamaast ja rahvast.“, lk 89–91. Vt ka: Jannsen, J. V. „Pärisorja seisus maailmas.“, lk 178.

⁵⁸⁹ *Maraboutid* on Põhja-Aafrikas sufidest religioossed juhid, õpetajad. http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e1431?_hi=1&_pos=1 Vaadatud 04.05.2021.

rahva seas rahu hoidmisega ning neilt võisid kristlased abigi saada.⁵⁹⁰ Hiljem toodi neid välja seoses Alžeeria sooviga Prantsuse võimu alt vabaneda, kus nad olid sõjaõhutajad.⁵⁹¹

5.6 India ja Kagu-Aasia

Lõuna- ja Kagu-Aasia puhul oli samuti keeruline rahvaste kirjelduste puhul eristada, milliseid hinnanguid anti islamiusuliste või muidu paganate kohta. India muslimitest kirjutamiseks andis alust 1857. aasta ülestõus. Indialaste kohta ei kasutatud sõna „metslane“, vaid rõhuasetus oli nende vihal kristlaste vastu,⁵⁹² aga esitati värvikaid kirjeldusi nende poolt toime pandud piinamisest.⁵⁹³ Konflikti puhul kuulus kaastunne inglastele, kelle suhtes meelestatus Krimmi sõjast saati polnud just positiivne, aga muslimite teod kaalusid selle üle.⁵⁹⁴ Hindusid Singapuris kirjeldas reisikirjas J. Jürisson positiivselt, märkides nende ilu ja esitades lõbusaid lugusid.⁵⁹⁵

Kagu-Aasia muslimeid tutvustati seoses misjonitööga. Lähemalt kirjutati Malai saarestiku erinevatest saartest ja rahvastest. Sealne käsitus oli samuti mõjutatud konfliktist: 1859. aastal Banjarmasini sõja (1859–1863) ajal tapeti Borneo saarel misjonäre. Selles konfliktis nähti õhutajatena süüd islamiusuliste malailidel ning seda meenutati korduvalt.⁵⁹⁶ Ühest küljest olid malaid ümbritsevatest paganatest paremad („[–]õppetud rahwas, ilmaliko tarkuse polest, nemmad harriwad põldo, kauplewad, on tublid merremeheed ja hulgast ka palju penikese tõde meistrid“), aga „südame polest ei woi neid mitte kita; nemmad on äkwihhased, ahned, kawwalad, kadedad ja kiusakad [–]“. ⁵⁹⁷ Samuti märgiti islamiusulistena bugisid, makassare. Malai saarestiku kohta tõdeti: „Jummala loduse, illu ja annete rikkuse polest on nad paradisi sarnatsed, agga inimeste roppu ellu ja pattude polest pärris poro sarnane.“ ⁵⁹⁸ Kagu-Aasiast

⁵⁹⁰ Jannsen, Johann Voldemar. „Araablased.“, 19.03.1869, lk 48.

⁵⁹¹ Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Prantsusmaalt.“ *Tallinna Sõber*, 28.03.1880, lk 3–4.

⁵⁹² Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Muhameedlased Indiamaal.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 27.04.1877, lk 107–108; Willigerode, Adalbert Hugo. „Kõnned woõralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, 06.09.1857, lk 77.

⁵⁹³ Näiteks: Kremmer, Carlote. „Missionär Kremmeri abbikasa kirri Madrasse linnast ristiusko lastele.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 13.08.1858, lk 54–55; Härting, R. „Missioni töö luggu Eest-Indiamaal.“ *Missioni Lehhed Pea leht*, nr 4, lk 1–4.

⁵⁹⁴ Näiteks: Willigerode, Adalbert Hugo. „Kõnned woõralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, 29.11.1857, lk 175.

⁵⁹⁵ Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. XII.“ *Eesti Postimees ehk Näddalileht*, 13.03.1868, lk 81–82.

⁵⁹⁶ Näiteks: Jannsen, Johann Voldemar. „Borneo saarest.“ *Missionär ehk sõnnumed paganatest*, 16.02.1866, lk 16; Jannsen, Johann Voldemar. „Issanda arm teeb immet.“ *Pagganatte ö ja koit*, 22.11.1861, lk 4–6; Lorenzsonn, Caspar Franz. „Missioni tööst India, Australia ja Hina wahheliste saarde peal.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 12.12.1874, lk 393–395.

⁵⁹⁷ Lorenzsonn, Caspar Franz. „India, Australia ja Hinamaa wahhelesist sarest ja sealt rahwast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 24.10.1874, lk 338.

⁵⁹⁸ Lorenzsonn, Caspar Franz. „India, Australia ja Hinamaa wahhelesist sarest ja sealt rahwast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, 07.11.1874, lk 354.

kirjutas oma reisikirjas J. Jaanson, keskendudes eluolule ja inimeste välimusele ning tundes kaasa Hollandi valitsuse rõhumise pärast.⁵⁹⁹

⁵⁹⁹ Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. VIII.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 29.11.1867, lk 377–379; Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. IX.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 21.02.1868, lk 57–58; Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. X.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 28.02.1868, lk 65–66.

Kokkuvõte

19. sajandi teisel poolel oli Vene keisririigil rohkelt kokkupuuteid islamiusuliste rahvastega. Seepärast leidsid nii islam kui ka islamiusulised eestikeelsetes ajalehtedes-ajakirjades arvukalt käsitlemist. Islami kohta anti teavet pigem katkendlikult, põhjalikumad ülevaated ilmusid uuritava perioodi lõpus kaastööliste sulest. Oma magistritöös keskendusin sellele, mida eestikeelses ajakirjanduses islami ja muslimite kohta kirjutati, miks neid kajastati ja milline kuvand neist loodi.

Eestikeelse ajakirjanduse kontekstis olid 19. sajandi teisel poolel edastatava teabe olulisteks mõjutajateks tsensuur ja ajalehe toimetaja isik, kes määrasid, millest kuidas võis kirjutada ja kuidas seda omakorda lehelugejale mõistetavalt edasi anda. 1857. aastal alguse saanud järjepidevale eestikeelsele ajakirjandusele oli omane toimetaja tugev mõju avaldatule (kasutati sina-vormi, anti hinnanguid, tehti emotsionaalseid vahemärkusi). Toimetajate arvamuse kõrval avaldati kaastööliste neutraalsemad käsitlemised. Eriti paistsid selles osas silma islamiusuliste rahvastega kokkupuutunud kirjutised.

Islami puhul käsitlesin erinevaid aspekte: uskumusi (Jumal, ettemääratus, koraan, prohvetid, surmajärgsus), usutavasid (usutunnistus, palvetamine, annetamine, paastumine, palverännak), keeldudest (alkoholi-, pildi-, hasartmängude ja sealihakeeld), vaimulikke ja usulahkusi (sunniidid, šiiidid, vahhabiidid, druusid). Islamist kirjutati kui Muhammadi poolt kas teadlikult loodud või haigusluuludest alguse saanud religioonist. Muhammadi kuvandiks oli „petis“, kuigi uuritava perioodi lõpus, 1880. aastal ilmus ka üks Muhammadi kui suurmehe käsitus. Rohked sõjalised konfliktid andsid põhjust kirjutada islamist kui võitlusele orienteeritud religioonist, kelle vihavaenlaseks on kristlased.

Jumalast kirjutades kasutati nii sõnasid „Allah“ kui „Jumal“. Koraanist ilmus ajalehtedes katkeid, räägiti koraani saamisloost (Muhammad mõtles välja, ingel Gabrieli kaudu, otse Jumalalt). Surmajärgsuse puhul kirjutati paradiisist, mille rõhuasetust kehalistele naudingutele pilgati. Naeruvääristamist leidis ka arusaam jumalikust ettemääratusest, sest see tähendanuks, et palvel ja inimese enda tegudel puudub mõju. Paradiis ja ettemääratus olid seotud sõjaliste konfliktide kajastamisega, mil neid nähti vastaspoole motiveerijana.

Islami usutavadest ja keeldudest kirjutamine oli mitmel juhul seotud kristlaste noomimisega või näidati neid välise teesklusena. Islamivaimulikest kirjutamisel kasutati mõistete juures erinevaid vasteid, puudus selge eristus. Väljatoomist leidsid erinevad usulahud, aga eripärasid

tutvustati veidi vaid šiiismi puhul. Hoolimata sellest, et Põhja-Kaukaasias oli Vene keisririigil kokkupuude sufismiga – sealne vastupanuliikumise juht imaam Šamil oli nakšbandia sufiordu liige ja võim proovis takistada sufismi ideede levikut –, ei mainitud eestikeelses ajakirjanduses sufismi.

Islamiusuliste rahvaste etnotüüp oli uuritaval perioodil „metslane“, Vene keisririigil aga „tsiviliseerija“ kuvand. Otsesõnu metslasteks nimetati islamiusulisi rahvaid eelkõige sõjaliste konfliktide korral. Muslimite käsitlustest kerkis esile nende viha kristlaste vastu, aga ka nemad kui röövlid ja orjapidajad. Kõige enam kirjutati türklastest, kes olid muslimi võrdkujuks. Samas kõigi rahvaste kajastamisel oli iseloomulik, et nendega reaalselt kokkupuutunute töödes kujutati neid neutraalsemalt, rõhuasetuga kirjeldamisel. Kaastöölistel oli muslimitega kokkupuuteid nii Kaukaasias, Kesk-Aasias, Aafrikas kui Kagu-Aasias.

Islami ja muslimite käsitlemise põhjuseid oli mitmeid: misjonitöö, hariduslik-meelelahutuslik kajastamine, aga kõige sagedamini poliitilised sündmused. Nii figureerisid Vene-Türgi sõjaga seoses türklaste kõrval „metslastest“ kurdid, afgaanidest anti põhjalikum ülevaade seoses Inglise-Afganistani sõjaga (1878–1880), Kagu-Aasia Malai saarestikust rääkides tuletati meelde 1859. aastal Banjarmasini sõja (1859–1863) ajal hukkunud misjonäre. Ekspansioon Kaukaasias ja Kesk-Aasias andis põhjust tutvustada Vene keisririigiga liidetud maid ning rahvaid, aga ka põhjendada võitlemise vajalikkust.

Eraldi kerkisid ajakirjanduses esile mõned isikud. Näiteks Pärsia šahh Nasir ad-Din tegi kaks visiiti Euroopasse, mille raames ta külastas ka Vene keisririiki. Šahhi külaskäik võimaldas rõhutada Vene võimu kui „tsiviliseerija“ kuvandit, asetades šahhi õpipoisi ossa. Kaukaasia sõjaga (1817–1864) seoses kirjutati rohkelt vastupanuliikumise juhust imaam Šamelist, kes muutus alistumise järel 1859. aastal Venemaa „tsiviliseeriva“ jõu edulooks: Venemaast kirjutati Šamili suu kaudu kui maapealsest paradiisist.

Niisiis joonistus uurimistöö käigus välja ühel poolel „metsiku“ kristlasi vihkava muslimi kuvand koos „petisest“ alguse saanud religiooniga. Teisel poolel oli „tsiviliseeritud“ kristlane „tsiviliseerivas“ Vene keisririigis. Ent pilt polnud siiski nii üheülbaline, mis paistis silma, kui leheveergudel avaldati töid, mille kaasmaalastest autorid olid islamiusuliste rahvastega ise kokku puutunud.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Ajakirjandus

Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male (1854–1857)

Russow, Friedrich Nikolai. *Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male*, 1854, nr 2.

Russow, Friedrich Nikolai. *Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male*, 1854, nr 5.

Russow, Friedrich Nikolai. *Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male*, 1855, nr 8.

Tallorahwa postimees (1857–1859)

Körber, Carl Eduard Anton. „5) Turgimaalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 12, 20.03.1859, lk 90.

Körber, Carl Eduard Anton. „6) Turgi maalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 14, 03.04.1859, lk 107–108.

Körber, Carl Eduard Anton. „2.“ *Tallorahwa postimees*, nr 45, 06.11.1859, lk 353–354.

Körber, Carl Eduard Anton. „9. Italia maalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 45, 06.11.1859, lk 359–360.

Körber, Carl Eduard Anton. „14.“ *Tallorahwa postimees*, nr 47, 20.11.1859, lk 374–375.

Körber, Carl Eduard Anton. „16.“ *Tallorahwa postimees*, nr 48, 27.11.1859, lk 378–379.

Körber, Carl Eduard Anton. „54. Türgi maalt, Konstantinopoli linnast.“ *Tallorahwa postimees*, nr 50, 11.12.1859, lk 393–394.

Theol, Georg Gustav. „Turgi maalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 31, 07.02.1858, lk 254–255.

Theol, Georg Gustav. „Könned woöralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 47, 06.06.1858, lk 390–391.

Theol, Georg Gustav. „Türgimaalt.“ *Tallorahwa Postimees*, nr 21, 21.11.1858, lk 163.

Willigerode, Adalbert Hugo. „Könned woöralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 10, 06.09.1857, lk 74–77.

Willigerode, Adalbert Hugo. „Könned woöralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 11, 13.09.1857, lk 83–86.

Willigerode, Adalbert Hugo. „Könned woöralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 12, 20.09.1857, lk 90–92.

Willigerode, Adalbert Hugo. „Könned woöralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 21, 22.11.1857, lk 163–167.

Willigerode, Adalbert Hugo. „Könned woöralt maalt.“ *Tallorahwa postimees*, nr 22, 29.11.1857, lk 173–176.

Perno Postimees ehk Näddalileht (1857–1885)

Anson, Anton, Otstavel, Jaan. „Pärsia maalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 17, 28.04.1878, lk 138.

Anson, Anton, Otstavel, Jaan. „Moskwast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 21, 26.05.1878, lk 169.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgima.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 8, 21.08.1857, lk 64.

Jannsen, Johann Voldemar. „Sannumed pagganattest.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 8, 21.08.1857, lk 65–66.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 10, 04.09.1857, lk 78.

Jannsen, Johann Voldemar. „Egiptussemaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 10, 04.09.1857, lk 79.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 20, 13.11.1857, lk 159.

Jannsen, Johann Voldemar. „Jerusalem, kuidas ta praego on. (Löppetud, mis Nr. 26 polele jäi.)“ *“ Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 27–28, 08.01.1858, lk 216–217.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kaukasiast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 37, 12.03.1858, lk 285.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 38, 19.03.1858, lk 295.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombed.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 47, 21.05.1858, lk 359–360.

Jannsen, Johann Voldermar. „Türklased, nende usk, ello koht ja kombed. (Mis Nr. 47 polele jäi.)“ *“ Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 48, 28.05.1858, lk 368–369.

Jannsen, Johann Voldemar. „Sannumed woöralt maalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 5, 30.07.1858, lk 33.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi tänno ristirahwa abi eest.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 5, 30.07.1858, lk 34–35.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kaukasiast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 14, 01.10.1858, lk 108.

Jannsen, Johann Voldemar. „Sioni kirik. Missionär Nikolaison.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 42, 29.04.1859, lk 333–335.

Jannsen, Johann Voldemar. „Surno hauad.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 44, 13.05.1859, lk 350.

Jannsen, Johann Voldemar. „Muhamedi wihha Kristusse wasto.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 12, 16.09.1859, lk 93–95.

Jannsen, Johann Voldemar. „Mönni sanna Samili ellust.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 17, 21.10.1859, lk 130–132.

Jannsen, Johann Voldemar. „Mönni sanna Samili ellust. (Mis Nr. 17 polele jäi.)“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 18, 28.10.1859, lk 141–143.

Jannsen, Johann Voldemar. „Hispaniamaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 19, 04.11.1859, lk 149–150.

Jannsen, Johann Voldemar. „Mönni sanna Samili ellust. (Löppet.)“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 19, 04.11.1859, lk 145–148.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kanaanimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 20, 11.11.1859, lk 156–157.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 13, 30.03.1860, lk 102.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kalugast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 19, 18.05.1860, lk 146–147.

Jannsen, Johann Voldemar. „Odessast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 19, 18.05.1860, lk 147.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 25, 29.06.1860, lk 198.

Jannsen, Johann Voldemar. „Siriamaal.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 30, 03.08.1860, lk 238–239. Siin lk 238.

Jannsen, Johann Voldemar. „Drusid, Maronitid ja nende tülli.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 37, 21.09.1860, lk 291–293.

Jannsen, Johann Voldemar. „Drusid, Maronitid ja nende tülli. (Mis Nr. 37 polele jäi.)“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 38, 28.09.1860, lk 299–301. Siin lk 300.

Jannsen, Johann Voldemar. „Persiamaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 18, 09.05.1862, lk 140–141.

Jannsen, Johann Voldemar. „Persiamaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 23, 13.06.1862, lk 182–183.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 26, 04.07.1862, lk 205.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees*, nr 35, 05.09.1862, lk 278–279.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 47, 28.11.1862, lk 372.

Keuchel. „Riast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 9, 27.02.1863, lk 68–69.

Kremmer, Carlote. „Missionär Kremmeri abbikasa kirri Madrasse linnast ristiuko lastele.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 7, 13.08.1858, lk 54–55.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „[Sisse- ja väljarändajad.]“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 46, 11.11.1864, lk 374.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Simbirski kubbermangust kirjutatakse“. *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 13, 27.03.1868, lk 101.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „– Hobbuste wargustest.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 48, 02.12.1871, lk 390.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Odessast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 3, 20.01.1872, lk 23.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Nattuke Türgimaa asjust.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 13, 29.03.1873, lk 103–105.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Khiwamaast ja rahwast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 20, 24.05.1873, lk 161–163.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Peterburgist.“ *Perno Postimees*, nr 22, 07.06.1873, lk 181–183.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Wenne sõad kesk Asiamaad. I.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 32, 16.08.1873, lk 261–263.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Peterburgist.“ *Perno Postimees ehk Näddalileh*, nr 32, 16.08.1873, lk 264–265.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Wenne sõad kesk Asiamaad. IV.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 35, 06.09.1873, lk 285–287.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Jakob Bek.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 37, 12.09.1874, lk 289–291.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Jakob Bek.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 38, 19.09.1874, lk 297–299.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „India, Australia ja Hinamaa wahhelesist sarest ja sealt rahvast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 43, 24.10.1874, lk 337–339.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „India, Australia ja Hinamaa wahhelesist sarest ja sealt rahvast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 45, 07.11.1874, lk 353–355.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Missioni tööst India, Australia ja Hina wahheliste saarde peal.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 50, 12.12.1874, lk 393–395.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Ida Ahwrikamaast ja rahvast.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 12, 21.03.1875, lk 89–91.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Turkestanist.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 21, 23.05.1875, lk 166.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Ristiusu wöidust.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 25, 20.06.1875, lk 193–195.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Muhamedi elu lugust.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 3, 21.01.1877, lk 19–21.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Muhamedi elu lugust.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 4, 28.01.1877, lk 27–29.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Kaukasusest.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 6, 11.02.1877, lk 49.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 23, 10.06.1877, lk 191–192.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Uemad sõnumed.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 28, 15.07.1877, lk 233.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Inglis maa“. *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 34, 25.08.1878, lk 277.

Lorenzsonn, Caspar Franz. „Türgimaalt.“ *Perno Postimees ehk Näddalileht*, nr 40, 07.10.1877, lk 333–334.

Missioni-Leht: Jummalalehti rigi wäljalautamisse tööst (1858–1862)

Diesfeld, Johann. „Kopi Nat Nundi wangipölle.“ *Missioni-Leht*, nr 10, 06.03.1860, lk 37–40.

Diesfeld, Johann. „Juda ja Muhamedi rahvast.“ *Missioni-Leht*, nr 12, 20.03.1860, lk 46–48.

Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahvast. Ristirahwa tagakiusamisest Kanaani maal.“ *Missioni-Leht*, nr 31, 31.07.1860, lk 117–118.

Diesfeld, Johann. „Muhamedi ehk Türgi rahwast.“ *Missioni-Leht*, nr 33, 14.08.1860, lk 125–126.

Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahwast.“ *Missioni-Leht*, nr 47, 20.11.1860, lk 176.

Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahwast. Türgi riik Koroni al.“ *Missioni-Leht*, nr 49, 04.12.1860, lk 186.

Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahwast.“ *Missioni-Leht*, nr 3, 22.01.1861, lk 18–19.

Diesfeld, Johann. „Türgi ehk Muhamedi rahwast. Teadaandmissed Hommikomaalt.“ *Missioni-Leht*, nr 10, 12.03.1861, lk 76–77.

Missioni lehhe Lissa (1858–1862)

Diesfeld, Johann. „– Tatraste woor.“ *Missioni lehhe Lissa*, nr 26, 09.07.1861, lk 199.

Diesfeld, Johann. „Türgi willetsus.“ *Missioni lehhe Lissa*, nr 44, 12.11.1861, lk 343.

Diesfeld, Johann. „Persiamaalt.“ *Missioni lehhe Lissa*, nr 18, 13.05.1862, lk 143–144.

Pagganatte ö ja koit. Postimehhe lissa-kiri (1861–1865)

Heinrichsen, Johann. „Missioni tö Türgi-maal.“ *Pagganatte ö ja koit*, 25.11.1864, lk 188–194.

Jannsen, Johann Voldemar. „Issanda arm teeb immet.“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 46, 22.11.1861, lk 4–6.

Jannsen, Johann Voldemar. „Uus Türgi seadus.“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 17, 02.05.1862, lk 72.

Jannsen, Johann Voldemar. „Muud missioni sõnnumed. Beduini rahwas.“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 45, 14.11.1862, lk 183–184.

Jannsen, Johann Voldemar. „Oh, et ma ka tüttarlaps olleksin!“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 49, 12.12.1862, lk 198–200.

Jannsen, Johann Voldemar. „Muhamedi ikke Neegridi kaelas.“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 11, 14.03.1862, lk 46–48.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kuida on praegu luggu missionitöga mailmas?“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 1, 02.01.1863, lk 2–8.

Jannsen, Johann Voldemar. „Ahmed Aga ja temma naene.“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 7, 13.02.1863, lk 29–31.

Jannsen, Johann Voldemar. „Nattuke Türgimaalt.“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 31, 31.07.1863, lk 126–127.

Jannsen, Johann Voldemar. „Wannaks jänud usk.“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 33, 14.08.1863, lk 135–136.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kurdi rahwas.“ *Pagganatte ö ja koit*, nr 33, 14.08.1863, lk 136.

Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahwale (1863–1905)

Grenzstein, Ado. „Wenemaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 2, 14.01.1881, lk 6–7.

Grenzstein, Ado. „Wenemaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 3, 21.01.1881, lk 10–11.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 35, 05.08.1864, lk 262.

Jannsen, Johann Voldemar. „Arabiamaal.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 30, 28.07.1865, lk 261.

Jannsen, Johann Voldemar. „[Mis Kaukasussema annab.]“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 40, 06.10.1865, lk 340.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 48, 01.12.1865, lk 404.

Jannsen, Johann Voldemar. „„Haige mees“.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 33, 16.08.1867, lk 257–259.

Jannsen, Johann Voldemar. „Krekamaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 13, 27.03.1868, lk 103.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 47, 20.11.1868, lk 375.

Jannsen, Johann Voldemar. „Tallinnast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 10, 05.03.1869, lk 38.

Jannsen, Johann Voldemar. „Odessast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 24, 11.06.1869, lk 88.

Jannsen, Johann Voldemar. „Uuemad sõnnumed.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 20, 19.05.1871, lk 117–118.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kaukasusest.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 37, 15.09.1871, lk 216.

Jannsen, Johann Voldemar. „Persiamaal.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 40, 06.10.1871, lk 236.

Jannsen, Johann Voldemar. „Peterurgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 17, 26.04.1872, lk 97.

Jannsen, Johann Voldemar. „Konstantinopolist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 20, 17.05.1872, lk 114.

Jannsen, Johann Voldemar. „Peterburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 13, 28.03.1873, lk 75.

Jannsen, Johann Voldemar. „Khiiwa sõda ja mispäraast see tullemas on.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 14, 04.04.1873, lk 80.

Jannsen, Johann Voldemar. „Hollandimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 16, 18.04.1873, lk 93.

Jannsen, Johann Voldemar. „Peeterburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 22, 30.05.1873, lk 126.

Jannsen, Johann Voldemar. „Peeterburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 23, 06.06.1873, lk 132.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kroonlinnast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 24, 13.06.1873, lk 138.

Jannsen, Johann Voldemar. „Inglišmaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 33, 15.08.1873, lk 191.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 34, 22.08.1873, lk 197–198. Siin lk 198.

Jannsen, Johann Voldemar. „Peeterburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 52, 18.12.1874, lk 304.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 30, 23.07.1875, lk 177.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 20, 19.05.1876, lk 119.

Jannsen, Johann Voldemar. „Odessast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 27, 07.07.1876, lk 161.

Jannsen, Johann Voldemar. „Prantsusmaa“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 27, 07.07.1876, lk 161.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi ja Serbiamaalt“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 30, 28.07.1876, lk 181.

Jannsen, Johann Voldemar. „Tartust.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 30, 28.07.1876, lk 181.

Jannsen, Johann Voldemar. „Pahad Türgi tülid wõiwad weel pahemaks minna.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 31, 04.08.1876, lk 185.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi parlamend ja põhisäädus!!“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 49, 08.12.1876, lk 295.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türklaste prohveti-sõalipp ja kassa.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 20, 18.05.1877, lk 123.

Jannsen, Johann Voldemar. „Sõa-zeitung.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 33, 17.08.1877, lk 203–204.

Jannsen, Johann Voldemar. „Orenburgist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 40, 05.10.1877, lk 249.

Jannsen, Johann Voldemar. „Riiast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 1, 04.01.1878, lk 3.

Jannsen, Johann Voldemar. „Tartust.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 9, 01.03.1878, lk 54.

Jannsen, Johann Voldemar. „Austriamaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 26, 28.06.1878, lk 157.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgimaalt.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 38, 20.09.1878, lk 232.

Jannsen, Johann Voldemar. „Poliitika ringwaatus.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 39, 27.09.1878, lk 237–238.

Jannsen, Johann Voldemar. „Poliitika ringwaatus.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 40, 04.10.1878, lk 243–244.

Jannsen, Johann Voldemar. „Sewastopoolist.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 4, 24.01.1879, lk 14.

Jannsen, Johann Voldemar. „Pihkwast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 43, 24.10.1879, lk 171.

Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. VI.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 43, 25.10.1867, lk 337–339.

Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. VIII.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 48, 29.11.1867, lk 377–379.

Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. IX.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 8, 21.02.1868, lk 57–58.

Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. X.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 9, 28.02.1868, lk 65–66.

Jürisson, Jüri. „Eestimehhe teekond ümber mailma „Askoldi laewa peal. XII.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 11, 13.03.1868, lk 81–82.

Mielberg, K. „Eestlase teekond Amu-Darja jõest, läbi Kisil-Kumi kõrbe, Syr-Darja jõeni“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 4, 24.01.1879, lk 13–14.

Mielberg, K. „Eestlase teekond Amu-Darja jõest, läbi Kisil-Kumi kõrbe, Syr-Darja jõeni. III.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 7, 14.02.1879, lk 25–27.

Mielberg, K. „Üks öhtu Kirgiislaste külas.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 42, 17.10.1879, lk 166–167.

P. M. „Wiljandi maakonnast.“ *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, nr 38, 22.09.1871, lk 222.

Eesti Postimehhe Juttotubba: Eesti Postimehhe I. lissaleht (1863–1869)

Jannsen, Johann Voldemar. „Ahwrika liwamerri ehk Sahara kõrb.“ *Eesti Postimehhe Juttotubba*, nr 45, 04.11.1864, lk 177–180.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türklased Wini linna all. 5.“ *Eesti Postimehhe Juttotubba*, nr 31, 03.08.1866, lk 121–124.

Jannsen, Johann Voldemar. „Jerusalem. II.“ *Eesti Postimehhe Juttotubba*, nr 50, 14.12.1866, lk 197–200.

Jannsen, Johann Voldemar. „Jerusalemma kuningad.“ *Eesti Postimehhe Juttotubba*, nr 1, 04.01.1867, lk 1–4.

Jannsen, Johann Voldemar. „Araablasted.“ *Eesti Postimehhe Juttotubba*, nr 12, 19.03.1869, lk 45–48.

Missionär ehk sõnnumed paganatest: Eesti Postimehhe II. lissaleht (1863–1869)

Jannsen, Johann Voldemar. „Mis Türklased Türgi rigist mõtlewad.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 9, 22.04.1864, lk 36.

Jannsen, Johann Voldemar. „Nattuke Türgima missioniasjust.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 24, 18.11.1864, lk 95–96.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kümnes.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 24, 18.11.1864, lk 96.

Jannsen, Johann Voldemar. „Egiptussemaalt.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 17, 18.08.1865, lk 66–68.

Jannsen, Johann Voldemar. „Muhamedi ussulissed Indiamaal.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 18, 01.09.1865, lk 69–72.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kirjatunnistus.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 24, 24.11.1865, lk 93–96.

Jannsen, Johann Voldemar. „Muhamedi ussuliste Moharami-piddud Indiamaal.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 2, 19.01.1866, lk 5–7.

Jannsen, Johann Voldemar. „Borneo sarest.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 4, 16.02.1866, lk 16.

Jannsen, Johann Voldemar. „Tomas Samien.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 26, 21.12.1866, lk 104.

Jannsen, Johann Voldemar. „Noor Türklane.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 2, 18.01.1867, lk 7–8.

Jannsen, Johann Voldemar. „Hommikomaalt.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 24, 22.11.1867, lk 91–94.

Jannsen, Johann Voldemar. „Hommiko-Ahwrika rannast.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 19–20, 25.09.1868, lk 73–76.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kristus ja Muhamed.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 4, 12.02.1869, lk 16.

Tiismann, Hans. „Tiismanni kiri Hommiko Ahwrikamaalt.“ *Missionär ehk sõnnumed pagganatest*, nr 6, 13.03.1868, lk 21–24.

Löbbus Juttustaja armsaks aeawiteks: Perno Postimehhe lissa-kirri (1865–1866)

Gildenmann, Berend. „Türgi rahwas.“ *Löbbus Juttustaja armsaks aeawiteks*, nr 23, 15.06.1866, lk 177–183.

Missioni Lehhed Pea leht (1870–1875)

Härting, R. „Missioni töö luggu Eest-Indiamaal.“ *Missioni Lehhed Pea leht*, nr 4, lk 1–4.

Missioni Lehhed Lissa leht (1870–1875)

Härting, R. „Ristiussu wöidust.“ *Missioni Lehhed Lissa leht*, nr 2, 1874, lk 1–4.

Härting, R. „Muhameti ellu luggu.“ *Missioni Lehhed Lissa leht*, nr 2, 1875, lk 1–4

Eesti Postimehe lisaleht ehk Jututuba (1871–1879)

J. R. R. „Kaukaasia kirjad. I.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 32, 09.08.1878, lk 199.

J. R. R. „Kaukaasia kirjad. II.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 33, 16.08.1878, lk 205.

Jannsen, Johann Voldemar. „Mõni pilt isamaa sündinud asjost. IV: Wana Eestlaste merewägi ja meresöda. (Mis minewa kord poolele jäi).“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 16, 21.04.1871, lk 95.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kuidas ristiusk Wenemaale sai.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 16, 21.04.1871, lk 95–96.

Jannsen, Johann Voldemar. „Pärisorja seisus maailmas.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 30, 28.07.1871, lk 178.

Jannsen, Johann Voldemar. „Missugused inimesed elawad nüüd Egiptusemaal?“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 52, 29.12.1871, lk 309–310.

Jannsen, Johann Voldemar. „Pärsia kuningas Peeterburgis.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, 06.06.1873, lk 136.

Jannsen, Johann Voldemar. „Khiiwa maa ja rahwas. I.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 25, 20.06.1873, lk 148.

Jannsen, Johann Voldemar. „Khiiwa maa ja rahwas. II.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 27, 04.07.1873, lk 158.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kaukaasia matused.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 39, 25.09.1874, lk 230.

Jannsen, Johann Voldemar. „Mõnesugused sõnumed.“ *Eesti Postimehe lisaleht ehk Jututuba*, nr 2, 08.01.1875, lk 12.

Jannsen, Johann Voldemar. „Mõnesugused sõnumed. Türklaste õllejook.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 40, 01.10.1875, lk 240.

Jannsen, Johann Voldemar. „Naeste põli Ahwrikamaal.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 19, 07.05.1875, lk 114.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kuida Pärsia Shah kohut mõistab.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 9, 03.03.1876, lk 56.

Jannsen, Johann Voldemar. „Muhameedlased Indiamaal.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 17, 27.04.1877, lk 107–108.

Jannsen, Johann Voldemar. „Armeenlaste elukord Türgi walitsuse al.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 34, 24.08.1877, lk 215.

Jannsen, Johann Voldemar. „Kes on Kurdlasted?“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 35, 31.08.1877, lk 222.

Jannsen, Johann Voldemar. „Türgi hospidalid ja kuidas sääl haigid tohterdatakse.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 49, 07.12.1877, lk 307–308.

Jannsen, Johann Voldemar. „Bulgaarlaste wiletsus.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 49, 07.12.1877, lk 307.

Jannsen, Johann Voldemar. „Amuletid.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 35, 30.08.1878, lk 217.

Jannsen, Johann Voldemar. „Afghanistan ja Afgaanlased.“ *Eesti Postimehe lisaleht*, nr 42, 18.10.1878, lk 259.

Ristirahwa Pühhapäwa leht (1875–1919)

A. D. „Kaukasusest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 44, 30.10.1877, lk 346–347.

A. D. „Kaukasiast. 2. Mahometi tö.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 2, 08.01.1878, lk 10–11.

A. D. „Kaukasiast. 3. Mahometi meel.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 10, 05.03.1878, lk 74–76.

A. S. „Türgimaalt.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 27, 03.07.1877, lk 212–213.

A. S. „Muhamedi ussu ramat wõi Koran.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 34, 20.08.1878, lk 267–268.

B. „Türklastest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 27, 02.07.1878, lk 211–213.

E. G. „Eesti rahwa ellukohhad Samara kreisis.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 34, 21.08.1875, lk 270–271.

Haller, Anton Hermann. „Sõnnumed mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 7, 13.02.1875, lk 52–55.

Haller, Anton Hermann. „Ommalt maalt.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 34, 21.08.1875, lk 272.

Haller, Anton Hermann. „Missioni sõnnumed“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 17, 22.04.1876, lk 130.

Haller, Anton Hermann. „Mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 23, 03.06.1876, lk 183–184.

Haller, Anton Hermann. „Kuida Türgimaal inimesi müakse.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 41, 07.10.1876, lk 330–331.

Haller, Anton Hermann. „Mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 43, 21.10.1876, lk 347–348.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Ommalt maalt.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 2, 09.01.1877, lk 15–16.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma riikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 13, 27.03.1877, lk 101.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 20, 15.05.1877, lk 157–158.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 23, 05.06.1877, lk 181–182.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Ommalt maalt.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 42, 16.10.1877, lk 334.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Mailma rikidest.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 32, 06.08.1878, lk 253–254. Siin lk 253.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Siria maalt.“ *Ristirahwa pühhapäwa leht*, nr 39, 24.09.1878, lk 308–309.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma riikidest.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, nr 17, 27.04.1880, lk 134–135.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma rikidest.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, nr 31, 03.08.1880, lk 244–245.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma riikidest.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, nr 44, 02.11.1880, lk 348–349.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Maailma riikidest.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, nr 48, 30.11.1880, lk 381–382.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Omalt maalt.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, nr 52, 28.12.1880, lk 413–414.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Sõda Aasiamaal.“ *Ristirahwa pühapäewa leht*, nr 9, 01.03.1881, lk 69.

Ristirahwa Pühhapäewa Lehhe lissa leht (1877–1887)

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Johannes Tehwanus, esimene werretunnistaja Muhamedi rahwa seast Kaukasia maal.“ *Ristirahwa pühhapäwa lehhe lissa-leht*, nr 29 juurde, 25.06.1878, lk 21–22.

Kentmann, Woldemar Friedrich. „Johannes Tehwanus, esimene werretunnistaja Muhamedi rahwa seast Kaukasia maal. (Mis polele jäi).“ *Ristirahwa pühhapäwa lehhe lissa-leht*, nr 30 juurde, 23.07.1878, lk 25–27.

Siioni sõnumetooja leht (1877, 1879, 1881, 1886–1889)

Jakobson, Eduard Magnus. „Teadandmised! Indsoni piibli ümberpanemine“ *Siioni sõnumetooja leht*, nr 1, 1877, lk 54.

Meelejahutaja (1878–1883, 1885–1887, 1889)

Mohrfeldt, Aleksander. „Naljatilgad.“ *Meelejahutaja*, nr 1, 1880

Sakala (1878–1905)

-i. „Koolid ja keeled.“ *Sakala*, nr 34–35, 07.10.1878, lk 6–7.

Jakobson, Carl Robert. „Pärnu linnast.“ *Sakala*, nr 5, 01.04.1878, lk 2.

Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.“ *Sakala*, nr 16, 03.06.1878, lk 1–2.

Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.“ *Sakala*, nr 27, 19.08.1878, lk 1–2.

Jakobson, Carl Robert. „Konstantinoopolist.“ *Sakala*, 16.09.1878, lk 3.

Jakobson, Carl Robert. „Räsaanist.“ *Sakala*, nr 31, 16.09.1878, lk 3.

Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.“ *Sakala*, nr 1, 05.01.1880, lk 1.

Jakobson, Carl Robert. „Kuida Türgi riigiga praegu lugu on.“ *Sakala*, nr 3, 19.01.1880, lk 1.

Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.“ *Sakala*, nr 34, 23.08.1880, lk 1–2.

Jakobson, Carl Robert. „Poliitika ringwaatus.“ *Sakala*, nr 49, 06.12.1880, lk 1–2.

Jakobson, Carl Robert. „Sõnumed sõaplotsilt.“ *Sakala*, nr 4, 24.01.1881, lk 1–2.

Jakobson, Carl Robert. „Sõnumed sõaplotsilt.“ *Sakala*, nr 6, 07.02.1881, lk 1–2.

Sakala Lisaleht (1878–1903)

B. „Muhamed ja tema usk. I.“ *Sakala Lisaleht*, nr 38, 20.09.1880, lk 1–2.

B. „Muhamed ja tema usk. II.“ *Sakala Lisaleht*, nr 39, 27.09.1880, lk 1–2.

B. „Muhamed ja tema usk. III.“ *Sakala Lisaleht*, nr 40, 04.10.1880, lk 2.

B. „Muhamed ja tema usk. IV.“ *Sakala Lisaleht*, nr 41, 11.10.1880, lk 2.

B. „Muhamed ja tema usk. V.“ *Sakala Lisaleht*, nr 42, 18.10.1880, lk 2.

J. J. „Muhamedlaste elu-õpetused. I.“ *Sakala Lisaleht*, nr 7, 14.02.1881, lk 1–2.

J. J. „Muhamedlaste elu-õpetused. II.“ *Sakala Lisaleht*, nr 8, 21.02.1881, lk 1.

Jakobson, Carl Robert. „Wladiimir I.“ *Sakala Lisaleht*, nr 10, 29.04.1878, lk 1–4.

Jakobson, Carl Robert. „Türgi tsherkessid.“ *Sakala Lisaleht*, nr 10, 29.04.1878, lk 4.

Illustratsioon: „Türgi Tsherkessid Bulgaaria naisi ja tüdrukuid wangi ajades.“ *Sakala Lisaleht*, nr 10, 29.04.1878, lk 3.

Tartu Eesti Seitung (1879–1882)

Aint, Adam. „Türgi maalt.“ *Tartu Eesti Seitung*, nr 29, 29.12.1879, lk 3.

Aint, Adam. „Türgi maalt.“ *Tartu Eesti Seitung*, nr 1, 05.01.1880, lk 3.

Tallinna Sõber: üleüldine aealeht Eesti rahwale maal ja linnades (1879–1885)

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Türgi maalt.“ *Tallinna Sõber*, nr 14, 01.09.1879, lk 3.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Kuida asjad maailmas seisawad?“ *Tallinna Sõber*, nr 4, 25.01.1880, lk 1–2.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Türgimaalt.“ *Tallinna Sõber*, nr 5, 01.02.1880, lk 3–4.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Prantsusmaalt.“ *Tallinna Sõber*, nr 13, 28.03.1880, lk 3–4.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Persiast.“ *Tallinna Sõber*, nr 41, 10.10.1880, lk 3.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Persiast.“ *Tallinna Sõber*, nr 43, 24.10.1880, lk 3.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Persiast.“ *Tallinna Sõber*, nr 46, 14.11.1880, lk 3.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Peterburgist.“ *Tallinna Sõber*, nr 47, 21.11.1880, lk 1.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Teke-Turkmeenlased.“ *Tallinna Sõber*, nr 4, 23.01.1881, lk 3.

Eichhorn, Wilhelm Friedrich. „Omalt maalt.“ *Tallinna Sõber*, nr 7, 13.02.1881, lk 2.

Walgus: Majesteedi Aleksandri II Nikolajevitshi XXV aasta juubeli mälestuseks priiannete kapitaaliga asutav Eesti rahva ajaleht (1880–1906)

Lindenberg, Michael. „Uemad sõnumed.“ *Walgus*, nr 2–3, 12.12.1880, lk 2–3.

Õpikud, atlased, käsikirjad

Kauzmann, Moritz Georg, Mickwitz, W., Schultz, Ernst Wilhelm Woldemar. *Keograhwi, ehk õppetud Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest*. Koli-ramat. Wies jaggo. Tartu, 1854.

Schultz, Ernst Wilhelm Woldemar. *Maa kaardi-ramat, kus sees 16 Maa Kaarti*. Tartu, 1859.

Uustalu, Jüri. *Rahva lugemisvara Hanilas ja Karusel. Analüüsi katse*. Käsikiri. Haapsalu, 1972, lk 5–6. <https://opendata.muis.ee/object/1017376> Vaadatud 26.04.2021.

Kasutatud kirjandus

Abiline, Toomas. „Islam ja Tallinn – kontaktid minevikust tänaseni.“ *Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat 2005/2007*. Tallinna Linnamuuseum, 2007, lk 5–22.

Abiline, Toomas ja Ringo Ringvee. „Estonia.“ *Muslim Tatar minorities in the Baltic Sea Region*, toim. Ingvar Svanberg, David Westerlund. Brill, 2016, lk 105–127.

Allport, Gordon W. *The Nature of Prejudice*. Doubleday Anchor Books, 1958.

Andreeva, Elena. *Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism*. Routledge, 2007.

Annus, Endel, Kaunissaar, Külli, Loogväli, Tiina, Raudalainen, Tuulikki, Siirman, Eve. *Eestielne ajakirjandus 1766 – 1940 I: A–N*, toim. Endel Annus ja Tiina Loogväli. Tallinn, 2002.

- Annus, Endel, Kaunissaar, Külli, Loogväli, Tiina, Raudalainen, Tuulikki, Siirman, Eve.** *Eestieelne ajakirjandus 1766 – 1940 II: O–Ü*, toim. Endel Annus ja Tiina Loogväli. Tallinn, 2002.
- Aru, Krista.** „Eesti ajakirjandus aastatel 1766–1940.“ *Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940: I, A–N*, toim. Endel Annus, Tiina Loogväli. Tallinn, 2002, lk 20–51.
- Ateş, Sabri.** „In the Name of the Caliph and the Nation: The Sheikh Ubeidullah Rebellion of 1880–81.“ *Iranian Studies*, vol 47, nr 5, 2014, lk 735–798.
- Atkin, Muriel.** „The Early Stages of Russo-Iranian Relations.“ *Russians in Iran: Diplomacy and Power in the Qajar Era and Beyond*, toim. Rudi Matthee ja Elena Andreeva. E-raamat, ISBN: 978-1-78673-336-8. London, New York: I. B. Tauris, 2018, lk 11–23.
- Axworthy, Michael.** *A History of Iran: empire of the mind*. Philadelphia: Basic Books, 2016.
- Bassin, Mark.** *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*. Cambridge University Press, 1999.
- Baumgart, Winfried.** *The Crimean War: 1853–1856*. Bloomsbury Publishing, 2020.
- Beller, Manfred.** „Perception, image, imagology.“ *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*, toim. Manfred Beller ja Joep Leerssen. Amsterdam /Leiden: Rodopi /Brill, 2007. Ligipääs internetis: <https://imagologica.eu/ethnotypology> Vaadatud 11.04.2021.
- Bennett, Clinton.** „The Legacy of Karl Gottlieb Pfander.“ *International Bulletin of Missionary Research*, vol 20, nr 2, 1996, lk 76–81.
- Bhabha, Homi K.** *The Location of Culture*. Routledge, 1995.
- Blanchard, Christopher M.** „Islam: Sunnis and Shiites.“ *Focus on Islamic Issues*, toim. Cofie D. Malbouisson. New York: Nova Science Publishers, 2007, lk 11–20.
- Boulding, Kenneth E.** *The Image: Knowledge in Life and Society*. The University of Michigan Press, 1969.
- Burns, Robert A.** *Christianity, Islam, and the West*. University Press of America, 2011.
- Bushkovitch, Paul.** *Lühike Venemaa ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2017.
- Chew, William L. III.** „‘Literature, history and the social sciences?’ An historical-imagological approach to Franco-American stereotypes.“ *National Stereotypes in Perspective: Americans in France – Frenchmen in America*, toim. W. L. Chew III. Amsterdam: Rodopi Press, 2001, lk 1–53.
- Chew, William L. III.** „What’s in a National Stereotype? An Introduction to Imagology at the Threshold of the 21st Century.“ *Language and Intercultural Communication*, vol 6, nr 3–4, 2006, lk 179–187.

- Cook, Michael.** *The Koran: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2000.
- Crews, Robert.** „Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia.“ *The American Historical Review*, vol 108, nr 1, 2003, lk 50–83.
- Crews, Robert D.** *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Harvard University Press, 2009.
- Deutschmann, Moritz.** „„All Rulers are Brothers“: Russian Relations with the Iranian Monarchy in the Nineteenth Century“. *Iranian Studies*, vol 46, nr 3, 2013, lk 383–413.
- Deutschmann, Moritz.** *Iran and Russian imperialism: the ideal anarchists, 1800–1914*. Routledge, 2016.
- Eisen, Matthias Johann.** *Eesti mütolooogia*. Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukauplus, 1919.
- El-Zein, Amira.** *Islam, Arabs, and the Intelligent World of the Jinn*. Syracuse University Press, 2009.
- Espak, Peeter ja Vladimir Sazonov.** „Orientalistikast Tartus ja Eestis üldisemalt.“ *Kirik & Teoloogia*, 26.07.2013. <https://kjt.ee/2013/07/orientalistikast-tartus-ja-eestis-uldisemalt-2/> Vaadatud 07.05.2021.
- Esposito, John L.** *What Everyone Needs to Know About Islam: Answers to Frequently Asked Questions, from One of the America's Leading Experts*. Cary: Oxford University Press, 2002.
- Esposito, John L.** *What Everyone Needs to Know About Islam: Answers to Frequently Asked Questions*. Oxford University Press, 2011.
- Fairey, Jack.** „Russia's Quest for the Holy Grail: Relics, Liturgics, and Great-Power Politics in the Ottoman Empire.“ *Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered*, toim. Lucien J. Frary ja Mara Kozelsky. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2014.
- Fawaz, Leila Tarazi.** *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*. University of California Press, 1994.
- Figes, Orlando.** *The Crimean War: A History*. E-raamat, eISBN 9781429997249. Macmillan Publishers, 2011.
- Forsyth, James.** *The Caucasus: A History*. Cambridge University Press, 2013.
- Fält, Olavi K.** „Introduction“ *Looking at the Other – Historical Study of Images in Theory and Practice*, koost. Kari Alenius et al. Oulu, Oulu University Press, 2002, lk 7–11.
- Gammer, Moshe.** *Üksik hunt ja karu*. EKSA, 2019.
- Hallik, Martin.** *Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802–1940)*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.

- Hallik, Martin ja Olaf-Mihkel Klaassen.** *Keiserlik Tartu Ülikool (1802–1918) ja Orient: Eesti–Oriendi kultuurisuhete üldisel taustal*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.
- Hattstein, Markus.** „Islam – maailmareligioon ja –kultuur.“ *Islam: Kunst ja arhitektuur*, koost. Markus Hattstein ja Peter Delius. Koolibri, 2010, lk 9–33.
- Hattstein, Markus.** *Islam: usk ja kultuur*. Koolibri, 2008.
- Hiimaa, Karin.** „Orient – kauge või lähedane. Oskar Kallase reisikiri Lähis-Idast.“ *Ajalooline Ajakiri*, nr 2, 2000, lk 117–124.
- Hiimaa, Karin.** *Aafrika retseptatsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917)*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.
- Hiimaa, Karin.** *Aafrika imago eestikeelses trükisõnas*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.
- Hiimäe, Mall.** „Vene-Türgi sõda eesti rahvajuttudes.“ *Sõnajalg jaaniööl*, koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk 101–112.
- Hiimäe, Mall.** „Kas koerakoonlased olid sõjaröövlid?“ *Emakeele Seltsi aastaraamat*, nr 35/42. Tartu 1998, lk 52–66.
- Hitti, Philip K.** *History of the Arabs*. Macmillan Company, 1937.
- Hodong, Kim.** *Holy war in China: the Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864 – 1877*. Stanford: Stanford University Press, 2004.
- Hosking, Geoffrey.** *Russia and the Russians: A History*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2001.
- Hourani, Albert.** *A History of the Arab Peoples*. Cambridge: Harvard University Press, 1991.
- Irwin, Robert.** *For Lust of Knowing: The Orientalists and their Enemies*. ePub, ISBN: 978-0-141-90180-0. Penguin Books, 2007.
- Issakov, Sergei.** „Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast Eesti ajakirjanduse suhtes 19. sajandi teisel poolel“. *Läbi kahe sajandi*, koost. Juhan Peegel. Eesti Raamat, 1971, lk 108–140.
- Jansen, Ea.** „Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal (1880.–1890. aastad).“ *Tuna*, nr 2, 2000, lk 42–60.
- Jansen, Ea.** „Trükisõna, seltsid ja kodanikuavalikkuse kujunemine.“ *Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 299–313.
- Jansen, Ea, Karjahärm, Toomas.** „Kool ja haridus.“ *Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 281–299.
- Jersild, Austin.** *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917*. McGill-Queen’s University Press, 2002.
- Kahu, Meelik.** „C. R. Jakobsoni „Sakala“ levikust.“ *Keel ja Kirjandus*, nr 3, 1964, lk 138–43.

- Kalmus, Veronika, Masso, Anu, Linno, Merle.** *Kvalitatiivne sisuanalüüs*. 2015. <https://sisu.ut.ee/samm/kvalitatiivne-sisuanalyys> Vaadatud 28.04.2021.
- Karpat, Kemal H.** *Ottoman population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985, lk 69.
- Keddie, Nikki ja Mehrdad Amanat.** „Iran Under the Later Qājārs, 1848–1922“. *The Cambridge History of Iran. Volume 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic*, toim. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. Cambridge University Press, 2009, lk 174–213.
- Kemper, Michael.** „The Daghestani legal discourse on the Imamate.“ *Central Asian Survey*, vol 21, nr 3, 2002, lk 265–278.
- Kemper, Michael.** „Imperial Russia as Dar al-Islam? Nineteenth-Century Debates on Ijtihad and Taqlid among the Volga Tatars.“ *Encounters: An International Journal for the Study of Culture and Society*, vol 6, 2015.
https://pure.uva.nl/ws/files/2708716/167407_Kemper_Imperial_Russia_as_Dar_al_Islam_2015.pdf Vaadatud 08.05.2021
- Kerr, David.** „Ühtsus ja erinevused islamis.“ *Maailma usundid*, peatoim. Christopher Partridge. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006, lk 363–369.
- Kırımlı, Hakan.** *National movements and national identity among the Crimean Tatars (1905 – 1916)*, vol 7. Brill, 1996.
- Khawaja, Irfan.** „Essentialism, Consistency and Islam: A Critique of Edward Said’s Orientalism.“ *Israel Affairs*, vol 13, nr 4, 2007, lk 689–713.
- Klaassen, Olaf.** *Aasia ja Aafrika 16.–19. sajandil ning kontaktid Eestiga*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.
- Knysh, Alexander.** *Islam in Historical Perspective*. Routledge, 2017.
- Knysh, Alexander.** *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2019.
- Koraan.** Tõlk. Haljand Udam, toim. Amar Annus. Tallinn: Avita, 2007.
- Kozelsky, Mara.** „The Crimean War and the Tatar Exodus.“ *Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered*, toim. Lucien J. Frary ja Mara Kozelsky. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2014, lk 165–192.
- Kuckartz, Udo.** *Qualitative Text Analysis: A Guide to Methods, Practice & Using Software*. Sage, 2014.
- Kurvits, Roosmarii ja Anu Pallas.** *Brendekenist Peeglini: Eesti ajakirjanduse biograafiline lühileksikon 1689–1940*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014.
- Küng, Hans.** *Islam: Past, Present and Future*. Oxford: Oneworld Publications, 2007.

- Laar, Mart.** „Ärkamisaja algus.“ *Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 234–245.
- Lange, Christian.** *Paradise and Hell in Islamic Traditions*. Cambridge University Press, 2016.
- Layton, Susan.** „Nineteenth-Century Russian Mythologies of Caucasian Savagery.“ *Russia's Orient: Imperial Borderlands and People's, 1700–1917*, toim. Daniel R. Bowter, Edward J. Lazzerini. Indiana University Press, 2001, lk 80–100.
- Leerssen, Joep.** *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam University Press, 2006.
- Leerssen, Joep.** „Imagology: On using ethnicity to make sense of the world.“ *Ieric@l, Revue d'études ibériques et ibéro-américaines*, nr 10, 2016, lk 13–31.
- Leerssen, Joseph Th.** „The rhetoric of National Character: A Programmatic Survey.“ *Poetics Today*, vol 21, nr 2, 2000, lk 267–292.
- Lepa, Ege.** *Eesti islamikogukonna dünaamika pärast taasiseseisvumist*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019.
- Lewis, Bernard.** *Islam and the West*. Oxford University Press, 1993
- Linnas, Raine.** *Islam Eestis*. Diplomitöö. Tartu, 2002.
- Longworth, Philip.** *Vene impeeriumid: Nende tõus ja langus eelajaloost Putinini*. Tänapäev, 2007.
- Lukas, Liina.** *Võõra kujund baltisaksa kirjanduses*. Magistritöö. Tartu, 1997.
- Lukas, Liina.** „Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses“. *Akadeemia*, nr 11, 1997, lk 2322–2343.
- Lukas, Liina.** „Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses“. *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses: ettekandeid ja artikleid*. Eesti Kirjandusmuuseum, 2000, lk 27–52.
- Lumiste, Leho.** *Eesti ajakirjanduse ajalugu*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1977.
- Lõhmus, E.-M.** „Iseloomustavat J. V. Jannseni ajalehesõnumite stiilis.“ *Fakt, sõna, pilt VI: Artikleid ja uurimusi ajakirjanduse ajaloo, teooria ja praktika alalt*. Tartu, 1971, lk 18–26.
- McCarthy, Justin.** *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*. Princeton: Darwin Press, 1995.
- Meyer, James H.** *Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856–1914*. Oxford University Press.
- Meyer, James H.** „Immigration, Return and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860–1914.“ *International Journal of Middle East Studies*, vol 39, nr 1, 2007, lk 15–32.

- Morrison, Alexander.** „Introduction: Killing the Cotton Canard and getting rid of the Great Game: rewriting the Russian conquest of Central Asia, 1814–1895.“ *Central Asian Survey*, vol 33, nr 1, 2014, lk 131–142.
- Morrison, Alexander.** *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914.* Cambridge University Press, 2020.
- Morrison, Alexander.** *Russian Rule in Samarkand 1868 – 1910: A Comparison with British India.* Oxford University Press, 2008.
- Motashari, Firouzeh.** *On the religious frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus.* I. B. Tauris, 2017.
- Muir, William.** *The Life of Mahomet. Volume I.* London, 1861.
- Neumann, Birgit.** „Towards a Cultural and Historical Imagology.“ *European Journal of English Studies*, vol 13, nr 3, 2009, lk 275–291.
- Neuwirth, Angelika.** „Paradise as a Quranic Discourse: Late Antique Foundations and Early Quranic Developments“ *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam (2 vols.).* Brill, 2017, lk 67–92.
- Nigosian, Solomon A.** *Islam: Its History, Teaching and Practices.* Bloomington: Indiana University Press, 2003.
- Nisan, Mordechai.** "The Druze in Israel: Questions of identity, citizenship, and patriotism." *The Middle East Journal*, vol 64, nr 4, 2010, lk 575–596.
- Nöldeke, Theodor, Schalli, Friedrich, Bergsträsser, Gotthelf, Pretzl, Otto.** *The History of the Qur'an*, toim. Wolfgang H. Behn. BRILL, 2013.
- Paatsi, Vello.** *Rännates Gutenbergi galaktikas.* Tartu: Ilmamaa, 2016.
- Paine, S. C. M.** *Imperial Rivals: China, Russia and Their Disputed Frontier.* M. E. Sharpe, 1996.
- Pallas, Anu.** „Pilk „Eesti Postimehe“ teekonnale.“ *Eesti ajakirjanduse ajaloost V*, koost. Epp Lauk. Tartu, 1987, lk 48–85.
- Peegel, Juhan, Aru, Krista, Issakov, Sergei, Jansen, Ea, Lauk, Epp.** *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini).* Tartu, Tallinn, 1994.
- Peikar, Piret.** „Postkoloniaalsed uuringud.“ *20. sajandi mõttevoolud*, toim. Epp Annus. Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 865–869.
- Peterson, Üllar.** *Džihaadi kontseptsiooni kujunemine Koraanis.* Magistritöö. Tartu, 2005. <http://hdl.handle.net/10062/951> Vaadatud 28.04.2021.

- Raudsik, Peeter.** *Orientalismi filosoofia: kriitika*. Bakalaureusetöö. Tartu, 2014. <http://hdl.handle.net/10062/38150> Vaadatud 05.05.2021.
- Raudsik, Peeter.** „Orientalismi kõverpeeglis.“ *Sirp*, 27.03.2013. <https://sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/orientalism-koverpeeglis/> Vaadatud 08.05.2021.
- Puusild, Greete.** *Araablase kuvand eestikeelsetes geograafia- ja ajalooõpikutes sõdadevahelisel perioodil*. Bakalaureusetöö. Tartu, 2016. <http://hdl.handle.net/10062/54115> Vaadatud 08.01.2021.
- Põldmäe, Rudolf.** „Tallorahwa Postimeest“ sirvides.“ *Eesti ajakirjanduse ajaloost IV*, vast. toim. P. Vihalemm. Tartu Riiklik Ülikool, 1984, lk 3–29.
- Rabi, Uzi, Ter-Oganov, Nugzar.** „The Russian Military Mission and the Birth of the Persian Cossack Brigade: 1879–1894“. *Iranian Studies*, vol 42, nr 3, 2009, lk 445–463.
- Račius, Egdūnas.** *Muslims in Eastern Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018.
- Raudsepp, Anu ja Karin Veski.** *E-kursuse "Võõra kuvand Eesti ajaloos trükisõna ja meedia näitel" materjalid*. Tartu, 2009. <http://hdl.handle.net/10062/14247> Vaadatud 08.01.2021.
- Raudsepp, Anu ja Karin Hiimaa.** „Vaenlase kuvandi loomine 1920.–1930. aastate NSVL eestikeelses õppekirjanduses“ *Tuna*, 2013, nr 2, lk 84–96.
- Rennit, Andres.** *Mu meelen kuldne kodukotus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.
- Reynold, Michael A.** „Muslim Mobilization in Imperial Russia's Caucasus.“ *Islam and the European Empires*, toim. Motadel, David. Oxford: Oxford University Press, 2014, lk 187–212.
- Richmond, Walter.** *The Circassian Genocide*. Rutgers University Press, 2013.
- Richter, Otto Friedrich von.** *Briefe aus dem Morgenland – Otto Friedrich von Richters Forschungsreise in den Jahren 1814–1816 (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa 20.)*, toim. Indrek Jürjo, Sergej Stadnikov. Hamburg: Kovač, 2013.
- Riddell, Peter G.** „Uskumused.“ *Maailma usundid*, peatoim. Christopher Partridge. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006, lk 372–375.
- Riddell, Peter G.** „Pühad tekstid“ *Maailma usundid*, peatoim. Christopher Partridge. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006, lk 368–371.
- Rieber, Alfred J.** *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War*. Cambridge University Press, 2014.
- Rumm, Kaija.** *Vene-Türgi sõda: andmete folkloristlik võrdlev analüüs*. Magistritöö. Tartu, 2016. <http://hdl.handle.net/10062/52203> Vaadatud 08.01.2021.
- Rüütel, Ingrid.** *Muutudes endaks jääda: valik meenutusi artikleid, uurimusi*. Tartu, 2010.
- Ryad, Umar.** *The Hajj and Europe in the Age of Empire*. Brill, 2017.
- Said, Edward.** *Orientalism*. Penguin Books, 2003.

Said, Edward. *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World.* ePub, ISBN: 978-1-4090-21131. Random House, 2008.

Saray, Mehmet. „The Russian Conquest of Central Asia.“ *Central Asian Survey*, vol 1, nr 2–3, 1982, lk 1–30.

Sazonov, Vladimir. „Indrek Jürjo and Sergej Stadnikov: Briefe aus dem Morgenland – Otto Freidrich von Richters Forschungsreise in den Jahren 1814 – 1816 (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa 20.) Hamburg: Kovač, 2013.“ *Journal of Ancient History* 4, 2013, lk 159–169.

Schimmelpennik van der Oye, David. *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration.* New Haven: Yale University Press, 2010.

Schenk, Bernadette. „Sõnastik.“ *Islam: Kunst ja arhitektuur*, koost. Markus Hattstein ja Peter Delius. Koolibri, 2010, lk 604–613.

Scroeder, Paul W. „International politics, peace, and war, 1815–1914.“ *The nineteenth century: Europe 1789–1914*, toim. Blanning, T. C. W. Oxford University Press, 2000, lk 158–209.

Sedgwick, Mark. „Sufi Religious Leaders and Sufi Orders in the Contemporary Middle East“ *Sociology of Islam*, vol 6, nr 2, 2018. <https://doi.org/10.1163/22131418-00602007> Vaadatud 28.04.2021.

Seppius, Marika, Lauk, Epp. „„Perno Postimehe“ uudiste allikad ja temaatika.“ *Eesti ajakirjanduse ajaloost V*, koost. Epp Lauk. Tartu, 1987, lk 11–34.

Spivak, Gayatri C. *Can the Subaltern Speak?* Basingstoke: Macmillian, 1988.

Shihadeh, Ayman. „Introduction.“ *Sufism and Theology*, toim. Ayman Shihadeh. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007, lk 1–12.

Szyliowics, Joseph S. „Students and Politics in Turkey“ *Middle Eastern Studies*, vol 6, nr 2, 1970, lk 150–162.

Stadnikov, Sergei. „Johannes Burchart – baltisaksa arst, apteeker ja muinsuste koguja.“ *Vikerkaar*, nr 10, lk 36–40.

Stadnikow, Sergei. "Otto Friedrich von Richter und Ägypten." *Altorientalische Forschungen*, vol 18, nr 2, 1991, lk 195–203.

Stadnikow, Sergei. „Johannes Burchart – deutsch-baltischer Arzt, Apotheker und Antikensammler.“ *Göttinger Miszellen*, vol 135, 1993, lk 97–100.

Stadnikov, Sergei. „Die Wanderungen des deutsch-baltischen Orientreisenden Alexander von Üxküll in Ägypten und Nubien 1822–1823.“ *Göttinger Miszellen*, vol 146, 1995, lk 71–92.

- Süld, Elo.** „Koraaniuuringud XX ja XXI sajandil: märkused Koraani tekkeloo kohta lääne ja ida islamiteaduses.“ *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, 2009, lk 114–136.
- Süld, Elo.** „Ettekujutusi islami paradiisist ja paradiisineitsitest ning nende seos džihaadi ja märterlusega.“ *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, 2012, lk 103–127.
- Swayd, Samy.** *The A to Z of the Druzes*. Scarecrow Press, 2009.
- Sweetman, John.** *The Crimean War*. Osprey Publishing, 2001.
- Taev, Karl.** „Venemaa tsensuuriseadusandluse administratiivsest rakendamisest Baltimaadel 1850–1870.“ *Töid filoloogia alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, vihik 117. Tartu, 1962, lk 3–24.
- Talv, Tarvi.** „Käsitus ajaloolise mõjurina.“ *Vikerkaar*, nr 6, 1992, lk 31–40.
- Talv, Tarvi.** „Käsitus ajaloolise mõjurina. Eestlaste käsitus baltisaksa nädalakirjas „Das Inland“ 1836–1863“. *Vikerkaar*, nr 11, 1992, lk 59–64.
- Talv, Tarvi.** „Käsitus ajaloolise mõjurina. Eestlaste käsitus baltisaksa nädalakirjas „Das Inland“ 1836–1863“. *Vikerkaar*, nr 12, 1992, lk 57–62.
- Tolan, John V.** „European accounts of Muhammad’s life.“ *The Cambridge Companion to Muhammad*, toim. Jonathan E. Brockopp. Cambridge University Press 2010, lk 226–250.
- Varisco, Daniel Martin.** *Orientalism and Islam: Oxford Bibliographies Online Research Guide*. Oxford University Press, 2010.
- Veski, Karin ja Anu Raudsepp.** „Vaenlase ja kangelase kuvand eestikeelsetes originaalõpikutes aastail 1947–1953“ *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*. Tartu, 2015, lk 200–217.
- Vuckovic, Brooke Olsen.** *Heavenly Journeys, Earthly Concerns: the Legacy of the Mi’raj in the Formation of Islam*. Taylor & Francis Group, 2004.
- Waines, David.** *Sissejuhatus islamisse*. Avita, 2003.
- Ware, Robert Bruce, Kisriev, Enver.** *Dagestan: Russian Hegemony and Islamic Resistance in the North Caucasus*. Armonk: Taylor & Francis Group, 2009.
- Weil, Gustav.** *Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre*. Stuttgart, 1843.
- Werth, Paul.** *The Tsar’s Foreign Faiths: Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*. Oxford University Press, 2014.
- Williams, Brian Glyn.** „Hijra and forced migration from nineteenth-century Russia to the Ottoman Empire. A critical analysis of the Great Tatar emigration of 1860–1861.“ *Cahiers du monde Russe. Russie-Empire russe-Union soviétique et États indépendants*, vol 41, nr 41/1, 2000, lk 79–108.
- Winder, Richard Bayly.** *Saudi Arabia in the Nineteenth Century*. Palgrave Macmillan, 1965.

Yemelianova, Galina M. *Russia and Islam: A Historical Survey*. Palgrave, 2002.

Entsüklopeediad ja andmebaasid

Eesti entsüklopeedia. http://entsyklopeedia.ee/artikkel/lindenberg_michael1 Vaadatud 26.04.2021.

Eesti entsüklopeedia. <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/%C5%A1amil1> Vaadatud 06.05.2021.

Eesti keele seletav sõnaraamat. <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=imago&F=M> Vaadatud 08.04.2021.

Eesti keele seletav sõnaraamat. <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=stereot%C3%BC%C3%BCp&F=M> Vaadatud 08.04.2021.

Eesti keele seletav sõnaraamat. <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=eelarvamus&F=M> Vaadatud 08.04.2021.

Oxford Islamic Studies Online. <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e2279> Vaadatud 15.04.2021.

Oxford Islamic Studies Online. http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e1431?_hi=1&_pos=1 Vaadatud 04.05.2021.

Arnold, T. W. „Khalīfa.“ *E. J. Brill's First Encyclopedia of Islam, 1913–1936, Volume IV*, toim. Houtsma, M. Th. *et al.* E. J. Brill, 1993, lk 881 – 885.

Betts, Robert Brenton, Gray, Matthew. „Druze.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 2*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 98–101.

Campo, Juan Eduardo. „Mawlā.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 3*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 531–532.

Dabashi, Hamid. „Mullah.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 4*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 136–137.

Djalili, Mohammad-Reza, Gray, Matthew. „Dār al-Ḥarb.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 2*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 26–27.

Momen, Moojan. „Wahhābīyah.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 5*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 511–514.

Perry, Glenn E. „Caliph.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 1*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 387–393.

Peters, Rudolph. „Dār al-Islām.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 2*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 27–28.

Ridgeon, Lloyd. „Shaykh“ *Encyclopedia of islamic civilisation and religion*, toim. Ian Richard Netton. Routledge, 2008, lk 593.

Ridgeon, Lloyd. „Marabout.“ *Encyclopedia of islamic civilisation and religion*, toim. Ian Richard Netton. Routledge, 2008, lk 389.

Shyrock, Andrew J. „Shaykh.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 5*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 132–133.

Yusuf, Imtiyazr. „Imam.“ *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World, Volume 2*, peatoim. John L. Esposito. Oxford University Press, 2009, lk 531–535.

Eesti biograafiline andmebaas ISIK:

Anson, Anton. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=104> Vaadatud 26.04.2021.
Diesfeld, Johann. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=308> Vaadatud 26.04.2021.

Bergmann, Jaan. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=208> Vaadatud 22.02.2021.

Grenzstein, Ado. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=484> Vaadatud 03.05.2021.

Haller, Anton Hermann. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=549> Vaadatud 26.04.2021.

Järv, Jaak. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1026> Vaadatud 09.05.2021.

Kentmann, Woldemar. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1162> Vaadatud 26.04.2021.

Körber, Karl Eduard Anton. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1816> Vaadatud 26.04.2021.

Lindenberg, Mihhail. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1789> Vaadatud 26.04.2021.

Lorenzsonn, Caspar Franz. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1906> Vaadatud 26.04.2021.

Otstavel, Jaan. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=2684> Vaadatud 26.04.2021.

Rezold, Joosep Robert. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=3085> Vaadatud 22.02.2021.

Suburg, Lilli. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=3583> Vaadatud 26.04.2021.

Theol, Georg Gustav. Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=3785> Vaadatud 09.05.2021.

Westrén-Doll, August Jakob. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=4315> Vaadatud 22.02.2021.

Willigerode, Adalbert Hugo. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=4222> Vaadatud 26.04.2021.

Summary

Islam and Muslims in Estonian Journalism during 1854–1881

Russian Empire had much contact with different Islamic people in the second half of the 19th century, and, therefore, both the people and Islam as a religion was under discussion in Estonian newspapers. In the early period, information about Islam was fragmented, more in-depth overviews appeared at the end of the period from the collaborators. This thesis looks at what was known about Islam and Muslims at the time, why they were being written about and what kind of an image was created about them.

When talking about Estonian journalism in the second half of the 19th century, we must take into account the impact censorship and newspaper editors had on the material: they decided what topics were written about, how one could write about it and how to write about it in a way for the readers to understand. It is also important to note that consistent Estonian journalism was born only in 1857. Newly founded newspapers were much affected by their editors, who spoke directly to the readers, gave their opinions about the topics, tried to affect their readers' emotions. Collaborators took on a more neutral approach.

For this thesis, I selected different aspects of Islam: beliefs (God, predestination, Quran, prophets, afterlife), the Five Pillars of Islam (profession of faith, praying, almsgiving, fasting, pilgrimage), prohibitions (alcohol, images, gambling, pork), religious personnel and sects (Sunni, Shia, Wahhabism, the Druze). Islam was depicted as a religion that was created by Muhammad either knowingly or under the influence of hallucinations. Muhammad himself was mainly seen as a "fraud", although, a new concept was introduced in 1880, which showed Muhammad as a great leader. As there were many armed conflicts between the Russian Empire and Islamic people, Islam was seen as inherently focused on fighting with their sworn enemies – the Christians.

The God was referred to both as "Allah" and as "God". From Quran some verses were quoted, and the origin story of the Quran was told (it was either put together by Muhammad, came to him from angel Gabriel or straight from God). Some parts of the beliefs were openly ridiculed, such as the Islamic Paradise and predestination. The first was seen as overly attached to bodily pleasures, and the second as praying and free will would have had no impact on one's life.

Paradise and predestination were often written about during conflicts, and therefore, they were also discussed as a motivator behind enemies' attacks.

The Five Pillars of Islam and the prohibitions were often brought up in order to reprimand Christian readers, or they were depicted as a pretence – Muslims were only pretending to act per the teaching of the Quran. There was also no clear understanding of the religious personnel. Although, different sects were mentioned, there was only a little discussion about the beliefs of Shia Muslims. Although, Russian Empire had much contact with Sufism – in North-Caucasus there was a resistance movement led by Imam Shamil, who belonged in the Naqshbandiya Sufi order and, therefore, the Russian Empire tried to prevent the spread of Sufism – it was never mentioned in the Estonian newspapers.

There were many reasons why Islam and Islamic people were written about: Christian missionary work, an educational-entertaining example, or political events. For example, during the Russo-Turkish War, "savage" Kurds were written about, an overview of Afghan people was given during the Anglo-Afghan War (1880–1881), and one could not write about the people of Southeast Asia without mentioning the Banjarmasin War (1859–1863) during which missionaries were killed in 1859 as well as Malays being the instigators of violence against the Christians. The expansion of the Russian Empire in the Caucasus and Central Asia gave a reason to introduce new lands and people that had become part of the same country, but also to give reasons for the conquests.

In the examined period, the identity of Islamic nations was seen as "savage" while the Russian Empire had the image of "civilizing" force. Different Islamic people were called outright savages specifically during different armed conflicts. Muslims were shown as inherent enemies of Christians, as well as robbers and slaveowners. Turks, who were seen as the epitome of Muslims, were written about the most. In the writings of the collaborators, who had been in contact with Muslims, people were depicted in a more neutral manner, with the emphasis on their description. Collaborators had had contact with Muslims in the Caucasus, Central Asia, Africa and Southeast Asia.

Specific individuals also stood out. Naser al-Din, Persian Shah who visited the Russian Empire during his round-trip in Europe. The Shah's visit allowed stressing the image of Russians as the "civilized" people and show the Shah as the apprentice. During the Caucasian War (1817–1864), the resistance leader Imam Shamil stood out. After his surrender to the Russian Empire

in 1859, he became the success story of the Empire's "civilizing" power as he was said to have found Paradise on Earth under the Czar's rule.

In conclusion, in the Estonian newspapers in 1854–1881, on the one hand there was the „savage“ Christian hating Muslim with his religion founded by a "fraud" prophet. On the other hand, there was a "civilized" Christian in the "civilizing" Russian Empire. Still, the created image was not completely one-sided as is especially apparent in the writings of the collaborators, who had had a contact with Islam and Islamic people.

Lisa 1.

Kauzmann, Moritz Georg, Mickwitz, W., Schultz, Ernst Wilhelm Woldemar. *Keograhw, ehk õppetus Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest*. Koli-ramat. Wies jagger. Tartu, 1854. Kaart nr 3, 4, 7.

Fragment kaardist „Asia“, kaart nr 3.

Fragment kaardist „Wenne-ma“, kaart nr 7.

Fragment kaardist „Ahwrika“, kaart nr 4.

Lisa 2.

Türgi Tšherkessid Bulgaaria naised ja tüdrukuid wangi ajades.

Illustratsioon: „Türgi Tšherkessid Bulgaaria naised ja tüdrukuid wangi ajades.“ *Sakala Lisaleht*, 29.04.1878, lk 3.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Paula Põder**

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Islami ja islamiusuliste käsitlemine eestikeelses ajakirjanduses aastatel 1854–1881,

mille juhendajad on Vladimir Sazonov ja Elo Süld,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Paula Põder

10.05.2021